

ItK 4

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 199

A TARTALOMBÓL

- *Kecskeméti Gábor*: „Domini sumus” (Vallási tanítás és nemesi reprezentáció 17. századi halotti beszédek inventiójában)

Kerényi Ferenc: Katona József a magyar színpadok műsorán (1811–1837)

Kádár Judit: Jókai Mór: *Az arany ember*

*

Szilágyi Márton: Kölcsey novelláinak datálása és szöveg hagyománya

*

Angyalosi Gergely: Ignotus avagy a kritikai impresszionizmus

- *Beveczky Gábor*: Szegedy-Maszák Mihály „Kemény Zsigmond” című monográfiájának irodalomfelfogásáról

*

Varga Imre: A Brassai-kódexről

*

Kiss József (1923–1992) (*Dávidházi Péter*)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1992. XCVI. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlós Tibor

felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kulcsár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

*

Kádár Judit

technikai szerkesztő

Kecskeméti Gábor: „Domini sumus” (Vallási tanítás és nemzeti reprezentáció 17. századi halotti beszédek inventiójában)

381

Kerényi Ferenc: Katona József a magyar színpadok műsorán (1811–1837)

399

Kádár Judit: Jókai Mór: Az arany ember

414

Textológia

Szilágyi Márton: Kölcsény novelláinak datálása és szöveg-hagyománya

440

Műhely

Hopp Lajos: Mikes Kelemen: Keresztényi gondolatok

452

Angyalosi Gergely: Ignótus avagy a kritikai impresszionizmus

464

Varga Rózsa: Illyés Gyula és Forbáth Imre levelezéséről

473

Bezeczky Gábor: Szegedy-Maszácz Mihály „Kemény Zsigmond” című monográfiájának irodalomfelfogásáról

481

Adattár

Gömöri György: Cseh humanista latin verse Bethlen Gáborról

489

Varga Imre: A Brassai-kódexről

493

Busa Margit: Kazinczy Ferenc levelezésének számlálásáról

510

Krónika

Kiss József (1923–1992) (Dávidházi Péter)

517

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest
Ménási út 11–13.

DOMINI SUMUS

Vallási tanítás és nemesi reprezentáció 17. századi halotti beszédek inventiójában

A Magyarországon megjelent vagy magyar szerzők által összeállított 17. századi retorikai kézikönyvek közül egyedül a Soarez-kiadások, -kommentárok, a Soarez kézikönyvének tartalmát hűségesen követő Carbo-féle táblázatok,¹ valamint Dálnoki Benkő Márton Vossius nyomán készített, 1696-ban megjelent kompilációja² beszél három beszédnemről. A portugál jezsuita kézikönyvről közismert, hogy Cicero és Quintilianus retorikai írásaira teljes tartalmi, és gyakran szó szerinti szövegszerű hűséggel támaszkodik,³ a nagyenyedi osztálytanító pedig hasonlóképpen a klasszikus retorikában való jártasságát bemutatva szerkesztette meg kompendiumát.⁴

Az összes többi retorikai kézikönyvben az ókori eredetű *genus iudiciale*, *deliberativum* és *demonstrativum* mellett negyedikként a *melanchthoni* eredetű⁵ oktató beszédnem is szerepel (*genus didacticum* v. *didascalicum*). Általános az is, hogy ezek a kézikönyvek e negyedik beszédnemmel kapcsolatban csak *inventiójának* sajátosságairól írnak, megállapítva, hogy a *dispositiójára* és *elocutiójára* vonatkozó szabályok a többi beszédnemmél közösek.

Pécseli Király Imre⁶ azzal kezdi e beszédnem tárgyalását, hogy a *genus didascalicum* az iskolákban régóta használatos „*methodus dialectica explicandi materias, de quibus docendi sunt homines*”.⁷ Jellemzője, hogy tárgyát főként *infinita quaestiók* alkotják, „*sine personae, loci, temporis et horum similium designatione*”. A szónok a tanításnak ezt a módszerét kölcsönveheti a dialektikától, „*copiam tamen et ornamenta sumit ex officina rhetorum, [...] ideo hoc genus docendi jure bono locum in rhetorico etiam agro sibi vendicat*.” Megállapítja még, hogy e *genus dispositiójában* ugyanazt a hat beszédrészt lehet felépíteni, amelyeket korábban már megtárgyalt retorikájában általános érvennyel, az pedig az idézett mondatból is kitűnt, hogy az

¹ Felsorolásuk: BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*. Bp., 1971. 51. és BARTÓK István, *XVII. századi logikai és retorikai irodalmunk kritikátörténeti tanulmányai*. ItK 1991. 11.

² BÁN, i. m. 46–50. BARTÓK, i. m. 12–13. A névtelenül megjelent tankönyv szerzőségére először TARNAI Andor utalt: *A magyarországi irodalomtörténetírás megindulása*. ItK 1971. 41. Lásd még HAVAS László, *A római irodalmi örökség a régi magyar prózafordításokban*. Könyv és könyvtár, XIV. Debrecen, 1985. 26. TARNAI Andor, G. J. Vossius retorikájának kolozsvári kiadásai. In Tótfalusi Kis Miklós. *Előadások*. Debrecen, 1985. 151–157.

³ Részletesen ír erről BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi*. Bp., 1979. 36–41.

⁴ A megállapítást Dálnoki Benkő főművének, *Florus-fordításának* kritikai kiadásában kívánom bizonyítani.

⁵ „Vulgo tria numerant genera causarum. Demonstrativum, quo continetur laus et vituperatio. Deliberativum, quod versatur in suadendo et dissuadendo. Iudiciale, quod tractat controversias forenses. Ego addendum censeo *διασκαλικόν* genus...” (MELANCHTHON, *Elementorum rhetorices libri duo*. CR XIII. 421.) Lásd erről BALÁZS János, *Sylvester János és kora*. Bp., 1958. 126. és Uő., *Történeti bevezető*. In *Stilisztikai tanulmányok*. Bp., 1961. 19.

⁶ Retorikájáról lásd BÁN, i. m. 14–22. és BARTÓK, i. m. 17–18.

⁷ *Isagoges rhetoricae libri duo*. Az 1639-es nürnbergi kiadást idézem, RMK III. 1551.

elocutio módszereinek is abból a szónoki kelléktárból kell kikerülniük, amely retorikája II. könyvének tárgya.

Ugyanígy csak az inventio tekintetében állapít meg külön szabályokat a *genus didascalicum*ra Piscator oratoriája⁸ és az azt itt szó szerint követő Buzinkai Mihály.⁹ Csak néhány szavas, de hasonló ismertetés található e beszédnemről Dietericus oratoriájában¹⁰ (a *genus* neve itt *doctrinale seu didascalicum*).

Graff András a retorika tananyagát három ismeretszinten összefoglaló munkájában¹¹ már az *elementale* szinten elkülöníti a *genus didascalicum*hoz tartozó szónoklatokat, amelyek „*infinita themata continent*”, a többi beszédnemtől, amelyek tárgyai mindig *finita themata*. A *systema eloquentiae* szintjén megismétli, hogy az első *genus* „*tractat thetice*”, míg a másik három *hypothetice*. A *dispositi*óval és *elocuti*óval kapcsolatos ismeretek azonban itt is azonosak mind a négy beszédnemre.

2 Nemcsak a 17. századi retorikákban fordul azonban elő a *genus didacticum*, hanem 17. századi protestáns egyházi írárok is gyakran említik a tanítást, hol mint a lelképásztor legfontosabb feladatát, hol mint az e feladat ellátásához nélkülözhetetlen egyházi szónoklat szinonímáját. Prédikációgyűjtemények és más egyházi írárok előljáró beszédeiből és bevezető részeiből sok olyan nyilatkozatot lehet összegyűjteni, amelyek a hitet a tudással, a hit terjesztését intellektuális tevékenységgel, tehát a prédikációt a tanítással azonosítják. Már Károlyi Péter így fogalmaz: „Az igaz hit semmi nem egieb, hanem az egez kereszteni tudománnak az egy igaz Isten felől és az ű ki jelentet akarattia felől való tudása és értelme.” Éppígy ír Laskai Matkó János: „hit az értelem”. Milotai Nyilas István szerint: „az igaz vallásnak fundamentoma az isteni ismeret”, „az örök élet [...] az Istennek ismeretihez köttetet”. Épp ezért annak, aki üdvözülni akar — ahogyan Kismarjai Veszelin Pál írja —, a gyülekezet tanaival kell először egyetértenie. Ugyanerre szólít fel Komáromi Csipkés György: „tanullyad vallásodat!” Kecskeméti C. János a református hittől való elszakadásnak, a katolizálásnak is abban látja az okát, hogy a hívek tudatlanok a tantételekben: „az ellenkezőknek tudományokat nem tudgyák, az mienket nem értik avagy nem itilnek igen nagy vetéldédest és különbséget ő közöttük és mi közöttünk lennie”. A lelképászornak ezért legfőbb feladata, hogy tanítson prédikációival. Geleji Katona István szavaival: „*Pascere enim pastoris spiritualis nihil est aliud quam docere.*”¹²

Természetesen a homiletikák is világosan kimondják, hogy a prédikátor elsődleges kötelessége a tanítás. Abraham Scultetus 1650-ben Váradon kiadott homiletikai művében¹³ így szól az első megállapítás: „*Finis concionatoris est, ut perspicue doceat: pie oblectet: acriter flectat auditores.*” Az említés sorrendje fontossági sorrendet

⁸BÁN, i. m. 46. BARTÓK, i. m. 15–16. A *Rudimenta rhetoricae*-t az 1649. évi 3. (RMK II. 719), a *Rudimenta oratoriae*-t az ugyanaz évi 2. kiadásban (RMK II. 718, mindkettő Váradon jelent meg) használtam.

⁹BARTÓK, i. m. 16. Az *Institutionum rhetorarum libri duo* 1658-as (RMK II. 908), az *Institutiones oratoriae* 1659-es sárospataki kiadását (RMK II. 937) használtam.

¹⁰BARTÓK, i. m. 13–14. Az *Epitomes praeceptorum rhetoricae* és *Epitomes praeceptorum oratoriae* 1648-as szebeni kiadását (RMK II. 695) használtam.

¹¹BÁN Imre csak Graff poétikai tankönyvével foglalkozott (i. m. 40–45). Retorikájáról ír BARTÓK, i. m. 14–15. Egyetlen kiadása: *Lex mihi ars. Studium eloquentiae absolutum*, Lőcse, 1643. (RMK II. 623.)

¹²Az idézetek forrása: SZABÓ Géza, *A magyar református orthodoxia. A XVII. század teológiai irodalma*. Bp., 1943. 22–23., 45., 29., 46., 28., 36.

¹³Az 1650-es várad kiadásból (RMK I. 840) idézem a következő műveket: SCULTETUS, Abraham, *Axiomata concionandi practica*, edita studio et operá M. Christiani Kyferti Goldbergensis Silesii (leírva RMK II. 743. sz. alatt is); BUCANUS, Guilielmus, *Ecclesiastes, seu De methodo concionandi tractatus duo* (RMK II. 744. sz. alatt is); LAETUS, Georgius, *Consilium de formandis SS. concionibus*.

is jelent, a tanítás nemcsak a gyönyörködtetésnél, még a megjobbításnál is fontosabb. „Ecclesiastes futuris prius de eo sit sollicitus, quomodo perspicue suos doceat, quam quomodo eos oblectet et flectat.” A közölt tantételek helyessége éppúgy elsődleges bármilyen más szemponttal szemben, mint ahogyan az iskolákban is „prius discendum est, quomodo loquaris grammaticae, quam quomodo eleganter.”

Ismeretes, hogy a század egyetlen magyar nyelvű homiletikája a prédikáció tanító funkciójával kapcsolatos, az ortodox és a puritán álláspont közötti vita emlékéit is őrzi. Geleji Katona a *Válság titka* c. prédikációgyűjteményében támadja meg a puritánusokat, amiért azok a hitbéli tanítást elhanyagolják, pedig az általuk elérni kívánt kegyesség alapja csakis a szilárd tudás lehet. Medgyesi Pál a *Doce nos orare, quin et praedicare*¹⁴ ajánlásában azzal utasítja vissza a vádat, hogy nem a tanítás elhanyagolásáról, hanem a haszontalan okoskodás kerüléséről van szó. A tanítás szükségességét tehát ő sem utasítja el, s amint Bartók István megfigyelte, saját prédikációs gyakorlatában is jelentős szerepet szán neki.¹⁵

A világi retorikák a *genus didascalicum*-ot tanítják, míg a homiletikák és egyházi műveknek a prédikációt érintő elméleti megjegyzései a tanítás, tanító célzatú beszéd eszményét fogalmazzák meg. Vajon azonos-e ez a két kategória? A tanítás homiletikai kategóriája ugyanazt jelenti-e, mint a világi retorikákban a *genus didascalicum*?

Fel kell figyelniünk arra, hogy valamennyi világi szónoklatban a *genus didascalicum*-ot tematikai alapon határozza meg: a *quaestio infinitiva*, a thesis tárgyalását értik alatta. Egyikük sem említ olyan szempontot, amely a négy beszédnemet a teljes érvényű bizonyítás és az elhihető bizonyosság szerint osztaná meg. Piscator (és nyomában Buzinkai) a *genus didascalicum* elérendő céljaként említi ugyan a „notitia et intelligentia rerum, certitudo”-t, de olyan más célkitűzésekkel együtt (admiration, amor, odium, aemulatio, despicientia), amelyek nyilvánvalóvá teszik, hogy a meggyőzés, befolyásolás során kialakítandó bizonyosság érzetéről van inkább szó, nem a tudományos bizonyítás során létrejövő bizonyosságról magáról.

A homiletikák értelmében vett tanításnak viszont nem a thesis tárgyalása a meghatározó eleme, hanem az abszolút, kétségbevonhatatlan, teljes érvényű igazságok közlése, amelyeknek feltétlen érvénye a hívek üdvözülését is biztosítani képes. Az abszolút igazság közlésének kritériuma, amint közismert, a keresztény szónoklat újdonsága az ókori retorikához képest. „A retorikának nincs is szándékában mindig igazat beszélni, hanem mindig valószínűt” — írta Quintilianus.¹⁶ „A pogány korban soha egyetlen görög vagy római szónok sem állította, hogy érvelése apodiktikus, vagyis tudományos megalapozott és feltétlenül kötelező érvényű.”¹⁷ Ők minden tárgyban a meggyőzés lehetőségét keresték,¹⁸ céljuk a befolyásolás volt. A tudományos igazság feltárása és közlése az ókorban nem tartozott a nyilvános kommunikáció elméletének, azaz a retorikának a területére; ezekkel a kérdésekkel a dialektika tudománya foglalkozott.¹⁹ A prédikációban viszont az egyházi szónok mindenekelőtt az isteni kinyilatkoztatás, a Biblia szavaival bizonyítja állításait. E bizonyítékok nem valószínűségük, közvéleményben elfogadott voltuk révén hatnak, hanem a gyülekezet tagjai számára ezek kétségbevonhatatlan, feltétlen érvényű, apodiktikus bizo-

¹⁴ Bártfa, 1650. (RMK I. 832.)

¹⁵ BARTÓK István, *Medgyesi Pál: Doce praedicare. Az első magyar nyelvű egyházi retorika.* ItK 1981. 1–16.

¹⁶ *Inst. or.* III, 17, 39.

¹⁷ BALÁZS János, *Magyar dedakció. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell.* Bp., 1980. 456.

¹⁸ *Ariszt.* 1355b, vö. *Quint.* II, 15, 16.

¹⁹ BALÁZS János, *Hermész nyomában. A magyar nyelvbölcsélet alapkérdései.* Bp., 1987. 41–65.

nyítékok.²⁰ Kinyilvánításukkal a prédikáló személy az abszolút, tudományosan meg-alapozott igazság kimondásának kommunikációs helyzetét vindikálja magának. Következik ebből, hogy szavaira nem következhetnek ellenérvek, a hallgatóknak nincs megengedve az elhangzottak cáfolata. Az ókori retorikai helyzetektől eltérően minden esetben a prédikátor van a bíró, a megítélő szerepében, sohasem a hallgatóság ítél az ő szavainak igazáról. „Ami mellett az orátor beszél, az sokszor nem igaz; ellenben a lelki tanító prédikációja materiájának mindég igaznak kell lenni.”²¹

A 17. századi homiletikák és egyházi írások által emlegetett tanításon az abszolút igazság közlésének retorikai helyzetét kell értenünk, nem a thesis tárgyalásával meghatározott *genus didascalicumot*. Idézett homiletikai írásában Scultetus kimondja, hogy a prédikáció themája a *genus didascalicumhoz*, *demonstrativumhoz*, *deliberativumhoz* stb. tartozó is lehet. Ugyanebben a váradí kötetben Bucanus *Ecclesiastese* még határozottabban fogalmazza meg, hogy a prédikátor különböző beszédnemekkel élhet „etiam in unam eademque concione. Quando enim vult docere, utitur genere didascalico: Quando consolatur aut hortatur, aut dehortatur, deliberativo: Quando arguit adversarios, versatur in genere judiciali: Quando laudat personas vel facta, genus demonst[r]ativum usurpat.” A homiletikák értelmében vett tanítás tehát a *genus didascalicum* mellett a másik három beszédnemet is jelentheti.

A világi retorika *genus didascalicumát* tehát a thesis körébe tartozó témája, míg a homiletika tanítását az abszolút igazságot kifejtő módszere határozza meg. A thesis-hypothesis megkülönböztetésnek a világi szónoklatanban beszédnemet meghatározó jelentősége van, az egyházi szónoklatanban azonban nem releváns.

Természetesen a hypothesis mindig magában foglal egy thesist,²² így a szónok a quæstio finita tárgyalása közben is bocsátkozhat általános kitérőbe, sőt akkor jár el helyesebben, ha hypothesis és thesis tárgyalását összekapcsolja.²³ Ezt az ókori eredetű tanítást csaknem valamennyi 17. századi magyarországi retorikában is olvashatjuk. Buzinkai Mihály oratoriájának *De laudatione personarum* c. fejezetében beszél részletesen arról, hogy a személyek dicsérete mindig alkalmat ad arra, hogy egy általános kérdésre kitérjünk, ahogyan Cicero is Archias védelmében a költői mesterséget magasztalta. A Michael Radau-féle, de Georgius Beckher által elorzott és Váradon is e néven megjelent retorika²⁴ a *genus demonstrativum* általános ismereteinek összefoglalása közben javasolja, hogy ha a dolog nagysága vagy a magasztalt személy ki-válósága megengedi, „*generalem discursum aut de tenuitate dicentis, aut de beneficii magnitudine, aut de excellentis personae laude facimus.*” A Soarez-féle retorikának²⁵ az inventiót illető általános tanításai között Quintilianus eredeti szavait²⁶ idézve olvasható, hogy az a legjobb szónok, aki thesis és hypothesis összekapcsolására képes. Természetesen Carbo táblázataiba is átkerült ugyanez a tanítás.²⁷ A jezsuita Worpitz

²⁰ MURPHY, James J., *Rhetoric in the Middle Ages. A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*. Berkeley – Los Angeles – London, 1974. 276–277. BALÁZS, Magyar deákság. i. h.

²¹ TÓTH Ferenc 1802-es homiletikájának szavait idézi VÍGH Árpád, *Retorika és történelem*. Bp., 1981. 70.

²² Quint. III,5,9.

²³ A *De inv.*-ben Cicero még óvott ettől (I,6), de később már maga is ezt tanácsolta: Or. 14., *De or.* III,30., *Topica* 21.; vö. Quint. III,5,12–15.

²⁴ *Orator extemporaneus*, Várad, 1656. (RMK II. 866.) A szerzőség kérdését a hazai irodalomban elsőként rögzíti TARNAI Andor, *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig. (A magyar kritika évszázadai I.)* Bp., 1981. 142. Újabbán lásd BARTÓK, XVII. századi... i. m. 16–17.

²⁵ Általam használt kiadása: *Praecepta rhetorices pro gymnasiis* S. J. Lőcse, 1675. (RMK II. 1362.)

²⁶ Lásd a 22. jegyzetet.

²⁷ Általam használt kiadása: *Tabulae rhetoricae Cypriani Soarii, sive totius artis rhetoricae absolutissimum compendium*, Lőcse, 1675. (RMK II. 1363.)

György 1709-ben Nagyszombatban jelentetett meg *Manuale rhetoricum* címmel egy oktatást segítő kézikönyvet,²⁸ amelyben Soarez retorikájának tömör megfogalmazását, a tanulóban kérdéseket vagy kétségeket ébresztő helyeihez fűzött magyarázatot. Az inventióról szóló első könyvben úgy fogalmaz, hogy hypothesis-t éppúgy lehet thesis-re visszavezetni, mint speciest genusra. Hosszan tárgyal arról is, hogy gyakran — a szónok szándékától függetlenül — ugyanaz a quaestio önmagában is finita és infinita egyszerre, pl. az An Petro sit studendum philosophiae? quaestio finita a személyre nézve, de infinita számos más körülmény tekintetében (an Pragae? an Viennae? an Romae? an Scoti? an Divi Thomae? stb.).

A thesis és hypothesis összekapcsolódásának hangsúlyozása együtt jár egy másik általánosan elismert ókori eredetű közhellyel, a beszédnemek egyazon szónoklaton belüli keveredésének tanával. Pécseli Király megfogalmazásában: „Oratio si offeratur tractanda sive resolvenda, diligenter praecognoscatur initio, an ea sit mixta, id est, an pertineat ad plura causarum genera, vel saltem ad unum ex iis. Fit enim interdum, ut plura causarum genera in una eademque oratione misceantur”. Példaként Cicero számos szónoklatát említi: „vix ulla Ciceronis atque aliorum sit oratio, in qua non tria iam praenominata causarum genera saltem aliqua ex parte mixtim deprehendantur”. Természetesen nemcsak a három ókori eredetű beszédnemre, hanem a genus didascalicumra is érvényesek ezek a szavak. Pécseli azonban nyomban hozzáfűzi: „semper tamen aliquod est primum genus, quod praecipue et maximè spectatur.” A beszédnemek tehát gyakran együttesen jelennek meg a szónoklatokban, de mindig megállapítható, melyik közülük a primum genus. A genus didascalicum is részt vehet bármely más beszédnem szerinti szónoklatban mint alárendelt nem, máskor azonban ez a főszereplő, s a többi genus van hozzá képest alárendelt helyzetben. A genus didascalicum és a másik három beszédnem viszonyában a szónoklat retorikai hovatartozását a thesishez vagy a hypothesishez tartozó témája dönti el.

A thesist és a hypothesis-t, amelyek viszonyának a világi szónoklatban beszédnemet meghatározó szerepe van, a prédikációk homiletikai értelemben vett tanítása együttesen tartalmazza. Scultetus úgy fogalmaz, hogy a doctrina kifejtése a prédikációban applicatio nélkül csak élettelen holttest, „nihil aliud est, quam idea Platonica”. Georgius Laetus ugyancsak az 1650-es váradi kötetben olvasható írása azzal kezdi érvelését, hogy „Aliud est in ecclesia Dei concionari, aliud in schola res divinas docere. Officia pastorum vero non tantum explicare, sed etiam applicare.” Az egyházban mindenekelőtt meliores legyenek a hallgatók a tanítástól, csak másodsorban doctiores; épp fordítva, mint az iskolában. A *Biga pastoralis* író Szilágyi Márton²⁹ mindkét külföldi szerző szavait (csak egyetlen „ait Ille” kitételrel hivatkozva) teljes hűséggel emeli át, amikor maga is az applicatio szükségessége mellett érvel (noha applicatio alatt mást ért, mint Scultetus). Nyilvánvaló, hogy a prédikáció tanításának végső soron az aktuális hallgatóság kételyeit kell eloszlatnia, hitét erősítenie, fájdalmát csökkentenie stb. Az ilyen értelemben vett hypothesis azonban nem lépi át a homiletika értelmében vett tanítás határát. A legvilágosabban Geleji Katona István *Praeconium Evangelicum* c. prédikációgyűjteményének szavaiból tűnik ki ez. A lelkipásztor kötelessége, hogy „Verbum Dei pure praedicet, recte ac secundum analogiam fidei explicet idque ad institutionem, adhortationem, correctionem, redargu-

²⁸ *Manuale rhetoricum, seu Quaestiones in rhetoricam R. P. Cypriani Soarii. Quarum resolutione, obscura discutiuntur, ad pleniorum eloquentiae candidatorum intelligentiam.* (RMK II. 2390.)

²⁹ *Biga pastoralis, seu Ars orandi et concionandi*, Debrecen, 1684. (RMK II. 1536.) Lásd erről BARTÓK István, *Két XVII. századi magyar egyházi retorika*. ItK 1983. 447–462.

tionem et consolationem auditorum applicet [...] Verum uno verbo haec omnia ad ipsum DOCERE revocari possunt”.³⁰

Megállapítható tehát, hogy a 17. századi Magyarországon a prédikáció és a profán szónoklat kommunikációs helyzetét elválasztó határvonal nem a *genus didascalicum* és a másik három *genus*, hanem a közölt igazságok különböző szintje között húzódik. A retorika *genus didascalicum*a egy világi beszédtypust határoz meg, amely a thesis körébe tartozó elfogadható igazság elhitétetésén dolgozik a közkeletű nézetekre építve, önállóan vagy más beszédnemekhez kapcsolódva. A homiletikákban a *docere* címszava alatt összefoglalt követelmények egyházi beszédtypust határoznak meg, amely tudományos érvényűnek tekintett bizonyítékokkal abszolút igazságot hirdet, s amelyben az egyes részek retorikai inventiójában mind a négy *genus* szerepet kap. ³¹

Halotti beszédek mindkét beszédtypus inventió szabályai szerint íródtak a 17. századi Magyarországon.

A halotti prédikációról, amely a gyülekezet valamennyi tagját megillette, az 1562-es egervölgyi hitvallás határozottan leszögezte, hogy a tanítás a feladata. ³² Ezt a megállapítást maguk a halotti prédikációk is gyakran megismétlik. Keserű Dajka János 1613-ban Hodászi Lukács felett tartott prédikációjának ³³ bevezető gondolata, hogy semmilyen hely vagy idő, így a temetés sem alkalmatlan Isten ígéjének tanulására. Weróczi Ferenc 1656-os prédikációja ³⁴ szerint egy olyan megrázkódtatás esetében is, mint a haláleset, nem elegendő a buzgó vallásosság, hanem a helyes vallás tudása szükséges a történetek elviseléséhez. Hodászi Miklós ³⁵ hasonlóképpen úgy határozza meg a vigasztalást, hogy az tudás átadását jelenti, a bűnről és a kárhozatról szóló „okos elmélkedés” formájában. Tudásra azonban nemcsak a hátramaradottaknak van szükségük a megvigasztalódáshoz, hanem a halni készülőknek is azért, hogy gondot viselhessen üdvözüléséről. Weróczi szerint ³⁶ a legjobb tudomány, ha üdvözülésünkről még életünkben bizonyosságot szerezhethünk. Ezt a bizonyosságot pedig a „szentírásbeli tudomány”, a teológia képes szolgáltatni. Teremi István a Zsoltárok egy helyéről prédikálva ³⁷ kifejti, hogy Dávid király birtokában volt e bizonyosság-

³⁰ Idézi SZABÓ, i. m. 36.

³¹ Azért kell világossá tenni ezeket a különbségeket, mert a téma — egyébként igen szűk — szakirodalmában néhány félreértés olvasható. BÁN Imre Pécseli Király retorikájának elemzése közben, a *genus deliberativum*nál azt állapítja meg, hogy a szerző „ide sorolja az egyházi beszédet is” (i. m. 17). URAY Piroska megismétli ezt a megállapítást, azzal pontosítva, hogy Pécseli „a *genus didascalicum* tárgyalásánál is beszél” a prédikációról. Végül azt a következtetést vonja le, hogy „inkább tarthatjuk a prédikációt *genus didascalicum*nak, mint *genus deliberativum*nak, vagy még inkább a két *genus* határterületének.” (Szenci Molnár Albert prédikációfordításainak helye irodalmunkban. In: *Eszmei és poétikai kérdések a régi magyar prózairodalomban*. Szerk. HARGITTAY Emil. Bp., 1977. 131–132.) Ezzel szemben Pécseli Király a *genus deliberativum* tárgyalásának élén, felsorolva e beszédnem különböző elnevezéseit csak annyit mond, hogy *ἐκκλησιαστικός*-nak is nevezik, „quod ejus usus sit in concione”; a *genus didascalicum*nál pedig azt jegyzi meg, hogy az „praesertim in concione” használatos. Egyik mondat sem engedi meg azt a következtetést, hogy a szerző a prédikációt bármely beszédnembe „besorolná”, inkább a két beszédnemet sorolja a prédikáció lehetséges összetevői közé. Gondolatmenetünk ennek az értelmezésnek felel meg.

³² Kiss Áron, *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Bp., 1881. 243–244.

³³ RMK I. 438 = RMNy 1048.

³⁴ RMK I. 916.

³⁵ RMK I. 787. 72–93.

³⁶ Uo. 94–124.

³⁷ RMK I. 1158. 25–45.

a hitvallás
netonizája

nak. A hívek viszont a prédikáció buzgó hallgatásából és tanulásából szerezhetnek biztos ismeretet efelől.

Azt is gyakran hangsúlyozzák, hogy az üdvözüléshez szükséges, teljes bizonyosságú igazságokat tartalmazó prédikációt nem mint a lelkész szavát kell tekinteni, hanem mintha Isten maga beszélné a prédikátor szájával. Nagyon gyakori befejező fordulat azt kiemelni, hogy az abszolút igazság közlésének kommunikációs helyzetében a tanítás eredményességének biztosításához közvetlen isteni segítség is szükséges. Iratosi T. János így zárja prédikációját³⁸ 1622-ben: „Ebben végezem, és ha mit el hattam, ISTEN ő Felsege szent Lelke által, ólcza be azt-is az megh keseredet híveknek szüvekben.” Pécsváradi Péter 1631-ben³⁹ Szt Ágostont idézi: „Cathedram in coelo habet qui corda docet: menyben vagyon az ki az sziveket tanittya es meg-is vigasztallya.” Hodászi Miklós 1646-ban jelenti ki,⁴⁰ hogy ő csak fülekbe prédikálhat, a szívekbe való prédikálást a prédikátor tiszt mesterére, a Szentlélekre és „ama’ nagy Praedikator” Krisztusra hagyja, „Ez hitesse-el ti veletek a’ mit én füleiteknek szóléc.”

Természetesen a hallgatósághoz való kétféle, a tudásbeli és a lelki igényeknek megfelelő alkalmazkodás, a keresztény hitszónoklat hagyományainak megfelelően, ugyancsak megfigyelhető e prédikációkban. A hallgatók tudásszintjének figyelembevétele a tantételek tömörebb, lényegretörő előadásában figyelhető meg, míg a lelki igényeknek megfelelő prédikálás a temetési alkalom esetében a hitbéli kitartásra buzdítás mellett főként a consolatíót jelenti. Az utóbbira a homiletikák is részletes útmutatást adnak. Martonfalvi György *Ars concionandi*⁴¹ szerint vigasztalásul „Solent adhibere notas seu signa, ex quibus conscientia hominis certa reddi possit, quod ad ipsum pertineat hujusmodi beneficium, quo minister fidelis consolatur”. Scultetus homiletikája épp az „omnes morimur” igazságával kapcsolatban veszi sorra a vigasztalás nyolc közhelyét: „1. non diuturna sunt mala, 2. pro brevi malo diuturna voluptas sequitur, 3. necessitas, 4. consveta mala patimur aequori animo, 5. in his oportet Deo gratias agere; quae nostrae imbecillitati mala videntur, saepe bona sunt, 6. collatio cum aliis malis, 7. cum aliorum calamitatibus, 8. pro causa bona aliquid est perferendum.”

A hallgatók tudásához vagy lelki igényéhez való alkalmazkodás azonban nem kerül ellentmondásba az abszolút igazság kimondásával. A tantételek csak egyszerűsödnek, de érvényesek maradnak; a főként vigasztalásul előhozott közhelyek pedig szintén teológiailag megalapozott igazságok, amelyeknek a kifejtésére épp mód nyílt. Nemcsak a tantételek kifejtése, de a vigasztalás is isteni közreműködéssel folyik.

Míg a halotti prédikáció a gyülekezet valamennyi tagját megillette, halotti orációt, azaz világi szónoklatot csak az előkelők temetésén volt szokás tartani. Valamennyi retorikai kézikönyv a genus demonstrativumhoz sorolja ezt a műfajt, természetesen megengedve, sőt javasolva, hogy a hypothesis tárgyalása a thesisre tett kitérőkkel egészüljön ki, amelyeket természetesen a genus didascalicum előírásainak megfelelően kell elkészíteni.

Hogy a világi oráció kommunikációs helyzete a homiletikai értelemben vett tanítástól lényegesen eltér, a legvilágosabban a század leggyakorlatiasabb Magyarországon megjelent retorikájából, a Beckher neve alatt kiadott, valójában Radau által írt *Orator extemporaneus*ból tűnik ki. Radau az oratio funebrisnek két fajtáját különbözteti meg. Az első „dicuntur ab hospitibus ad amicos defuncti”, a másik „ab amicis

³⁸ RMK I. 534 = RMNy 1296.

³⁹ RMK I. 612 = RMNy 1498. D4r-F3r.

⁴⁰ RMK I. 787. 72–93.

⁴¹ *Ars concionandi Amesiana*, Debrecen, 1666. (RMK II. 1079.) Lásd erről BARTÓK, i. m.

5.

defuncti ad hospites in qua gratia aguntur nomine defuncti". Az utóbbinak három fő feladata van: „gratiarum actio hospitibus, qui funebri pompae adesse voluerunt, sive per se, sive per legatos missos”; „repromissio obsequiorum in alia laetiori necessitate et occasione”; „invitatio ad convivium funebre”. Az osztályozásból és a célok meghatározásából olyan kommunikációs helyzetre lehet következtetni, amely mint egy család vagy érdekcsoport reprezentációjában fontos szerepet játszó — gyakran politikai jelentőségű — társadalmi esemény írható le. A szónoknak az intellektuális és lelki igényhez való alkalmazkodás mellett az accommodatio egy olyan változatra kell leginkább ügyelnie, amelyet a homiletikai elmélet nem ismer: beszédét az esemény egésze által képviselni kívánt családi vagy világi hatalmi ideológiához kell alkalmaznia. Mivel abszolút igazság közlésének követelményéről nincs szó a világi szónoklat esetében, a szónok csakugyan választhat olyan inventíós módszereket, hogy beszéde valóban a reprezentációs igény megkövetelte relatív igazságok elhitéstésére legyen alkalmas.

A halotti orációnak természetesen a halott magasztalása a legfontosabb része. „Laudando defunctum a nobilitate majorum, a factis parentum, a meritis et bene gestis erga patriam, ecclesiam, alios.” Ennek módszerét nem a retorikák a halotti beszéd műfaját tárgyaló részeiben, hanem a genus demonstrativum általános ismeretei között, laus personarum, laus hominum cím alatt kell keresnünk. Graff András már retorikai rendszerének elementale szintjén összefoglalja e laudatio inventíójának legfontosabb módszereit: „Personae laudantur partim naturaliter, ubi natio, natales, aetas crescens, constans, et descrescens, mors; partim doctrinaliter, ubi omnia ad certas classes feruntur, v. g. ad bona animi, corporis, fortunae.” Ugyanezt az ókori eredetű inventíós módszert fejtí ki bővebben Pécseli Király és Beckher kézikönyve, Soares eredeti tankönyve éppúgy, mint a neve alatt Nagyszombatban 1709-ben megjelent kompiláció⁴² stb. Piscator oratoriája csak a személyek dicséretének legáltalánosabb közhelyeit említi: „Homo laudatur: a materia, forma, adjunctis propriis, operationibus propriis”. Buzinkai oratoriája azonban ezen a helyen kiegészíti Piscator szövegét a laudatio personarum egész ókori eredetű kelléktárával és hozzájuk tartozó gyakorlati tanácsokkal. A személyek dicséretének tanai a Magyarországon kiadott 17. századi retorikai kézikönyvek közül egyedül Dietericus oratoriájából és a Dálnoki Benkő-féle Vossius-kompilációból hiányzanak. Worpitz György viszont érdekesen ki is egészíti e módszertant. Az ókori eredetű rendszer tulajdonképpen ötleteket ad arra, hol lehet feltalálni dicséretre méltó tulajdonságokat. De mi történjék akkor, ha e szempontok végiggondolása után sem kínálkozik egyetlen dicséretre okot adó körülmény sem? „Quid faciendum in laude principis, nobilis, vel civis, si nulla bona fecisse constat? — Trahendam esse materiam ad locum communem, aut ad materiam generalem ab hypothesi, ad thesim descendendo: si enim sermo sit de mortuis, poterit dici de vanitate rerum, de vitae humanae miserijs, de alterius vitae felicitate, etc.”

A többi retorikában ezek az általános témajavaslatok nem úgy tűnnek fel, mint amelyek alkalmasint helyettesíthetik a halott dicséretét, hanem mint olyanok, amelyek rendszerint közrefogják azt. Radau szerint a dicséretet megelőző rész feladata „exprimere dolorem super defuncto”, a dicséretet követő részé pedig „consolare amicos defuncti”. Az előbbiben jól felhasználhatók általános diskurzusok „de mortis certitudine, aut de incertitudine temporis mortis, aut de varietate, aut de potentia: vel dicendo de brevitate vitae, aut de mutatione fortunae” stb.; az utóbbinak pedig tárgya lehet „voluntas Dei; necessitas moriendi communis” stb. Nyilvánvaló, hogy azok az igazságok, amelyekről e thesisek kapcsán beszélni lehet, teológiaiilag megal-

⁴² *Manuductio ad eloquentiam*. (RMK II. 2377.)

pozottak és az egyházi kommunikáció során abszolút igazságokként volnának közölhetők. A világi szónoklatban azonban nem az a szerepük, hogy abszolút igazságként érvényesüljenek, hanem az, hogy hihető igazságokként a hypothesis bevezetésére vagy támogatására szolgáljanak. Jól mutatja ezt Buzinkai egy megjegyzése. Szerinte a vigasztalni kívánt személyhez képest a „consolator, vel minor est, vel aequalis, vel major.” Mindhárom esetben más-más módon kell vigasztalnia (pl. ha minor, tekintélyekre kell hivatkoznia, odaadó hűségét kell ajánlania stb.). Akkor sincs ez másként, ha vigasztalásában teológiai eredetű thesisekkel él. Ha ezeket mint abszolút igazságokat használná, nyilván minden esetben a vigasztalni kívánt személyhez képest feltétlenül „major” helyzetű isteni kinyilatkoztatásként kellene meghajolni előttük.

A világi halotti beszéd tehát a reprezentáció kíváncsi szerinti átalakított igazságot a thesisek közbeszövésével is elhitetni kívánó szónoklat, amely így a genus demonstrativum megkövetelte feladatát a genus didascalicummal összekapcsolódva valósítja meg.

A halotti prédikáció ezzel szemben a homiletika értelmében vett tanítást megvalósító szónoklat, amely a hypothesis tárgyaló részeiben, vagyis applicatiójában is abszolút érvényű isteni igazságok kimondására talál alkalmat.

A világi szónok is, a prédikátor is teszi a dolgát: az egyik a valóság tényeinek finom átalakításával elhíthet, meggyőz, befolyásol, a másik kétségbevonhatatlan igazságokat megmásíthatatlanul közölve tanít és a belőlük következő feltétlen erkölcsi elvek követésére buzdít.

Csakhogy a 16. század végétől, 17. század elejétől előbb a főrendű, majd a köznemesi, a 17. század végétől már a városi polgárcsaládok is világi szónok mellett vagy helyett a prédikátort is bevonják reprezentációjuk kifejtésébe.

A homiletika sem zárkózott el attól, hogy a prédikáció alkalmanként kortárs személyek dicséretét is felölelje. Különösen a halottakkal kapcsolatban „merita depraedicare (quod in applicatione locum habet) liceat”. Szilágyi Márton szerint két érv szól emellett: egyrészt halottak dicsérete a Bibliában is előfordul, másrészt „hac ratione stimulus et calcar additur vivis, virtutes exercendi, et depraedicata cum laude sepeliendorum opera, aemulandi, et praestandi, juxta illud Clementis Alexandrini: Virtus laudata, non secus ac arbor crescit.” A prédikátornak azonban nagyon mértéktartóan kell meghatároznia az efféle dicséret arányát és helyét a szentbeszédben, valamint a tartalmát. „Minus convenienter adhibetur in concionibus funebribus Prooemium seu Praefatio (Elöl járó beszéd) illa, quâ contextus assumitur, resolvitur, ad subjectam materiam applicatur, laudibusque mortui et consolationi, (imo interdum etiam laudi) parentatorum taliter qualiter accomodatur.” Az ilyen tetszésre vadászó, gyakran visszatetszést keltő applicatiót legjobb volna elhagyni, „vel si omitti nequeat”, mindenképpen a beszéd végén kell elmondani „juste, temperate, et cum grano salis”. Ügyelni kell rá, hogy „caute, parce, et prudenter, laudandi nempe sunt sepe liendi, non tam propter bona naturae et externa (quae evanida sunt), quam propter fidem, pietatem, timorem, et zelum domūs Dei etc.”

Szilágyi szavai egy olyan halotti prédikációt követelnek meg, amely „ad essenti am concionis pertinens, ad gloriam Dei et salutem auditorum vergens, neque applausum hominum captans.” Az agendák is olyan temetési prédikációt tartanak szem előtt, amely ezeknek a követelményeknek megfelelő. Beythe István 1582. évi agendájában⁴³ az egész temetési szertartás hivatását öt fő célkitűzés köré lehet csoportosítani: a temetés alkalmával 1. kimutatjuk atyafiúi szeretetünket, 2. istenes életre

⁴³ BEYTHE István Agendája. Közli PATAKY László. In *Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*. Szerk. BARTHA Tibor. (Studia et acta ecclesiastica. Tanulmányok

indíttatunk a saját végünkre való emlékeztetéstől, 3. megújítjuk a halálról, feltámadásról, örök életről való ismereteinket, 4. megvigasztaljuk a halott hozzátartozóit, 5. szép dicsérettel illetjük a halottat. Hodászi Miklós 1646-ban, a Zólyomi Miklósné Daróczi Zsófia fölött mondott prédikációja⁴⁴ „készület”-ében ugyanezt az öt célkitűzést fejt ki, csak azt téve hozzá, hogy a halott dicséretének célja jó emlékezetének fenntartása és az élők épülésének szolgálata.

Az istenes célzatú halotti prédikációval kapcsolatos elméleti állásfoglalások a reprezentációt megkívánó rokon kör elvárásaival csak részben voltak összhangban. A gyászoló család elhunyt tagja dicséretével együtt saját hatalmának, tekintélyének, régiségének, kiválóságának magasztalását is hallani kívánja.

A homiletikák elméletei olyan halotti prédikációt írnak elő, amely ragaszkodik „ad essentiam concionis”, az abszolút, örök érvényű igazság kifejtésének tanító célzatához. A reprezentáció szándéka viszont „applausum hominum captans” halotti beszédet követel a prédikátortól a genus demonstrativumban, amelyhez legfeljebb a hypothesis alátámasztó thesis kifejtésének részeseiként kapcsolódhatnak a genus didascalicum retorikai szabályai szerint megírt igazságok.

Hogy a prédikátor szónoklata mindkét elvárásnak megfelelhessen, a halotti prédikáció homiletikai és a halotti oráció retorikai előírásait kell megkísérelnie összehangolni. A kortársak pontosan tisztában voltak a két műfaj különböző elveivel és a keverésükből adódó problémákkal. A Bocskai Újlaki Ferenc halotti beszédeit tartalmazó *Temetési pompa* c. 1674-es prédikációskötet⁴⁵ *A' kegyes olvasohoz* címzett ajánlásában így ír S. K. A. Sz. M. P., nyilván Szepesi Korocz András szatmári méltatlan pásztor, a kötet szerkesztője: „A' mi nézi a' temetés körül valo ceremoniákat mellyek Praedicatiók, Orátiók, Rythmusokkal folynak, külön karban állanak. A' Rythmusok, Orátiók felől nincs olly erős tracta, mivel azok inkább meg lehetnek az ilyen Pom-pában. A' Praedicatiók dolgában, mivel e' szent munka körül, holmi alkalmatlanság, hol a' hizelkedő Tanítók részéről, hol a' dicsíret kívánokérol, a' vigyázatlanság miatt, hamar bé fordul, egyéb terhes okokkal edgyütt; Némely keresztyén szent vallásu Nemzetek, s' Gyülekezetek között nem gyakoroltatnak. Viszontag, némely keresztyén Nemzetek, Réformátusok között el követtetnek, mint Helvétiaiban, Németh országban, Angliában, azok között lött, s' világ eleiben terjedet, halotti tanításoknak bokros bizonság tételek szerént, s' a' mi szegény Nemzetünkben-is fenn tartatnak, s' ki szolgáltatnak.”

A „vigyázatlanság”, amely „bé fordul” a „Praedicatiók dolgában”, pontosan megragadható az inventio szintjén: a prédikátor a saját gyakorlata és a homiletika terminológiája szerinti tanítással helyettesíti a retorika terminológiája szerinti tanítást. A reprezentáció igényének megfelelő oráció-szerkezet genus demonstrativumot kiegészítő, genus didascalicum szabályai szerint összeállítandó részeiben nem hihető thesiseket, hanem abszolút igazságokat közöl. Ezek azonban megroppantják a más célra összeállított szerkezetet. A súlyos teológiai igazságokból mint thesisekből nem olyasféle hypothesisok következnek, hogy „még ez a kiváló ember is meghalt”, hanem olyasfélék: „ez az ember elég kiváló volt ahhoz, hogy üdvözljön”. Ördögi csapda lép itt működésbe: a dicséretnek az a mértéke, amely az orátor számára elegendő volna a halott világi kiválóságának mint relatív igazságnak az elhitetéséhez, nem elegendő a prédikátornak, hogy az üdvözlésével kapcsolatos, kétségbevonhatatlannak szánt kijelentést megalapozza. Amellett, hogy semmit sem ad fel az

és okmányok a magyarországi református egyház történetéből a négy százéves jubileum alkalmából. III.) Bp., 1973. 676.

⁴⁴ RMK I. 787. 150–183.

⁴⁵ RMK I. 1158.

abszolút igazság közlésének prédikatori helyzetéből, a tárgyalt kijelentések egy másik csoportjában még az orátorénál is nagyobb mértékű átalakításokat kell végeznie az igazságon. Nemcsak a halott evilági, hanem mennyei kiválóságát is bizonyítania kell.

Hodászi Miklós 1646. november 3-án, Iktári Bethlen Péter fölött elmondott halotti beszédében⁴⁶ „némelly nagy ember”-re hivatkozik, aki „nem helytelen mondotta ezt: *Sive vivamus, sive moriamur, Domini sumus in Nominativo et Genitivo casu*”. Nem is fejezhette volna ki találóbban a reprezentációs alkalom helyzetébe kényszerült prédikátor ellentmondásos helyzetét: ugyanabban az időpontban, ugyanabban a gondolatmenetben kellene bizonyítania, hogy „urak vagyunk”, érdemeket szerzett, kiváló, tekintélyes emberek; és hogy „az Úré vagyunk”, érdemtelen, bűnös, de talán kegyelemben részesülő porszemek.

Az örök érvényű teológiai és a helyzet megkövetelte viszonylagos igazság ellentmondása nehéz helyzetbe hozza a prédikátort. Különbféle döntési lehetőségek állnak előtte, amelyekkel megkísérelheti, hogy kivágja magát a prédikáció keretét nyilvánvalóan szétfeszítő ellentmondásokból.

① Mindenekelőtt választhatja azt a megoldást, hogy — Pathai András kisvárdai lelkész 1667-ben leírt szavai⁴⁷ szerint — „Nem valami külső világi dicsérettül, mely némely nagy süvegű tekintetes embereknek helytelen szokások, sem nem más egyéb el-muló hiában-valóságtul viseltetvén”, nem vállalja el a homiletikai értelemben vett tanítás és a retorika értelmében vett laudáció kettős feladatát. Báthori Gábor temetésén például mind Alvinci Péter, mind Ceglédi János elhárítja a laudációt,⁴⁸ Alvinci ezekkel a szavakkal: „Eletének foliasat, én nem visgalom, masok azt én nálamnál lobban tudhattyák, kitsoda az az ki vétek nélkül lehetne? Ha mi excessusi voltak szegénnek, imé az Vrnak itelletit viselte erette. Mi tisz|tünk ez hogy io itelletben legyünk fölele”. Természetesen a laudáció megtagadására ebben az esetben elégséges magyarázatul szolgálhat Báthori ellentmondásos jelleme, a halálát 15 évvel követő temetés szokatlan körülményei, az eltemettetésről gondoskodó Bethlen viszonya a halotthoz.⁴⁹ 1646-ban azonban már mint meggyökeresedett szokásra utalhat Werőczy Ferenc⁵⁰ Iktári Bethlen Péter temetésén: a halott dicséretét „nem az én tehetőségemnek áll hogy elő-számlállyam, ugy hiszem majdan meg-hallyuk az ékesen szolo Orator urainktul.” Több prédikációban is olvashatjuk azt a kitétel, hogy a halott genealógiáját most nem szükséges ismertetni, mert egy vagy több közelmúltbeli temetésen részletesen elhangzott. Jelentősége van azonban annak, ha a prédikátor — Keressze-gi Herman István Iktári Bethlen Krisztina felett 1631-ben⁵¹ — azután jelenti ki, hogy „Genealogiajat elő szamlalni szüksegesnek nem itilem, mivel az mindeneknel nyilván vagyon”, miután egy kétes hitelű skolasztikus hittételtől mondotta, hogy „en azt curiose nem disputalom, nem-is illik”, mert e tanítás kérdésében nem lehet bizonyosságot szerezni. Csulai György pedig már kimondottan azért fogja rövidre Bethlen Péter családfáját,⁵² mert a halottnak sokkal emlékezetesebb genealógiája az, hogy Krisztus atyafia. Debreceni Ember Pál 1693-ban elpredikálja ugyan Váradi Mihály „Enchomiuminak (igaz dicsiretinek) Compendiumá”-t, de rokonaitól való búcsúztatására már nem vállalkozik: „neveiteket edgyenként elő nem számlálom, majdan

⁴⁶ RMK I. 787. 72–93.

⁴⁷ RMK I. 1061.

⁴⁸ RMK I. 569 = RMNy 1406.

⁴⁹ Futó György, *Ismeretlen prédikációk Báthory Gábor teste fölött*. In *Eszmei és stílusztikai kérdések a régi magyar prózában*. Szerk. BITSKEY István, GOMBA Szabolcsné, VARGA Pál. KLTE Debrecen, 1978. 66–73.

⁵⁰ RMK I. 787. 94–124.

⁵¹ RMK I. 612 = RMNy 1498. H1r–H1v.

⁵² RMK I. 787. 124–138.

mikor éppen Sirjának széliről töletek a' Rhythizáló által igaz Atyatokfia [...] edgyenként el-bucsúzik, neve mindeniteknek tisztességnek okáért meg-említettik".⁵³

2 Választhatja a prédikátor azt a megoldást is, hogy elkészíti ugyan a reprezentáció igényei szerinti laudációt is, de a prédikációtól határozottan elkülöníti azt, Szepszi Korocz András idézett szavai szerint „külön karban” állítja, s a különbségtételre nyomtatékosan figyelmezteti hallgatóit. Így járt el a ma ismert legkorábbi kinyomtatott magyar nyelvű halotti beszéd⁵⁴ szerzője, Kállai Albert 1599-ben, amikor a prédikáció befejezése után, *Rövid emlékezet* címmel önálló szónoklati egységben foglalta össze (az ordo naturalis szerint) Homonnai Drugeth István életének méltatását. Nadasdy Ferenc temetésekor, 1604-ben, a textusból következő tanúságok kifejtése után, prédikációja önálló „masodic része”-nek élén jelenti be Magyarai István,⁵⁵ hogy „az időhez kepest, el hagyom az Z. Pal irasanac töb reszeinek magyarazatyat”, és tér rá a laudációra. Itt tartja szükségesnek mentegetőzni amiatt, hogy „az benne diczeretre melto dolgoknac bőseges voltaert, (főkeppen ily szepen tündöklő ekes sokasag előtt) az ő Nagysaga ioszagos czelekedetinec elő szamlalasara elegtelenec lenni” ítéli magát, az „ekesben valo szollast kiuanna.” A homiletikai értelemben vett tanítást tartalmazó első rész elején szó sem volt ilyesmiről; ott csak annyit szögezett le határozottan és öntudatosan: „Azon leszec penig, hogy heusagos dologgal az időt hiiaban ne tölczem.” A laudációt egyébként ő az ordo artificialis szerint szerkeszti meg.

Számos más prédikátor hasonlóképpen elvlasztja a prédikációt az utána következő laudációtól. Hogy ilyen esetekben a laudáció még a prédikáció applicatio-egységétől is elkülönül, világossá teszi Tiszabecsi Tamás prédikációja⁵⁶ Perényi Gábor fölött. Az applicatio után, önálló részben következik a halott — genealogiát és laudációt felölő — „utolsó tisztessége”, „az regi diczeretes szokás szerént”. Kovásznai Imre⁵⁷ ugyancsak befejezett prédikáció után illeszti Bedegi Nyáry Ferkó dicséretét. E rész rövid bevezetéséből az is kitűnik, hogy keresztény szellemű, de tökéletesen a világi szónoklattan szabályai szerint megírt laudáció következik. Kovásznai szerint a keresztényeket Isten szava arra inti: „Mortuis non maledices”, a dicséret felépítésének módjára azonban „az Rhetorok” tanítanak, akik „három dologra vigyáznak”: a halott nemzettségére, életük bemutatására és kimúlásuk módjára. Saját laudációja is e pontokat követi.

3 Más esetekben tanítás és laudáció nem válik szét, a prédikátor a reprezentáció kívánalmai szerint szerkesztett megemlékező részeket is a prédikáció egységes szerkezetébe foglalja, az applicatióban talál számukra helyet. Nem tekinti azonban a laudációt a homiletikai értelmű tanítással megegyező jelentőségűnek. A legtöbb esetben a laudáció csak néhány szavas, tartalma pedig általános, a tanítás gondolataihoz kapcsolódó. Annyit tudunk meg a halotról, hogy ő pontosan tudta a most kifejtett teológiai tanítást, ő pontosan aszerint élt kegyes életet, tehát felőle már semmi kételyünk nem lehet, ő már — a hallgatókkal ellentétben — nyugalomban van a szentek között. Az efféle applicatióban a halott hozzátartozóira pedig csak az a megállapítás vonatkozik, hogy ők is a most kifejtett tanítással vigasztalhatják magukat, ők is az abból következő kegyes élettel készülhetnek szeretteik után. A beszéd egészét feltétlenül a prédikáció műfaji sajátosságai határozzák meg, az oráció inventiós módszereinek tett engedmény aránya és súlya csekély.

⁵³ RMK I. 1436.

⁵⁴ RMNy 851. Lásd erről MÓDIS László, Kállai Albert magyar nyelvű unikum műve 1599-ből. Könyv és könyvtár, I. Bp., 1958. 83–85.

⁵⁵ RMK I. 390 = RMNy 913. Kritikai kiadása: Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból. Kiad. KECSKEMÉTI Gábor. Bp., 1988.

⁵⁶ RMK I. 679.

⁵⁷ RMK I. 534 = RMNy 1296.

Néhányszor a laudáció valamivel részletesebb, terjedelmesebb, a prédikáció egésze azonban szinte kiveti magából. Legtöbbször a prédikátor elkövet valamilyen ügyetlenséget, ami megakadályozza a két rész szerves egységbe forrását. Werőczy Ferenc 1656-ban Sárospatakon tartott halotti prédikációt.⁵⁸ Azt a gondolatot, hogy az ember élete kemény vitézkedés, úgy fejt ki, hogy először az elejtésünkön fáradozó erős, fortélyos ellenségeinket mutatja be, a sátánt, a világot és a testet, majd arra tanít, milyen fegyverekkel védekezhetünk ellenük: az igaz vallás övével, a jó lelki ismeret és buzgóság mellvasával, az evangélium bátor megvallásának sarujával, a hit pajzsával, az üdvösségbe vetett reménység sisakjával, Isten igéjének pallosával. Az egész prédikáció a hadászati mesterség ismereteinek szimbolikus megfeleltetésén alapul: a tanítás egyes részletei a római légió, a spártai pajzs, az arma defensiva és offensiva, a zsoldfizetés, a zászló alól kiírás, a várat védő kerítések stb. lelki jelentését magyarázzák. A lelki hadakozás módja, akárcsak a testi, fáradhatatlan éjjelnappali serény vigyázásból, a támadás várható irányának kipuhatolásából, a szomszédságtól való segítségkérésből stb. áll. A mindenütt bibliai idézetekkel kísért, kb. 60 lapnyi tanításhoz másfél lapnyi applicatio csatlakozik. Ebből tűnik ki, hogy a prédikáció – Debreceni Tamásné Tarjáni Margit fölött hangzott el, akinek főbb erényei a mértékletesség, hűség, alázatosság, szelídség, abigaili eszesség, zsuzsannai tisztaság voltak. A prédikáció és elmondásának alkalma között nyilvánvaló ellentmondás van, viszonyuk egyenlőtlen, szerves összeforrásuk nem történhet meg. A prédikáció tanító része minden bizonnyal nem is a temetési alkalomra készült, hanem már készen állhatott, amikor szerzője a temetéshez való alkalmazásában láthatta meg a kínálózkodó alkalmat kinyomtatására. A tanító rész a 17. századi halotti beszédek között példátlan sikert aratott: 35 évvel a temetés után, 1691-ben újra kinyomatták,⁵⁹ természetesen az applicatiót elhagyva. A két különböző rendeltetésű rész összeillesztésének kudarca valószínűleg abban kereshető, hogy Werőczynek nem volt gyakorlata a reprezentáció igényeire is figyelő szövegek megformálásában, de prédikációjával a temetésen egyedül szerepelve nem is háríthatta el ezt a feladatot, ahogyan 10 évvel korábban, Bethlen Péter temetésének egyik szónokaként tette, már idézett, az oratórokra hivatkozó szavaiban.⁶⁰

Máskor azt az ügyetlenséget követi el az abszolút igazság kifejtését tartalmazó szövegrészek által határolt laudációban a prédikátor, hogy szóba hozza a halott teteteinek vitatott megítélését. E relatív igazságú részben pedig a világi retorika szabályai szerint kellene eljárnia, amelynek a kétes, vitatott, a közönséget megosztó körülményekkel kapcsolatban egyetlen előírása van: „*silentio praeterire*”. Pécseli Király nyomtatékosan kimondja, hogy a *genus demonstrativum*ban nem lehet *confirmatio*,⁶¹ mert itt nem vitatott dolgokról van szó, hanem „*quae certa, aut pro certis posita sunt*”. A retorika szabályai ellen vét tehát a prédikátor, ha kijelenti, hogy némely „elfordult elméjük”⁶² „igen forgat”-ják, hogy a halott „Nem lehetett ugyan minden fogyatkozás-nélkül”.⁶³ Természetesen e nézetek szóba hozatalát nyomban *confutatio*-juknak kell követnie, s a prédikátor máris abban a hibában találja magát, hogy vitázik a *genus demonstrativum*ban. S bárhogyan zárja is le a vitázó érveit, az mindenképpen újra retorikai hiba lesz: ha a vitát csak abban a relatív dicséretben lehet nyugvóponttra

⁵⁸ RMK I. 916.

⁵⁹ RMK I. 1409.

⁶⁰ RMK I. 787. 94–124.

⁶¹ A retorikai közhely ókori előzményeihez lásd Ariszt. 1358b, Quint. III,4,6–7. stb. Vö. Lausberg §§. 59–61.

⁶² RMK I. 438 = RMNy 1048.

⁶³ RMK I. 880. A3r-D1r.

juttatni, hogy „a’ benne valo sok jok [...] többet nyomnak”, akkor a *genus demonstrativum* előírásaival szemben a halott kiválósága csak *incertus*; viszont ha a halottat illető vádak határozottabb visszautasítása után a halott kiválóságáról ismét a *certitudo* igényével beszél, kijelentéseit olyan közhelyekkel támasztva alá, mint „*Mortuo ne maledixeris*” és „*In patrios cineres ne mingite*”,⁶⁴ akkor világossá válik, hogy a dicsérő megállapítások nem certa ugyan, de „*pro certis posita sunt*”. A retorika egy mesterségbeli fogása válik itt nyilvánvalóvá a hallgatók előtt. Ez nemcsak a retorika, a homiletika szerint is hiba; a Medgyesi Pál homiletikáját záró szabályok között is szerepel a *dissimulare artem* követelménye: „*Azt-is meg-tanulják mint kellyen eltitkolni, az Praedicatio* írásban a’ mesterséget, mely-is nagy mesterség”. Az *ars* ilyen fölfedése legfeljebb akkor fogadható el, ha a prédikátor akkor hozza szóba a tények átalakításának retorikai követelményeit, amikor arról beszél, hogy ő nem vállalja az efféle laudációt, vagyis a fenti 1. megoldást választja. Alvinci ott idézett szavai⁶⁵ is említik Báthori Gábor vétkeit, világossá teszik, hogy a világi laudációban gyakran *incerta pro certis posita sunt*, mégsem okoznak zavart, mert a prédikátor maga nem kísérli meg a világi retorikának megfelelő szónoklatot.

④ A laudációt a prédikáció nagyobb egységével összhangban megvalósítani akaró prédikátor, ha az abszolút igazság kifejtése közben több és kevésbé általános relatív igazságot akar közölni a halottról, gyakran kölcsönzi ezt a beszédrészt. A retorikai kézikönyvekben is megtalálhatók azok az utalások, amelyek az egyes *genus*okhoz tartozó fontosabb, követésre érdemes művekről tájékoztatnak. Pécseli Király például Plinius Traianus-panegyricusát, Iszokratész Euagoraszról, Cicero Marcellusról mondott beszédét, Aphthoniosz Thuküdidész-laudációját említi többek között a *genus demonstrativum* példaként, a halotti beszédek közül Periklész Thuküdidésznel olvasható szónoklatát emeli ki. A szónok e művek imitációjával könnyebben alkothatja meg saját halotti beszédét. Imitation itt – Piscator retorikájának értelmében – azt a módszert kell érteni, amikor „*tropum vel figuram a bonis authoribus usurpatam, nostrae orationi accommodamus; etiam in diversa sententia*”.

Martonfalvi György homiletikája szintén megemlíti a halotti prédikáció néhány mintáját: „*Si vero extraordinarie concionandum fuerit, textum convenientem invenire tyro potest [...] pro exequiali [concione] in promptuario exequiali Focconis, in thesauro conc. funebr. Schreverii etc. qui textus exequiis convenientissimos ex Scripturis excerpterunt, et suis modis pertractarunt*”. De halotti prédikációban követhető forrásul bármely más egyházi műfajban írott művek is kínálkoznak. Mind Martonfalvi, mind Szilágyi Márton *Ars concionandi*-ja két részből áll. Az első a prédikációk elkészítésének és elmondásának általános előírásait tartalmazza. A figyelemre alig méltatott második rész, az *Ars concionandi specialis* tárgya viszont az, „*quomodo scripta theologica in conciones sint convertenda*”. Részletes előírások négy teológiai műfaj, a *scripta didactica*, *polemica*, *catechetica* és *casuistica* anyagának prédikációkban való felhasználásáról olvashatók, de megtudjuk, hogy e módszerek „*alia scripta theologica*” esetében is használhatók. A *scripta didactica*, vagyis a *loci communes* valamennyi kijelentése lehet például doctrina a prédikáció szerkezetében, az állítást alátámasztó bibliai helyek alapján lehet megszerkeszteni a probatiót, az állításból következő további tételek adhatják az usust. A *scripta polemica* az ellenfél nézeteit cáfoló részeiből a prédikációban is *confutatio*, a saját tanításunk kifejtéséből *doctrina* és *confirmatio* lehet. A *Catechesis Palatina* legjobban „*cum explicatione Ursini*” használható, ebből bármely „*summa marginalis, vel pars ejus*” kiemelhető a prédikáció doctrinájul. Szilágyi Márton mindenütt példákkal bővítte mutatja be e javaslatokat.

⁶⁴ RMK I. 438 = RMNy 1048.

⁶⁵ RMK I. 569 = RMNy 1406.

Medgyesi Pál is főként azért helyesli mások prédikációinak követését prédikációírás közben, mert azokban együtt található a tanításra alkalmas ige, annak függése, értelme, célja, teológiailag hibátlan magyarázata, amelyeket egy kezdő igen nehezen szedhetne maga össze, s amelyek összeállítására egy tapasztalt lelkésznek sincs mindig ideje.

Megfigyelhető azonban, hogy e homiletikai előírások szerint mások műveinek követése és felhasználása nem az imitatio retorikai értelmében történik, hanem a variatio szerint. Piscator szavai szerint a variatio során „sententiam unam undemque deducimus per varia ornamenta rhetorica; sensu eodem manente, vel non multum variato”. A homiletikai szabályok ehhez nagyon hasonló módszert írnak elő: a felhasznált egyházi művek tanításait nem kell megváltoztatni, eltérő érvrendszerekbe állítani, hanem legtanácsosabb — és az abszolút igazság pl. gyakorlatlanság miatti véletlen csorbulása ellen is a legbiztosabb — pontosan követni, tételtől tételre; a szövegezés variálásán itt nyilván nem az ornamenta rhetorica használatát értve első sorban, hanem a közönségnek megfelelő közérthetőbb megfogalmazást.

A világi szónok az imitatio révén meríti ötleteit az épp méltott személy laudációjához, míg a prédikátor az abszolút érvényű, változatlan igazság kifejtése közben a variatioban válik gyakorlottá. Ezt a variatiót a halotti prédikáció homiletikai értelmű tanítást tartalmazó részeiben is megfigyelhetjük. Önálló tanulmány feladata lesz azt bemutatni, hogy a 17. századi halotti beszédekben hogyan használják az imitatiót az orátorok, és hogyan használják, gyakran kortársaik halotti tanításait választva kiindulásul, a variatiót a prédikátorok.

Természetesnek kell a mondottak után tartanunk azt is, hogy a búcsúztatott személy laudációjának számára szokatlanabb feladatához érkezve prédikációjában, az egyházi szónok egy minta követésével akar segíteni járatlanságán, és azt is, hogy a minta követését a számára megszokott variatio módszerével gondolja megvalósíthatónak. Különösen kézenfekvő ugyanabban a szövegben megtalálni a variatio mintáját a laudációhoz is, amelyből már prédikációjának tanító részeit is variálta.

1667. november 20-án Szántai Pócs István tartott halotti prédikációt a huszti vártemplomban. A prédikáció textusát, summáját, partitíóját, magyarázatát és a hasznok egy részét, hosszú szó szerinti egyezésekkel, Hodászi Miklós 1646. november 29-én Jankafalván tartott, Szenci Kertész Ábrahám által kinyomtatott prédikációjából vette át. A prédikációnak a halott dicséretét tartalmazó részéhez is ugyanazt a beszédet használta forrásul: a készen talált laudációhoz semmit nem tett hozzá, csak valamivel megrövidítette, az átvett részeket szó szerint követi. Annak ellenére helyesnek érezte ezt a megoldást, hogy neki az 54 évesen meghalt gróf Rhédei Ferenc, Máramaros és Bihar vármegye főispánja, rövid ideig erdélyi fejedelem sírjánál kellett beszélnie, míg az alapul szolgáló prédikáció Albisi Zólyomi Miklósné Daróczi Zsófia, egy 75 éves özvegyasszony temetésén hangzott el.⁶⁶

Teremi István 1673. szeptember 17-én prédikált egy 18 éves fiatalember, Bocskai Újlaki Ferenc fölött. A prédikáció egésze a 10 és fél évesen pestisben meghalt Bedegi Nyáry Ferkó fölött emlekdött, 1624-ben kinyomtatott prédikációkból építkezik, a Miskolci S. János és Iratosi T. János szónoklatából átvett rövid részletek mellett főként Kaposi Kis István munkájából. E prédikáció textusa Tereminél az applicatióba kerül, magyarázatát a magyarázat, tanúság, feddő haszon és applicatio között osztja szét, összességében azonban mintája csaknem egészét felhasználja. A laudációt is szó szerint átveszi.⁶⁷

⁶⁶ A két prédikáció: RMK I. 787. 124–138. és RMK I. 1074.

⁶⁷ Az érintett prédikációk: RMK I. 534 = RMNy 1296. és RMK I. 1158. 108–125.

Több példát lehet még említeni, amikor a prédikátor úgy próbálja biztosítani az abszolút igazság kifejtésébe ékelt relatív igazság közlésének eredményességét, hogy a teológiai tanítás összeállításakor használatos *variatio* módszerével hozza azt létre. Mintául olyan prédikációt választ, amelyben tanítás és laudáció egységét megvalósultnak véli, és szorosan követi minden beszédrészben.

5) Végül előfordul, hogy az egyházi szónok maga is, minták szoros követése nélkül, megtalálja azokat a szálakat, amelyek a homiletika megkövetelte tanítást és a retorika megkívánta laudációt képesek összekötni, a saját szabályai szerint elkészített két beszédrészt összehangolni. Természetesen az van a dolog háttérében, hogy az applicatioval kapcsolatos ismeretek között több olyan lehetőséget is leírnak a homiletikák, amelyek a retorikák *genus demonstrativum*ot illető ajánlásai közt is szerepelnek, így követésükkel létrejön a két beszédrész összekapcsolásának lehetősége.

Scultetus szerint „Modus accommodandi locos communes ad usum sive praxin varius est. Nonnunquam enim utimur prosopopoeiâ, praesertim quando exempla piorum tractamus: nonnunquam thesin ad individua transferimus.” A gyakorlatban ez a következőt jelenti: „Quoties dictum vel exemplum citas, applica sic: Ecce ista fecit vel dixit Deus, non tantum tunc, sed nunc quoque ad te, me, alios. Te vult ita amare: te vult ita punire. Tu es ille David, Abraham, Cain, etc.”

1) A halotti prédikációk nagyon gyakran használják ezt az eszközt, mégpedig általában nem elszigetelten, hanem kedvvel részletezve a bibliai személyek és az alkalom által érintett kortársak közötti párhuzamokat. A prédikátor nemcsak Illyésnek nevezi a halottat, hanem, mint Keserői Dajka János Hodászi Lukács fölött prédikálva,⁶⁸ részletezi életük minden párhuzamos eseményét: Hodászi is, Illyés is Isten szolgálói voltak, példamutató életet éltek, Isten nyáját legeltették, hazájukat (ez Debrecen, az Izrael) sok veszedelemtől megszabadították, az Úr hirtelen ragadta magához őket, isteni szolgálat közben. Egy másik Illyés, a Szatmári Lázár Miklós által parentált⁶⁹ Bethlen Péter, úgy vándorolt utolsó útján Ecsedből Trencsénen át halála helyére, Bánra, mint a próféta Gilgálból Béthelbe és Jerichóba. Medgyesi Pál szerint⁷⁰ a fáraóhoz érkező ősz Jákobot figyelte olyan kíváncsi tömeg, mint a gyülekezetbe holtan megtérő új pátriárkát, id. Bethlen Istvánt. Görgei Pál szerint⁷¹ Jákobnak és Bocskai Istvánnak nemcsak díszes temetése hasonló, hanem életük sok nyomorúsága és vénségükre idegen földön bekövetkezett haláluk is. Görgei egyébként már Rhédei Ferencet is mint Jákobot búcsúztatta,⁷² özvegyét Ráchelnek, fiukat, Rhédei Lászlót a holtak hitt Józsefnek nevezve. Bocskai azonban a prédikáció végén még Mózesként is feltűnik, aki inkább a bujdosást, a király üldöztetését választva idegenben halt meg, mintsem hogy nemzete romlásával kényes életet éljen. Técsi János⁷³ ugyanaznap ugyancsak Mózeshez hasonlítja Bocskait. Szepsi Korocz András⁷⁴ Újlaki Ferencet mint Dánielt méltatja: mindketten nemes nemzetből származtak, istenes bölcsességben nevelkedtek, megszabadultak kínozóiktól — igaz, Dániel élve, Ferenc viszont jó halálával. Komáromi Csipkés György⁷⁵ Váradi Rácz Jánost Jósias királyként dicséri: az egyiket az egyiptomi király, a másikat a török császár serege nyilazta le, azt Jeruzsálembe szállították sebesülten, ezt Debrecenbe. Ugyanez a szónok Dobozi Jánost azért nevezi

⁶⁸ RMK I. 438 = RMNy 1048.

⁶⁹ RMK I. 787. 3–19.

⁷⁰ RMK I. 880.

⁷¹ RMK I. 1164. A2r–C2v.

⁷² RMK I. 1074.

⁷³ RMK I. 1164. C4r–E3r.

⁷⁴ RMK I. 1158. 87–99.

⁷⁵ RMK I. 980.

Abszolonnak,⁷⁶ mert mindkettejüknek három fia és egy leánya született, egyébként is mindketten fiatalon haltak meg, kegyetlen harcban — ami alatt Dobozsi esetében a halállal való viaskodást kell érteni. Az eddigi példákban a halott és bibliai személyek közti párhuzamokról volt szó, a párhuzamok azonban gyakran a gyászolókra vonatkoznak. Tatai P. Mihály prédikációjában⁷⁷ a fiát gyászoló apa mint a Józsefet gyászoló Jákob, a feleségét temető Borosjenei István ugyancsak mint a Ráchelt sirató Jákob jelenik meg.⁷⁸ A gyermeke miatt bánkódó Váradi Miklós Ábrahám,⁷⁹ de Rhédei Ferencné is Sára, csak ő túlélte a férjét is, Izsák fiát is, Rhédei Lászlót.⁸⁰

A bibliai személyekkel való párhuzamba állítás azonban csak az egyik lehetőség tanítás és laudáció összekapcsolására. Egy másik lehetőséget példáz Medgyesi Pál beszéde Bocskai Istvánné Lónyai Zsuzsannak fölött 1656-ban.⁸¹ A prédikáció tanító részei csak a Zsoltárok könyvéből választott textus (34,20.) első felét magyarázzák: „Sok baja van az igaznak”. Azzal zárja a magyarázatot, hogy a textus második felére („de valamennyiből kimenti az Úr”) ugyan nem érkezhettek most el, de a halott igen, mégpedig „nem elmebéli Tanúsággal csak; hanem világos meg-kostolással, tapasztalással: mely élő Commentarius Magyarázat-is ez szent Textusra.” Hasonlóképpen fogalmaz egy prédikáció ajánlásában 1669-ben Ceglédi István:⁸² írásának célja a keresztény hit erősítése mellett a halottnak mint a hitet kommentáló példának bemutatása. A teológiai tanítás kifejtése mindig számos bibliai és világi példa, bizonyosság bevonásával történik. Az idézett helyek azt bizonyítják, hogy e példák közé a halott laudációja is odakerülhet. E megoldást azért előnyös választani a prédikátornak, mert így, arra hivatkozva, hogy abszolút igazság kibontását, alátámasztását szolgálja vele, elkerülheti a laudáció öncélúságát és méltatlanságát illető vádakat. Ugyanakkor pedig e módszer az öncélú laudáció retorikai előírásai közé is odaillik: a Soarez-kézikönyv 1709. évi nagyszombati átdolgozása a halotti beszéd főrészében három tárgyat javasol a szónoknak; a halott életének méltatása és halálának elbeszélése után a harmadik „continent documentum aliquod pro superstitibus.” A documentum pontosan az a terminus, amellyel a homiletika a prédikáció doctrinájának egyes tételeit illeti. Így olyan retorikai helyzet teremthető, mintha a prédikáció homiletikai szabályok szerint megszerkesztett tanító része is magának a halottnak tanítása lenne. A homiletika nézőpontja szerint tehát a laudáció is a tanítás segítségére siet, a retorika nézőpontja szerint a tanítás is a laudációt mélyíti el. A halotti szónoklat készítésének két tudomány kétféle módszereivel is neki lehet vágni, az eredmény azonos lesz: tanítás és laudáció egyensúlyba kerül. Ebben az esetben valóban megvalósulhat az, amit a Soarez-átdolgozás kötet- és számos fejezetcíme is ígér: az ismertetett retorikai módszer oratio profana és oratio sacra, concio létrehozásakor is megfelelő.

A kérdés összetett volta miatt itt csak utalni lehet rá, hogy az egyházi és világi retorikai előírások egyidejű kielégítése gyakran a képszerűség különböző eszközeivel történik a prédikációkban.

Összegezés helyett két olyan kérdéskört szeretnék még megjelölni, amelyekkel a vizsgált téma érintkezik, s amelyek vizsgálatát nyilvánvalóan el kell mélyíteni a továbbiakban.

⁷⁶ RMK I. 1037.

⁷⁷ RMK I. 1158. 46–69.

⁷⁸ RMK I. 1128.

⁷⁹ RMK I. 782.

⁸⁰ RMK I. 1074.

⁸¹ RMK I. 924.

⁸² RMK I. 1093.

1.) A *história és fabula*, a *res gesta és res ficta*, a *veritas és fictio* kategóriái jelentős szerepet kapnak a poétika fennhatósága alá tartozó műfajok és művek vizsgálatában.⁸³ A fentiekben egy olyan jelenséget kíséreltem meg leírni, amelyet hasonló ellentétpárokkal jellemezhetünk, ám a retorika és homilétika által irányított prózai műfajokban figyelhető meg.

2.) Ugyanakkor a pontos retorikai szabályokkal meghatározott két szélső pólus között kirajzolódni látszik egy olyan senki földje, ahol sem a világi, sem az egyházi retorika nem jelöl meg támpontokat, ahol a század leggyakorlatiasabb szónoki kézikönyveinek tanításai sem könnyítik meg a tájékozódást, s ahol a barokk kori reprezentáció szónokainak mégis rendszeresen közlekedniük kell. Fontolóra kell vennünk egy olyan folyamatos magyarországi belső irodalmi hagyomány feltételezését, amely az elméleti leírást sosem kapott retorikai jelenségek eredményes gyakorlati kezelése tekintetében irányadónak látszik.

*(Conciliatio huiusmodi a hagyomány
tölti ki)*

Gábor Kecskeméti

„DOMINI SUMUS” (ENSEIGNEMENT RELIGIEUX ET REPRÉSENTATION DE NOBLESSE DANS LES INVENTIONS DES SERMONS FUNEBRES DU 17e SIÈCLE)

Par l'examen des écrits rhétorique et homilétique, compilés par des auteurs hongrois, ou parus en Hongrie au 17e siècle, l'étude présente prouve le fait que le *genus didascalicum* de la rhétorique laïque est déterminée par le sujet de la vérité acceptable, appartenant au *thesis*, à la persuasion de laquelle, se basant sur les vues courantes, elle travaille indépendamment ou assistant d'autres genres de discours.

Par contre, l'essentiel des exigences résumées dans l'homilétique sous la nation de *docere*, c'est la méthode qui explique la vérité absolue par des arguments de validité scientifique, qui peut être réalisé dans les différentes parties du sermon dans tous les quatre genres.

Donc la frontière entre la situation communicative du sermon et du discours profane ne se trouve pas entre le *genus didascalicum* et les trois autres genres, mais entre les différents niveaux des vérités communiquées.

Toutefois la représentation familiale ou politique exigent souvent la contamination des règles d'invention des deux genres, vu la situation rhétorique bien délimitée du sermon funéraire. De nombreux exemples prouvent, combien l'interaction des deux genres différents puisse devenir la source de difficultés communicatives ou encore de situations rhétoriques douteuses, au 17e siècle.

Le prédicateur possède de différents moyens pour se dégager de la récitation du controversé de la vérité éternelle théologique (*Domini sumus in genitivo*) et la vérité relative exigée par la situation actuelle (*Domini sumus in nominativo*). L'étude en présente cinq possibilités.

Au cours de la description de l'histoire de critique littéraire hongroise de l'époque baroque il faut se rendre compte des catégories contemporaines de la *historia*, *fabula*, *veritas* et *fictio*, d'autre part de l'hypothèse d'une tradition littéraire intérieure et continue de Hongrie, qui puisse s'imposer comme normatif dans la pratique de l'examen efficace des phénomènes rhétoriques, dont une description théorique n'a jamais existé.

⁸³ PIRNÁT Antal, *Fabula és história*. ItK 1984. 137–149. KIRÁLY Erzsébet, *Tasso és Zrínyi*. Bp., 1989. 96–103.

KATONA JÓZSEF A MAGYAR SZÍNPADOK MŰSORÁN (1811–1837)

1983 óta használhatjuk a *Bánk bán* kitűnőnek bizonyult kritikai kiadását, és sajtó alá rendezője, Orosz László (mintegy utómunkálatként) feldolgozta a színpadi szövegváltozatok egy részét, legfontosabb hányadát is.¹ Ebben az évszázadban már nem várható Katona József összes műveinek hasonló igényű kiadása, pedig Solt Andor kétkötetes edíciója már ezt látszott alapozni, valamennyi színpadi munka közreadásával.² A kritikai kiadás középtávú célkitűzésének hiányában a kutatás súlypontja a színháztörténeti recepcióra tevődött át. György Eszter mutatványt közölt³ egy készülő országos színlap-katalógusból: 42, közgyűjteményben őrző Katona-színlap leírását adta meg. Noha vizsgálódásai nem terjedtek ki a címzetes kérdésre, adatai olykor pontosításra vagy helyesbítésre szorulnak, listázandóul szolgálhat. Az új akadémiai színháztörténet és színházművészeti lexikon előmunkálatai során áttekintettük a címben jelzett korszak színházi zsebkönyv-állományának műsoradatait, legfontosabb narratív forrásait és teljes kritika-anyagát. Természetesen, a vándorszíni viszonyai közepette, minden teljesség viszonylagosnak tekinthető, a források nagymérvű pusztulása miatt minden adatsor mögé odakívánczik a „jelenlegi ismereteink szerint” megszorítása – ennek ellenére úgy véljük, hogy (túl Katona József születésének 200. évfordulóján) van indokoltsága a pillanatnyi adatbázis áttekintésének és elsődleges értékelésének.

A kisebb vándortársulatok ugyanis aligha vállalkozhattak a történelmi témájú, nagy díszlet- és jelmezigényű, számos közreműködőt előíró Katona-drámák bemutatására. Amint azt Balog István vándortársulati igazgató az 1830. évről kiadott pesti színházi zsebkönyvben megfogalmazta az eredeti magyar „vitézi játékok” játszhatóságáról: „Azok nem minékünk vannak írva. Inkább Hisztóriák. Előadni erőnk felett van. De ha nagy költséggel, bajjal előadjuk is, nem csinálnak theatralis effectust. Belyebb nem akar senki tekinteni. Materiát adnak olly machinára, mellynek még sok fogai, kerekai esméretlenek.”⁴ Minthogy (szerencsés véletlen folytán) éppen Balog az egyetlen kistársulati színidirektor a korai reformkorban, akinek hagyatéka fennmaradt, véleményét pénztárnaplója és könyvtárlistái igazolják vissza: noha játékszíni bibliotékájában több Katona- vagy Katonához köthető drámaszöveg megvolt, kisebb

¹ KATONA József, *Bánk bán*. S. a. r. OROSZ László. Bp., 1983. Továbbá uő., *A Bánk bán nemzeti színházi előadásainak szövege (1845–1867)*. Cumania, VI., Kecskemét, 1979. 137–66. és *A Bánk bán nemzeti színházi előadásainak szövege (1868–1929)*. Cumania, VIII., Kecskemét, 1986. 497–530.

² Katona József összes művei I–II., Bp., 1959.

³ Katona József művei a színpadon (1811–1836.) Színlapkatalógus. Színháztudományi Szemle, 11. Bp., 1983. 145–56.

⁴ Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti Tár, 254. sz. zsebkönyv. 13. Ugyanezt a kérdést vetette fel a *Bánk bán* szempontjából HORVÁTH János, *Jegyzetek Bánk bán sorsáról*. Napkelet, 1926. 811–838. A lehetséges mai választ megfogalmaztuk: (Mai) jegyzetek (a) *Bánk bán* (egykorú színpadi) sorsáról. Forrás, 1991/11. 18–26.

helyeken csak a *Luca székét* játszották, a *Medve Albert* c. vitézi játék-fordítás színrevitelére azonban csupán Pesten vállalkoztak.⁵

A továbbiakban három kérdésre keressük a kiegészített adatbázis birtokában a választ: milyen szerepekben igazolható a színész Katona József fellépése? A Pesti Magyar Színház megnyitásáig eredeti és fordított műveinek milyen előadásairól tudunk? Hogyan értékelhetjük játszottságát a színpadi recepció első negyedszázadában?

A színész Katona József

Ami a filológia eszközeivel igazolható: 1812. január 20-án írta alá „delectans aktor”-i szerződését az ún. második pesti társulathoz, amely 1807 és 1815 között játszott itt. Választott neve „Békesi József” (tréfás ellenutalással családneve jelentéstartalmára). Utoljára 1813. augusztus 19-én játszott; ekkor letett ügyvédi vizsgái után a joggyakornok már szerzőként, de nem játszó személyként lehetett jelen a színpadon. Ezért gondoljuk — Waldapfel Józseffel egyetértésben — úgy, hogy a jegyzetei között fennmaradt néhány sora („Az én örök útmutatóm azon pályára int engem, melynek környüállásai megtiltják ezentúl e hasonló munkálkodást édes nyelvemen...””) nem kiadói előszó, hanem a búcsúzó színésznek a színpadról elmondott, a közönséghez intézett istenhozzádja.⁶

A két dátum közé eső 19 hónap alatt Katonának mindössze három szerepben történt pesti fellépését tudjuk adatolni. 1812. június 14–21–28-án Karl Friedrich Hensler háromrészes, rabló-tematikájú „vitézi játéka”-nak, a *Ferrandinónak* címszerepében játszott „Katona Ur”. A színlapok fennmaradtak, az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tára (a továbbiakban: OSzK SzT) őrzi őket. 1812. augusztus 12-én Katona fordításában ment a *Szmolenszk ostromlása*, Johanna Franul-Weissenthurn vitézi játéka. A színlap szerint: „Urszkoff, Altiszt a' Kozákoknál — A' Fordító Ur.” Az alakítást sikeresnek minősítette Balog István, és szóbeli közlése nyomán a szakirodalom is.⁷ Ez volt a produkció harmadik előadása; az 1811. november 21-i és az 1812. március 5-i előadás színlapja hiányzik, így nem tudjuk megmondani, ekkor is fellépett-e már a fiatal joghallgató. A következő 1813. augusztus 12-i előadás színlapján * * * jelöli Urszkoff alakítóját, ami rejtheti éppen Katonát is. Aki 1813. augusztus 19-én ismét saját szövegét mondta, Franz Xaver Girzik drámájának átdolgozásában, az *István, a magyarok első királya* c. darabban, amelyet (a színlap megjelölése szerint) „A' Pesti Magyar Játék Színre szabadon készítette Katona Jósef Ur”, s a címszerepet „AZ IRÓ” játszotta.⁸ Színészi sikerét 21 év múlva igazolta vissza a budai, 1834. augusztus 19-i előadás kritikájában Róthkrepf Gábor, a *Regelő-Honművész* szerkesztője, hajdan a társulat gyermekifjú zeneszerzője: „... két évtized előtt legelőször honi színészink által a' pesti rondellában adaték, 's a' czimszerepet maga a' szerző igen jelesen játszá.”⁹ (A Békesi álnéven tehát nem lépett színpadra, a név színlapon és zsebkönyvben sem olvasható.)

Ennél jóval nagyobb a vélt vagy feltételezett alakítások száma. 1812. szeptember 15-én volt Balog István *Cserny Györgyének* ősbemutatója. A cenzúrapéldányon olvas-

⁵ Balogh István naplója. S. a. r. BARNÁ János. Makó, 1928. 20–1, 31, 39, 47, 50.

⁶ WALDAPFEL József, Katona József. Bp., 1942. 11–12.

⁷ VAHOT Imre, Katona József. Magyar Thália, Pest, 1853. 291.; TOLDY Ferenc, A magyar költészet kézikönyve. Pest, 1857. II. 359–360. hasáb; GYULAI Pál, Katona színészi pályája. Nemzet, 1882. nov. 8.

⁸ Az 1814. évi előadásokon Déry István és Kőszeghy Alajos játszotta a címszerepet. Az 1813. augusztus 30-i estéről, színlap híján, nem tudunk véleményt formálni.

⁹ Honművész, 1834. augusztus 24.

ható szereposztás-tervezet szerint Katona „Kara Feitzi harambasa” lett volna.¹⁰ Sőt: Szilágyi Pál, az előadásnak szintén színész-közreműködője egyenesen úgy emlékezett, hogy a kortárs témájú és ezért két előadás után be is tiltott vitézi játék ötlete is Katonától származott.¹¹ Az 1812. szeptember 15-i és 27-i előadásokon mégsem ő játszotta a szerepet. Egy másik szereplő azonban „K. Ur” megjelöléssel olvasható (ez a tapasztalat szerint a pályakezdő Komlóssy Ferencet jelölte), s volt egy „Idegen” epizódista is — így Katona közreműködése nem zárható ki teljes bizonyossággal. A *Hamlet* címszerepének eljátszását Balog említette, tőle vette át a Katona-irodalom. A pesti társulat összesen hatszor játszotta Shakespeare tragédiáját, a Schröder-féle felvilágosodás kori átdolgozásban, Kazinczy Ferenc fordításában. Csak az 1812. március 10-i előadás színlapját ismerjük, ezen Katona kisebb szerepben sem olvasható, a címszerepet Láng Ádám János alakította. A többi előadás közreműködőiről jószerével ma sem tudunk többet, mint Bayer József 1909-ben.¹² Az *Abellino* c. rablódráma (Heinrich Zschokke–Benke József) címszerepét csak Déryné jegyezte fel;¹³ nyilvánvaló tévesztéssel a hasonló témájú *Ferrandino* helyett. August Kotzebue érzékenyjátékának, *A szerelem gyermekének* címszerepére Karacs Teréz emlékezett: eszerint maga az idősebb Katona József is elérzékenyedett volna az alakításon, pedig fiát a színészet-től óvni utazott fel Pestre.¹⁴ (Karacs Teréz egyhelyütt — alternatív címként — a *Talált gyermek* c. érzékenyjátékot is említette, de ott a címszereplő: leány. Talán *A borzasztó torony* alcíme, a *gonosz talált gyermek* zavarta meg az emlékezőt.) A *szerelm gyermekének* 1813-ból és 1814-ből ismerjük egy-egy színlapját, a kérdéses szerepet Murányi Zsigmond játszotta. Saját darabjában történt fellépését színésztársa, Komlóssy Ferenc állította: „Ez időszakban [1812-ben] írta Katona József első színművét, a *Lucza-székét*, melyben ő maga játszotta az ifju gróf Lázár szerepét...”¹⁵ Az 1812. december 26-i ősbemutató színlapja ismeretlen, egy évvel később Katona nincs a közreműködők névsorában. A *Kis cigányleány* c. Kotzebue-darab Főinkvizitorát Waldapfel szerint Katona játszotta, adata forrását azonban nem sikerült megtalálnunk.¹⁶ Mindenesetre 1813/14-ből a darab három színlapját ismerjük, a szerepet Nagy János, a társulat intrikusa játszotta mindannyiszor. Horváth Döme teljesen megalapozatlannak tűnő állításáról, miszerint Katona Hamlet apjának szellemét és a *Macbeth* Banquoját is játszotta volna,¹⁷ csak annyit: az utóbbi nem is szerepelt a társulat műsorán... A legújabb hipotézis szerint Schiller *Fiescoját* is betanulta, és a bemutató (minthogy ezt sem játszották) éppen Katona távozása miatt maradt volna el. Mályuszné Császár Edit tetszetős elméletét¹⁸ adatok nem támogatják, a kétségkívüli Schiller-hatás Katona drámáiban irodalmi olvasmányainak folyamatos következménye. Más elbírálás alá esik Déryné emlékezése a *Bánk bán* Peturjáról: „... a maga számára írta. Éppen olyan volt az ő jelleme is, azt nem engedte volna másnak játszani a világot sem.”¹⁹ Mindenesetre feltűnő, hogy a *Bánk bán* első kidolgozását (1815) rendezői instrukci-

¹⁰ WALDAPFEL József, *Balog István egykorú Karagorgye-drámája*. EPHK 1934. 115. Ez tűnt akkor az egyetlen biztos adatnak Katona fellépéseiről.

¹¹ *Egy nagyapa regéi unokájának*. S. a. r. BÓDIS Mária (hasonmás kiadás) Bp., 1975. (Színház történeti Könyvtár 3.) 16.

¹² *Shakespeare drámai hazánkban*. Bp., 1909. I. 160.

¹³ *Déryné naplója*. S. a. r. BAYER József. Bp., 1900. I. 202.

¹⁴ *Teleki Blanka és köre*. Vál. és s. a. r. SÁFRÁN Györgyi. Bp., 1963. 70. 157–8, 223.

¹⁵ SMKY F., *Adatok a magyar színészet történetéhez*. Magyar Színházi Lap, 1860. jan. 28. 43. (A monogram a Somolky rövidítése, ami Komlóssy írói álneve volt.)

¹⁶ Katona József. Bp., 1942. 12.

¹⁷ *Shakespeare (!) a magyar irodalomban és színművészetben*. Kecskemét, 1889. 25.

¹⁸ MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit, *Katona színházi világa*. It 1970. 87.

¹⁹ DÉRYNÉ, i. m. I. 202.

ókkal kísért Katona az V. felvonásban ott még színre lépett Peturról megjegyezte: „... önn okosságára hagyom.”²⁰ Vahot 1853-ban úgy értesült „öregebb színészeinktől”, hogy 1819-ben az átdolgozott drámát a Pesten vendégszereplő székesfehérvári társulat be akarta mutatni, s ezt a cenzúra akadályozta meg.²¹ Szereposztás készült-e, nem tudjuk; Déryné azonban ekkor már Miskolcon volt, így állításának előadást is megengedő második fele inkább tekinthető fogalmazási pontatlanságnak, mintsem adatközlésnek.

Teljességgel fikciónak tűnik Katona komáromi színészi jelenléte. Idősebb Szinnyei József szerint ez 1812-ben történt, Balog István társulatával.²² Úgy vélte, hogy a színlapok „Idegen” megjelölése, amellyel az egykorúak a társulatok nem-állandó tagjait vagy a helyben szegődöttet, alkalmi közreműködőket jegyezték, egyértelműen és szükségszerűen Katona Józsefet fedi. Semmi nem bizonyítja, hogy az 1811–1813. évi komáromi – győri és az 1813-as, 1814-es székesfehérvári kirajzásokon Katona részt vett volna. Balog is csak az utóbbiakon; amikor 1817/18-ban az ő direktorsága alatt szerepelt társulat Komáromban, Katona már évek óta nem volt a színpadon.

Noha a feltételezett, legendába illő alakítások száma nagyobb az adathozható fellépéseknél, annyit joggal állíthatunk, hogy 1812. január 20. és 1813. augusztus 19. között viszonylagos rendszerességgel felléphetett; a két időpont közé eső időszakon kívül azonban nem bizonyítható színészi szereplése. Az előbbire utal Déryné leírása a színész Katonáról, a naiva szemével a partnerről.²³ (Valamennyi adatolt fellépésen együtt voltak színpadon.) Az utóbbi problémája mégsem tekinthető elintézettnak: nem tudjuk értelmezni például, mit jelent az eddig ismert utolsó fellépés, az 1813. augusztus 19-i *István* színlapján a jutalomjátékát tartó színész, Görög István megjegyzése „a Játékot készítő Ur is Nyelvünkhöz, és Társaságunkhoz viseltető öt Esztendei jószívűségé”-ről.²⁴ Eszerint Katona már első pesti diákveiben, 1808-ban kapcsolatba lépett a színtársulattal (színészként is?), és talán a tanév-ismétlésnek is ez lett volna mégis az oka?

Katona színpadi műveinek játszási adatai

Waldapfel József 1930-ban készítette el áttekintését e drámai életműről és fellelhető kéziratbázisáról.²⁵ Viszonyítási alapunk ezért értelemszerűen az ő tanulmánya (a továbbiakban: WALDAPFEL), mindenkor kiegészítve a mai jelzetekkel. A drámák rendjét a megírás/fordítás ismert vagy vélhető időpontja szabja meg. Az előadási adatoknál megadjuk a címváltozatokat, a játszás helyét és időpontját, forrásait. Ez utóbbiak sorrendje: színlap-adat és lelőhelye, utalással György Eszter közlésére (l. a 3. jegyzetben; a továbbiakban GYÖRGY É.); zsebkönyv-adat és lelőhelye (a megadott szám a színházi zsebkönyvek katalógusára utal²⁶, egyben az OSzK SZT jelzete is); sajtó és kritika jelzete vagy egyéb, ma már felderíthetetlen forrás. A hiányzó vagy lappangó adatokat – a további kutatás segítése céljával – szintén jelöljük: -.

²⁰ KATONA József, *Bánk bán*, id. kiad. 127.

²¹ VAHOT, i. m. 292.

²² A komáromi magyar színészet története 1811–1819. Komárom, 1881. 37–8, 40.

²³ DÉRYNÉ, i. m. 1.202.

²⁴ E problémáról részletesebben írtunk: *Egy Katona-színlap kérdőjelei*. Színháztudományi Szemle, 28. 1991. 67–69.

²⁵ Katona drámai és kézírataik. ItK 1930. 341–53.

²⁶ A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája. Összeállította HANKISS Elemér és BERCZELI A. Károlyné. Bp., 1961.

Adatgyűjtésünket és -közlésünket 1837. augusztus 22-ével, a Pesti Magyar Színház megnyitásával zártuk.

Szegény lantos (1811), August Kotzebue *Der arme Minnesänger* c., 1810-ban publikált egyfelvonásos vígjátékának fordítása. Szövege elveszett.

Ea.: Pest, 1811. április 15. (-; 247. zsk.; -); párdarabja, *Az örökség* (A. Kotzebue) nem Katona fordítása, a fordító ismeretlen.

Pest, 1811. május 1. (-; 247. zsk.; -)

Pest, 1811. szeptember 8. (-; 247. zsk.; -)

Pest, 1913. január 19. (OSzK, GYÖRGY E.; 249. zsk.; -)

A Mombelli grófok (1811), Franz Josef Hassaureck *Der Vater und seine Kinder* (1807, A. Duval francia eredetije nyomán) c. drámájának fordítása. Kéziratára (1827-es sűgőkönyv-másolat): WALDAPFEL 350., mai jelzete: OSzK SzT, N. Sz. M 14.

Ea.: Pest, 1811. július 16. (-; 247. zsk.; -)

Pest, 1811. július 21. (-; 247. zsk.; -)

Pest, 1811. december 1. (-; 247. zsk.; -), *Az atya és az ő gyermekei* címen

Pest, 1812. június 16. (OSzK, GYÖRGY E.; 248. zsk.; -), *Az atya és az ő gyermekei* címen

Székesfehérvár, 1821. augusztus 19. (-; 790. zsk.; -)

Pest, 1825. szeptember 5. (OSzK, GYÖRGY E.; - ; -)

Pest, 1827. augusztus 21. (OSzK, GYÖRGY E.; - ; -)

Kassa, 1829. május 21. (OSzK, GYÖRGY E.; - ; -)

Kolozsvár, 1829. május 26. (OSzK, GYÖRGY E.; 545. zsk.; -)

Sárospatak, 1830. július 14. (OSzK, GYÖRGY E.; - ; -), *A Mombelli két grófok* címen

Kassa, 1831. február 19. (OSzK, GYÖRGY E.; 500. zsk.; *Nemzeti Játékszíni Tudósítás*, 1831. február 26.)

Kolozsvár, 1831. február 26. (OSzK; - ; -), *Az atya és az ő gyermekei* címen

Miskolc, 1831. október 16. (OSzK, GYÖRGY E.; 683. zsk.; -), *A Mombelli gróf* címen

Pest, 1831. október 22. (-; 255. zsk.; -)

Miskolc, 1833. február 21. (OSzK, GYÖRGY E.; - ; -)

Kecskemét, 1833. május 23. (-; 684. zsk.; -)

Kiskunhalas, 1833. június 18. (-; 684. zsk.; -)

Debrecen, 1833. július 7. (-; 332. zsk.; -)

Arad, 1833. július 9. (-; 684. zsk.; -)

Székesfehérvár, 1833. július 30. (-; 532. zsk.; -), *Atya és gyermekei* címen

Hódmezővásárhely, 1833. augusztus 1. (-; 684. zsk.; *Honművész* 1833. szeptember 26.)

Buda, 1833. augusztus 31. (-; 256. zsk.; *Honművész*, 1833. szeptember 12.)

Miskolc, 1834. január 26. (- ; - ; *Honművész*, 1834. február 20.)

Kaposvár, 1834. augusztus 24. (- ; - ; *Honművész*, 1834. szeptember 25.)

Kolozsvár, 1834. november 13. (-; 550. zsk.; -)

Esztergom, 1835. február 22. (- ; - ; *Honművész*, 1835. március 15.), *A két Mombelli grófi árvák* címen

Buda, 1835. szeptember 24. (-; 259. zsk.; *Honművész*, 1835. október 1. és *Rajzolatok*, 1835. október 3.)

Kassa, 1836. január 6. (-; 505. zsk.; *Honművész*, 1836. február 14.)

Miskolc, 1836. március 20. (- ; - ; *Honművész*, 1836. június 2.)

Nagyvárad, 1837. június 24. (- ; - ; *Honművész*, 1837. július 23.), *Atya és gyermekei* címen

Brassó, 1837. augusztus 5. (-; -; *Honművész*, 1837. október 1.)
Nagyabony, 1837. július 23. és augusztus 13. között (-; -; *Honművész*, 1837. augusztus 13.), *Mombelli két árva* címen

Szmolenszk ostromlása (1811), Johanna Franul-Weissenthurn *Die Bestürmung von Smolensk* c. drámájának (1809) fordítása. Szövege elveszett.

- Ea.: Pest, 1811. november 24. (OSzK, GYÖRGY E.; 247. zsk.; -)
Kolozsvár, 1812. február 8. (OSzK, GYÖRGY E.; -; -)
Pest, 1812. március 5. (-; 248. zsk.; -)
Kolozsvár, 1812. április 7. (OSzK, GYÖRGY E.; -; -)
Pest, 1813. augusztus 12. (OSzK, GYÖRGY E.; 249. zsk.; -)
Székesfehérvár, 1821. augusztus 21. (-; 790. zsk.; -)
Miskolc, 1832. február 18. (OSzK, GYÖRGY E.; 683. zsk.; -)

Jolánta, a jeruzsálemi királynő (1811), Friedrich Wilhelm Ziegler *Jolantha, Königin von Jerusalem* c. drámájának fordítása. Kéziratára: WALDAPFEL 349., mai jelzete: OSzK SzT, N. Sz. I 11/1. A fordítás datálása problémás: a Katona-irodalom 1811-re teszi, részben az életmű logikája szerint, de főleg amiatt, mert 1811. december 12-én mutatták be a darabot Pesten – de Murányi Zsigmondnak, a társulat tagjának szövegével. Nincs okunk feltételezni, hogy az 1812. évi két előadásra új fordítást készítettek Katonával. A címlapon olvasható „országos ügyész” megjelölésből Waldapfel 1815. december 21., a felesketés utáni keletkezésre következtet. Hipotézise szerint a példány Udvarhelyi Miklóse volt, aki 1816-ban Kecskeméten fordíttatta újra Katonával a drámát. Murányi fordítása is fennmaradt: OSzK SzT, N. Sz. I 10. Rajta Pest vármegye pecsétje látható, amit megerősít Könyves Máté 1834-es könyvtárlistája a budai társulatot támogató vezérvármegye játékszíni bibliotékájáról. A Katona-fordítás példányán csak a Nemzeti Színház könyvtárának pecsétje van, ami az Udvarhelyi-változat mellett látszik bizonyítani, hiszen tőle a színház több részletben vásárolt. A Katona-szövegen számos javítás olvasható – de a Murányi-fordítás szerint végrehajtva! Összegezve: a *Jolánta* nagyszámú, kb. a *Mombelli grófokkal* azonos mennyiségű előadásán csak akkor feltételezhetjük Katona átültetését, ha arra a színlap vagy a sajtóhíradás vagy -kritika kimondottan utalna. Ilyen adatot azonban nem találtunk.

Az üstökös csillag (1812), August Wilhelm Iffland egyfelvonásos vígjátékának (*Der Comet, oder Heute geht die Welt unter*) fordítása. Szövege elveszett.

- Ea.: Pest, 1812. április 17. (OSzK, GYÖRGY E.; 248. zsk.; -), *ma süllyed el a világ* alcímmel
Pest, 1812. december 29. (OSzK, GYÖRGY E.; 248. zsk.; -), *ma lesz a világ vége* alcímmel
Pécs, 1820. december 31. (-; 1012. zsk.; -)

Hagyomány szerint Kecskeméten, 1816-ban is eljátszották, vö. Joós Ferenc: *A vándorszínesztől az állami színházig. Kecskemét színészetének krónikája*. Kecskemét 1957. 17–8.

Medve Albert, vagy a veinszbergi asszonyok (1812), Alois Gleich *Albert, der Bär* c. vitézi játékának (1806) fordítása. Szövege elveszett. Korábban a szakirodalom 1813-ra datálta, első hivatásos bemutatója alapján. A fellelt első színlap azonban egy évvel korábbra keltezi; az életmű belső logikája is a fordítások éveire köti. Szerző és fordító nélkül szerepelt Könyves 1834. évi könyvtárlistáján. 1835-ben, amikor Pergő Celesztin a Gleich-darab általa készített magyarításával, a *Toldi Miklós, vagy a kőszegi hős asszonyok* c. vitézi játékkal vendégszerepelt Budán (országszerte is ez szoríthatta

le a színről Katona fordítását), a *Honművész* 1835. november 15-i számának kritikus, K., azaz Kátai, vagyis a szerkesztő Róthkrepf Gábor, aki Katonát még a pesti színtársulattól ismerte, felidézte a *Medve Albert* hajdani előadását, de nem kötötte Katonához. Ezt Csányi életrajzi vázlata tette meg 1840-ben.²⁷

Ea.: Pest, 1812. augusztus 14. (OSzK, GYÖRGY E.; -; -), „néhány magyar ifjak” és társulati tagok produkciója

Pest, 1813. február 7. (OSzK, GYÖRGY E.; 249. zsk.; -)

Komárom, 1820. január 10. (-; 621. zsk.; -)

Vác, 1829. december 20. (OSzK, GYÖRGY E.; -; -)

Pest, 1830. november 23. (-; -; *Balogh István naplója*, s. a. r. Barna János, Makó 1928. 20.)

A *borzasztó torony, vagyis a gonosz talált gyermek* (1812), egy anonim német lovagregény (*Der böse Findling, oder: Der Schauerturm*, 1798) fordítása és dramatizálása. Kéziratára: WALDAPFEL 342., mai jelzete: OSzK SzT, N. Sz. B 10. A kézirat 1840-ben még Kecskeméten volt, idősebb Katona József tulajdonában, innen került ismeretlen időpontban, de 1857 előtt a Nemzeti Színház könyvtárába. (Toldy ugyanis már ott említi.) A színháztörténeti szakirodalom problémája, hogy a Katona-dramatizálást tévesen azonosítják Alois Gleich *Der Hungerturm, oder: Edelsinn und Barbarei der Vorzeit* c. darabjával.²⁸ (1814-ben mindkettő párhuzamosan szerepelt a pesti műsoron.) A kolozsvári előadások közül az 1823. január 25-i pl. — színlapja alapján — egyértelműen Gleich darabja. Az 1827. március 27-ét (színlapja hasonló egybevetésre nem lévén) feltételesen felvettük.

Ea.: Pest, 1814. március 27. (OSzK, GYÖRGY E.; 250. zsk.; -)

Kolozsvár, 1827. március 27. (-; 252. zsk.; -) ?

Hagyomány szerint Kecskeméten is eljátszották 1816-ban, vö. Joós Ferenc *i. m.* 17–8.

Monostori Veronika, vagy harc a két ellenkező igaz ügyért (1812) „nemzeti vitézi szomorújáték.” Veit Weber *Tugendspiegel* c. lovagregényének fordítása, egyszersmind dramatizálása. Idősebb Katona József Kecskeméten készült, 1818-as másolatában maradt fenn, vö. WALDAPFEL 342. Mai jelzete: OSzK SzT, N. Sz. M 15. Egyike volt annak a három drámának, amelyeket az idősebb Katona, fia hagyatékát áttekintve, 1833-ban Trattner-Károlyi Istvánnak ajánlott fel kiadásra, sikertelenül. (Az elutasítás némileg érthetőbb, ha tudjuk, hogy a *Közhasznú és Mulattató Nemzeti vagy Hazai Kalendárium* 1837-re kiadott füzetének papírborítóján a raktárról kínált, eladatlan „Theátrumi Darabok” sorában a *Bánk bán* is ott szerepelt.) A nyomdász-könyvkereskedő a három szöveget átadta Döbrentei Gábornak, a Várszínházban játszó magyar színésze együttes társigazgatójának, amint azt az igazgatósági jegyzőkönyv 1833. december 18-án rögzítette. A vezető színészeknek, az ún. vezértagoknak véleményezésre kiadott szöveg további sorsáról nem tudunk: Budán, majd a Nemzeti Színházban a három dráma színre nem került, sőt az 1834. évi állapotot rögzítő Könyves Máté-féle könyvtárkatalógusban sem szerepelnek. Toldy 1857-ben mindenesetre már a Nemzeti Színház bibliotékájában tudja és jelzi.

²⁷ CSÁNYI János, *Katona József*. Társalkodó, 1840. május 27. A Pergő Celesztin készítette magyarírásról korábban írtunk: *Toldi Miklós a régi magyar színpadon*. It 1977. 464–6.

²⁸ FERENCZI Zoltán, *A kolozsvári színművészet és színház története*. Kolozsvár, 1897. 507. GYÖRGY Eszternél is: *i. h.* 153, 155. A hibás azonosítás „ősforrása” SMKY F., azaz KOMLÓSSY Ferenc, *i. h.*

A *Monostori Veronika* reformkori előadását nem tudjuk adatolni; helyi hagyomány szerint Kecskeméten Kilényi Dávid társulata játszotta el 1826 tavaszán, vö. Joós Ferenc i. m. 19.

Lucza széke karácsony éjszakáján (1812). A háromfelvonásos „nézőjáték” forrásait máig nem ismerjük. Három példánya ismert: Udvarhelyi Miklósé, 1822. évi miskolci cenzori engedéllyel, Gönczy Soma 1838-as másolata, és a Nemzeti Színházé, amelyet 1841-ben engedélyeztettek a könyvvizsgálóval, amikor a színház műsorára vette a darabot, vö. WALDAPFEL 348–50. Mai jelzetük: OSzK SzT, N. Sz. L 12/1., MM 4863 és N. Sz. L 12. Mostani adatgyűjtésünk — a címváltozatok feltérásával — meg-többszörözte a játszási adatokat, s igazolta, hogy Katona legnépszerűbb darabjával állunk szemben. Az azonosítást megnehezítette, hogy a tetszetős címváltozatok és alcímek más szövegek fölött is szerepelnek,²⁹ így csak azokat az előadásokat vettük föl, amelyek esetében színlap vagy a sajtókritika szereplőnevei alapján kétségtelen, hogy valóban Katona darabjáról van szó.

- Ea.: Pest, 1812. december 26. (-; 248. zsk.; -)
Pest, 1813. december 26. (OSzK, GYÖRGY E.; 249. zsk.; -)
Pest, 1814. február 24. (OSzK, GYÖRGY E.; -; -), részletek egyvelegben
Pest, 1814. március 12. (-; 250. zsk.; -)
Kecskemét, 1816. április 15. előtt (-; -; Kilényi Dávid jegyzőkönyve, *Napkelet*, 1859. január 2.)
Komárom, 1819. november 8. (-; 620. zsk.; -)
Székesfehérvár, 1819. december 23. (-; 1011. zsk.; -)
Szombathely, 1820. június 9. (-; 621. zsk.; -)
Miskolc, 1822. január 19. után (-; -; -) [? az OSzK SzT, N. Sz. L 12/1. példány cenzori engedélye alapján feltételezve]
Székesfehérvár, 1822. december 22. (-; 1013. zsk.; -)
Kolozsvár, 1822. december 27. (OSzK, GYÖRGY E.; -; -)
Székesfehérvár, 1823. december 26. (-; 1014. zsk.; -)
a Dunántúli Színjátszó Társaság műsorán, 1829-ben (-; 897. zsk.; -)
Miskolc, 1830. október 3. (OSzK; -; Mályuszné Császár Edit: *László József. Adattár. Bp., 1959. 15.), A borzasztó éjféli* címen.
Pest, 1830. november 1. (-; 254. zsk.; -)
Pest, 1831. február 17. (-; 254. zsk.; -)
Kassa, 1831. december 13. (-; 500. zsk.; -)
Miskolc, 1831. december 22. (OSzK, GYÖRGY E.; 683. zsk.; -)
Kassa, 1833. január 6. (-; 501. zsk.; -)
Buda, 1833. augusztus 3. (-; -; *Honművész*, 1833. augusztus 8.), jelenetek egy quodlibetben
Buda, 1833. december 20. (OSzK, GYÖRGY E.; 256. zsk.; *Honművész*, 1833. december 26.)
Hódmezővásárhely, 1834. július 1. (-; -; *Honművész*, 1834. július 31.) *Éjjeli 12 óra, vagy az elevenen eltemetett feleség* címen

²⁹ 12 óra alatt nemcsak a *Lucza széke* adatolható, hanem pl. Debrecenben 1839. április 17-én egy olyan „tüneményes nézőjáték” is, ismeretlen szerzőtől, amelyik egy, Csesznek várához kötődő, Kun László király idejében játszódó regetémát dolgozott fel, és amelynek „tüneményességét” az éjjeli kísértetjárás jelentette, vö. Társalkodó, 1833. április 27. Hasonló eset Az élő anya a sírboltban c. darab (műsoron: Nagyvárad 1833. április 27.), amelynek cselekményösszefoglalása a *Honművész* 1833. május 9-i számában szintén nem a *Lucza széke*-re utal.

Szeged, 1834. augusztus 24. (-; -; *Honművész*, 1834. szeptember 21.), *Tizenkét óra* címen

Beregszász, 1834. szeptember 11. (-; -; *Honművész*, 1834. november 2.)

Esztergom, 1834. december 23. (-; 399. zsk.; -)

Kiskunhalas, 1834. december 26. (-; -; *Honművész*, 1835. január 18.)

Kecskemét, 1835. szeptember 21. (-; -; *Honművész*, 1835. október 22.), *Tizenkét óra* címen

Nagykálló, 1835. szeptember 6. és 23. között (-; -; *Honművész*, 1835. október 16.)

Miskolc, 1835. december 8. (-; -; *Honművész*, 1836. január 3.), *12 óra* címen

Buda, 1835. december 20. (-; 261. zsk.; -)

Kolozsvár, 1835. december 29. (-; 551. zsk.; *Honművész*, 1836. január 24.)

Győr, 1836. február 14. (-; -; *Honművész*, 1836. február 28.), *Élő anya a sírban* címmel

Debrecen, 1836. november 8. (-; 685. zsk.; -)

Aubigny Clementia, vagyis a vallás miatt való zenebona Franciaországban IV. Henrik alatt (1813). Ez Katona legbonyolultabb utóéletű darabja. Forrása D'Ussieux *Décameron français* c. gyűjteményének egyik novellája. Száz éve kísért, hogy Franz Karl Weidmann drámája, a *Clementine von Aubigny* (1816) is hatott rá. (Legutóbb György Eszternél: i. h. 147.). A cáfolatot Heinrich Gusztáv már 1894-ben megadta: a két dráma között legföljebb annyi a rokonság, hogy közös alaptörténetre mennek vissza; arról nem is szólva, hogy Katona drámája három évvel korábbi.³⁰ Nem tudjuk, Katona Pesten egyáltalán kísérletezett-e a már alcímével is a cenzúrát ingerlő dráma benyújtásával; mindkét ismert példánya későbbi. Udvarhelyi Miklós másolata Kecskeméten készült, 1816-ban; címlapján olvasható a kassai cenzor 1831. évi tiltó rájegyzése.³¹ A másik Kolozsvárott, valószínűleg az előzőről készült kópia 1826-ból, rajta végrehajtott magyarítással, vö. WALDAPFEL 347–8. Mai jelzetük: OSzK SzT, N. Sz. A 11. és H 15. Ez utóbbinak van egy későbbi és más írásától származó előzéklapja, mely szerint maga Katona magyarította volna darabját III. András korába áthelyezve *Hédervári Ceciliává* 1819-ben. Ismerve a drámaíró erőfeszítéseit ebből az évből, hogy (Kisfaludy Károly áttűtő sikerének és a székesfehérvári társulat pesti jelenlétének hatására) színpadra kerüljön, ez a megoldás nem zárható ki. A kolozsvári példányon szintén *Hédervári Cecília* az új cím, és a magyarítást a szereplőnevek pusztá átírásával hajtották végre, nem is fejezve be a magyarítást a példányon. A darabnak volt egy *Szentgyörgyi Cecília* címváltozata is, de erről szövegpéldány nem maradt fenn. Ez utóbbi keletkezését 1836-ban így rögzítette bizonyos Tóth István (talán a színész), aki egy, a magyarítás színpadraállítását bíráló debreceni kritikussal vitatkozott: „Én, ki Sz. Györgyi Czecziliát, Ubigni Clementina név alatt, mint Katona József munkáját ismerem, 's olvasás után tudom a' szerző jegyzetét ... [...] Ezt, ha a' bíráló ur nem hiszi, kérje-el a' darabot, vagy tudakozza-meg Komlóssy urtól, ki Ubigni Klementinát Szent Györgyi Czecziliává [...] változtatta.”³²

Ea.: Kolozsvár, 1825. december 17. (-; -; FERENCZI 506.), az eredeti címen; Ferenczi Weidmann tartja szerzőnek, Katonát fordítónak, de forrását nem jelöli.

³⁰ HEINRICH Gusztáv, *Katona József Aubigny-drámája*. EPhK 1894. 481–90. A Weidmann-darab német színházi példánya: OSzK SzT, IM 5. Itteni bemutatója Pesten 1816. december 9-én volt.

³¹ A címlapot reprodukálta RIGÓ Béla, *Igy élt Katona József*. Bp., 1991. 125.

³² *Honművész*, 1836. október 27.

a székesfehérvári társulat műsorán, 1826-ban (-; 622. zsk.; -), *Hédervári Cecilia* címen³³
 Kolozsvár, 1827. január 2. (-; 252. zsk.; FERENCZI 506.), *Obini Clementia* címen,
 az 1825. évihez hasonlóan kérdőjelesen
 a Dunántúli Színjátszó Társaság műsorán, 1829-ben (-; 897. zsk.; -)
 Eger, 1830. május 8. (Xantus János Múzeum, GYÖRGY E.; -; -), *Hédervári Cecilia*-részletek egy egyvelegben
 Putnok, 1832. április ? (-; 636. zsk.; -), *Hédervári Cecilia* címen
 Balassagyarmat, 1832. május? (-; 636. zsk.; -), *Hédervári Cecilia* címen
 Lócse, 1832. június ? (-; 636. zsk.; -), *Hédervári Cecilia* címen
 Liptószentmiklós, 1832. augusztus? (-; 636. zsk.; -), *Hédervári Cecilia* címen
 Buda, 1833. november 28. (OSzK, GYÖRGY E.; 256. zsk.; *Honművész*, 1833. december 5.) *Hédervári Cecilia* címen
 Kassa, 1834. január 10. (-; 503. zsk.; -), *Hédervári Cecilia* címen
 Kassa, 1834. április 7. (-; 503. zsk.; -), *Hédervári Cecilia* címen
 Buda, 1835. július 5. (OSzK, GYÖRGY E.; 258. zsk.; -), *Szentgyörgyi Cecilia* címen
 Esztergom, 1834. december 2. (-; 399. zsk.; -), *Hédervári Cecilia* címen
 Szeged, 1835. augusztus 11. (-; 551. zsk.; *Honművész*, 1835. szeptember 6.), *Hédervári Cecilia* címen
 Kolozsvár, 1836. február 25. (-; 685. zsk.; *Honművész*, 1836. március 31.), *Hédervári Cecilia* címen
 Debrecen, 1836. szeptember 4. (-; 685. zsk.; *Honművész*, 1836. október 2. és 9.), *Szentgyörgyi Cecilia* címen
 Szabadka, 1837. február 14. (-; -; *Honművész*, 1837. március 23.), *Hédervári Cecilia* címen
 Kassa, 1837. április 7. (-; -; *Szemlélő*, 1837. április 17. és *Honművész*, 1837. május 13.), *Hédervári Cecilia* címen
 Gyula, 1837. augusztus 8. (-; -; *Honművész*, 1837. augusztus 24.), *Magyar amazon* címen

István, a magyarok első királya (1813), Franz Xaver Girzik cseh származású német színész nyomtatásban is megjelent drámájának (*Stephan, der erste König der Hungarn*, Pest 1792) fordítása és átdolgozása. Annak hatására 1812, a pesti Német Színház megnyitása óta az ottani társulat rendelkezett egy hatásos, bár csak egyfelvonásos alkalmi darabbal *Der erste Wohltäter Ungarns* címen, a kor legkedveltebb drámaírójának, August Kotzebue-nak tollából. (Magyarra Komlóssy Ferenc fordította 1821-ben.) A két munka azonban jól megkülönböztethető, mert a Kotzebue-egyfelvonásos mindig társdarabbal szerepelt a műsoron, szemben az egész estét betöltő Katona-fordítással. Fennmaradt színpadi példányán még az 1813-as ősbemutató cenzori engedélyezése látszik, továbbá két szereposztás tervezete, vö. WALDAPFEL 347., mai jelzete: OSzK SzT, N. Sz. I 12. Nem dönthető el viszont egyértelműen az *István és Gizela* címváltoztatú dráma kérdése. A címet először Komlóssy használta Kotzebue-fordításához, I. a *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1825. október 8-i számát! Utóbb felbukkant Miskolc és Kolozsvár műsorán, és a színlapok tanúsága szerint a szereplők azonosak voltak Katona drámájának szereplőivel, néhány epizódista elhagyásának kivételével. Ezeket az előadásokat kérdőjellel vettük fel, mivel szövegkönyv híján a Katona-átdolgozáshoz való viszonyuk nem tisztázható. Ugyanez vonatkozik Johann Schön német nyelvű drámájára (*König Stephan der Heilige, oder: Die Krönungsfeyer Gise-*

³³ E társulat igazgatója ekkor Komlóssy Ferenc volt.

lens von Bayern), amelynek 1829. február 6-i, kassai színlapjáról annyit tudunk, hogy 1825-re, a királyné koronázására készült és akkor volt Pozsonyban a bemutatója is, és amelyet (szintén szöveg híján) nem tudunk egybevetni Girzik és Kotzebue István-drámáival.

Ea.: Pest, 1813. augusztus 19. (OSzK, GYÖRGY E.; 249. zsk.; -)

Pest, 1813. augusztus 30. (-; 249. zsk.; -)

Pest, 1814. február 3. (OSzK, GYÖRGY E.; 250. zsk.; -)

Székesfehérvár, 1814. április 23. (-; 250. zsk.; -)

Pest, 1814. május 30. (OSzK, GYÖRGY E.; 250. zsk.; -)

Pest, 1814. október 26. (-; 250. zsk.; -)

Miskolc, 1816. február 12. (-; -; *Magyar Kurír* 1826. március 5. és *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1816. március 20.), *első keresztény királya* címváltozattal.

Marosvásárhely, 1818. július 19. (OSzK, GYÖRGY E.; -; -)

Kőszeg, 1819. augusztus 20., vö. Csergheő Ferenc feljegyzéseivel, OSzK Kt. Quart. Hung. 1142.

Pest, 1819. szeptember 17. (-; 1011. zsk.; *Pannonia*, 1819. szeptember 22. és *Wiener Zeitschrift*, 1820. január 22.

Komárom, 1819. december 1. (-; 620. zsk.; -)

Veszprém, 1820. május 30. (OSzK, GYÖRGY E.; -; -), *első keresztény királya* címváltozattal

Pest, 1820. július 3. (-; -; *Magyar Kurír*, 1820. július 18.)

Pozsony, 1820. július 3. (-; 621. zsk.; -)

Buda, 1820. október 4. (-; 1012. zsk.; *Magyar Kurír*, 1820. október 24.)

Székesfehérvár, 1821. január 16. (-; 790. zsk.; -)

Miskolc, 1830. február 12. (OSzK; -; -) ? *István és Gizela* címváltozattal

Kolozsvár, 1832. augusztus 20. (OSzK; -; -) ? *István és Gizela* címváltozattal

Buda, 1834. augusztus 19. (OSzK, GYÖRGY E.; 258. zsk.; *Honművész*, 1834. augusztus 24.)

Debrecen, 1836. április 18. (OSzK; -; *Honművész*, 1836. június 16.)

Ziska, a calice, a táboríták vezére (1813). A történetírói források nyomán írt kettős dráma id. Katona József másolatában maradt fenn, és a *Monostori Veronikánál* változt utat járta be. A kiadásra előkészítést az „Olvasó!” megszólítású előszó, a lapalji jegyzetek igazolják. A kéziratra: WALDAPFEL 342-7., mai jelzete: OSzK SzT, N. Sz. Z 10. Déryné a drámát *Pestis* címen emlegeti, s hozzáteszi: „... azt nem volt szabad előadni. Azt, miután elolvastuk, visszavette s nem jött többet elé.”³⁴ Reformkori előadására valóban nem találtunk adatokat, bár a helyi hagyomány szerint Kilényi Dávid társulata 1826 tavaszán Kecskeméten játszotta. (Vö. Joós i. m. 19.)

Jeruzsálem pusztulása, „eredeti vitézi szomorújáték” 5 felvonásban, történetírói forrás alapján (1814). Autográf fogalmazványát Miletz János találta meg Kecskeméten, verses átdolgozásának két töredékével együtt. A kéziratok a városi levéltárban pusztultak el a második világháború során. WALDAPFEL még ismertethette: 351-3., a két verses töredék először Hajnóczy Ivánnál jelent meg: *Katona József Kecskeméten*, Kecskemét 1926. 10-26. Ma cenzúrapéldányát ismerjük, ez idősebb Katona József útján került a Nemzeti Színház könyvtárába, a *Monostori Veronikával* és a *Ziskával* együtt, vö. WALDAPFEL 347. Mai jelzete: OSzK SzT, N. Sz. I 14. A művet minden múlt századi emlékező számontartotta és említette; keletkezéstörténetéről (más forrásokból

³⁴ Déryné naplója, id. kiadás, I. 202.

nem igazolható) adatokat közölt Karacs Teréz.³⁵ Noha a ma ismert példányon 1814-es és 1833-as cenzúraengedély olvasható (némi törlések előírásával és végrehajtásával), színpadra a reformkorban nem került. Várad Antal közlése, miszerint Bartha János vidéken játszotta, nem adatolható. Úgyisintén téves Cenner Mihály azonosítása: a Székesfehérvárott 1820. március 19-én és 1821. március 8-án játszott *Jeruzsálem városának a keresztények által lett bevétel*e nem Katona műve, hanem (az 1820-as színlap szerint) Stegmayer vitézi játéka, Murányi Zsigmond fordításában.³⁶

A rózsza, vagyis a tapasztalatlan légy a pókok között (1814). Katona egyetlen vígjátékát névtelenül nyújtotta be a pesti társulathoz, s az a szereposztásig jutott el, amikor Déryné – felismerve a hasonlóságot egy megtörtént eset és a cselekmény között – megakadályozta a bemutatót.³⁷ A kéziratot, amelynek címlapján valóban három csillag jelölte a szerzőt, Katona magával vitte, s az csak Miletz János révén, 1886-ban jelent meg. (Csányi János 1840-ben az idősebb Katonától tudott létezéséről, de a kéziratot nem találták; Csányi nyomán Toldy Ferenc is említette 1857-ben.) A Miletz felfedezte autográf fogalmazvány a színházi példány lehetett, törlésekkel és javításokkal – a második világháborúban Kecskemét város levéltárában elpusztult. Az elmondottak értelmében sem színházi példány nem ismeretes, sem reformkori előadása nem volt. A kézira: WALDAPFEL 350.

Bánk bán (1815–1819). Az életmű fódarabjának korai színháztörténetét Németh Antal dolgozta fel, adatait és szöveggazdálkodásait Orosz László egészítette ki.³⁸ Az 1837 előtti hat előadást azonban sikerült hétre gyarapítanunk:

Miskolc, 1836. november 29. (-; 685. zsk.; műsorfelsorolás: *Honművész*, 1837. január 5.)

Színlap híján a szereposztást csak feltételezni lehet – annak alapján, hogy a debreceni 1836. október 11-i előadást létrehozott együttes játszott Miskolcon, és ismerjük a debreceni szereposztást, valamint az időközben eltávozott színészek nevét.³⁹

Volt végül Katona Józsefnek két olyan fordítása, amelyek vélhetően a székesfehérvári, ott 1818 óta játszó társulat részére jöttek létre.

A bűn, Adolf Müllner végzetdrámája (*Die Schuld*, 1812). WALDAPFEL nem tud róla, szövegpéldánya azóta is ismeretlen. A műsorról az szorította le, hogy 1821-ben Kassán nyomtatásban is megjelent Döbrentei Gábor fordítása, *A vétek súlya* címen. A budai színtársulat, majd a Nemzeti Színház könyvtárában már ez volt meg.

Ea.: Székesfehérvár, 1819. március 22. (-; 1011. zsk.; -), *A vétek* címen

Pest, 1819. június 1. (OSZK, GYÖRGY E.; 1011. zsk.; *Pannonia*, 1819. június 9.)

Székesfehérvár, 1820. február 7. (-; 1012. zsk.; -)

Székesfehérvár, 1821. január 30. (-; 790. zsk.; -), *A bűn súlya* címen

A pártosság dühe, Friedrich Wilhelm Ziegler *Parteiwut, oder: Die Kraft des Glaubens* c. darabjának (1814) fordítása. A fordító megjelölése nélküli színpadi példányt Kassán másolták, említi WALDAPFEL 349–50. (Mai jelzete: OSZK SzT, N. Sz. P 12.)

³⁵ I. h. 199. és 222.

³⁶ VÁRADI Antal, *Katona József színészpályája 1812–13-ban*. Az Újság, 1910. április 30.; CENNER Mihály, *Magyar színészet Székesfehérvárott és Fejér megyében*. Székesfehérvár, 1972. 105. és 108.

³⁷ Déryné naplója, id. kiadás, I. 278–9. A rózsza-ügy: uo. I. 254–67.

³⁸ NÉMETH Antal, *Bánk bán száz éve a színpadon*. Bp., 1935. 14–55. és *Bánk bán*, id. kiadás, 516–7.

³⁹ A feltételezett szereposztást közöltük: (Mai) jegyzetek (a) *Bánk bán* (egykorú színpadi) sorsáról. Forrás, 1991/11. 24.

Ó Komlóssy Ferenc személyében jelölte meg a fordítót, ennek nyomán GYÖRGY E. katalógusában sem szerepel.⁴⁰ Jelenlegi ismereteink szerint a hatásos darabnak három fordítása létezett: Katonáé, Komlóssy és Lilien Antalé. Komlóssy 1825-ben (825. sz. zsebkönyv, OSzK SzT) közzétette addigi fordításainak jegyzékét, *A pártosság dühe* ezen a jegyzéken nem szerepel. Ezért 1825 előtt kérdőjel nélkül, 1825 után pedig kérdőjellel vesszük fel azokat az előadásokat, ahol a fordító személyére nincs adatunk. (Kivétel a miskolci, 1823. szeptember 19-i előadás, ahol a színlapon — és csakis itt! — Lilien Antal szerepel fordítóként.) Nem vettük jegyzékbe azokat az előadásokat (Buda 1833 és 1836 között, Nagyvárad és Munkács 1837-ben), ahol a színlap egyértelműen Komlóssyt nevezi meg fordítónak, illetve ahol kimutatható, hogy a budai társulat tagjai vendégszerepeltek (Nagyváradon), vagy ahol a *Párt dühe* címváltozat feltételezi a szöveg budai eredetét (Munkácson). A cím modernizálása Budán, 1834-ben történt, valószínűleg a Magyar Tudós Társaság nyelvjavító törekvéseinek keretében. Azokban az esetekben, amikor valamelyik forrásunk egyértelműen Katonát jelöli meg fordítónak, az adatot kurziválással emeltük ki. Megjegyezzük még, hogy a szóbanforgó darab nem azonos az *Erdélyi Múzeum* drámapályázatán viszonylagosan legjobbnak bizonyult Tokody János-darabbal, *A pártosság tüzével*, amelynek színrevitelére egyébként nincs adatunk. Igaz, a székesfehérvári színházterem 1818-ban Tokody János-drámával nyitott, a *Szövetség diadalma* azonban olyannyira megbukott, hogy — Szilágyi Pál emlékezése szerint — „jónak látta az igazgatóság nyugalomba és a láda fenekére helyezni.” Így nem valószínű, hogy a szerzővel fordítóként heteken belül újra kísérleteztek volna.

Ea.: Székesfehérvár, 1818. november 29. (-; 1010. zsk.; -) ?

Székesfehérvár, 1819. augusztus 26. (-; 1010. zsk.; -) ?

Buda, 1819. szeptember 11. (OSzK; 1011. zsk.; -) ? a színlapon fordító nem szerepel

Székesfehérvár, 1824. szeptember 2. (-; 1015. zsk.; -) ?

a székesfehérvári társulat műsorán, 1825 után (-; 622. zsk.; -) ?

Kolozsvár, 1827. március 1. (-; -; FERENCZI 521.) ?

Kolozsvár, 1828. december 27. (-; 545. zsk.; -) ?

a Dunántúli Színjátszó Társaság műsorán, 1829-ben (-; 897. zsk.; -) ?

Kassa, 1829. november 21. (OSzK; 499. zsk.; -) ? a színlapon fordító nem szerepel

Marosvásárhely, 1830. január 29. (-; -; FERENCZI 521.) ?

Kassa, 1820. január 30. (-; 499. zsk.; -) ?

Kiskunhalas, 1831. január 25. (-; 1016. zsk.; -) ?

Kecskemét, 1831. március 12. (-; 1016. zsk.; -) ?

Kassa, 1831. október 15. (-; 500. zsk.; -) ?

a Dunántúli Színjátszó Társaság műsorán, 1832. február 14. (-; 828. zsk.; -) ?

Balatonfüred, 1833. július 30. (-; 532. zsk.; -) ?

Szeged, 1833. augusztus 31. (-; -; *Honművész*, 1833. szeptember 19.) ? a fordítót a kritika nem nevezi meg

Szabadka, 1833. szeptember 14. (-; -; *Honművész*, 1833. szeptember 29.) ? a fordítót a kritika nem nevezi meg

Szeged, 1833. ?, Kilényi Dávid társulatának műsorán (-; 959. zsk.; -) ?

Kassa, 1834. január 17. (-; 503. zsk.; -) ?

Kolozsvár, 1834. november 11. (-; -; FERENCZI 521.) ?

⁴⁰ A Katona kontra Komlóssy fordítói vita szakirodalmát összefoglalta SOLT Andor, *Vörösmarty Mihály összes művei* 14. Bp., 1969. 479.

Kassa, 1835. december 3. (-; 504. zsk.; *Honművész*, 1836. január 3. és Szemlélő, 1836. január 25.), az utóbbi kritika megnevezi a fordítót, és a *Honművész* 1837. január 8-i bírálata megerősíti, hogy ekkor is ugyanazt a fordítást játszották Kolozsvár, 1836. július 28. (-; -; *Honművész*, 1836. augusztus 14. és Szemlélő, 1836. augusztus 26.) ? a kritikák a fordítót nem nevezik meg Kassa, 1836. december 17. (-; 505. zsk.; Szemlélő, 1837. január 6. és *Honművész*, 1837. január 8.), az utóbbi Katonát nevezi fordítónak és visszautal az 1835. december 3-i előadásra is.

Ismeretlen vagy feltételezett Katona-drámák (nem vesszük számba azokat, amelyekről a kutatás már korábban kimutatta a téves azonosítást):

Farsangi utazás: az ötfelvonásos vígjáték Katona József első színpadi munkája lett volna (1811), amelyet egy vándortársulat 1812/13-ban Kecskeméten állítólag elő is adott. Az adatközlő Csányi János volt, tőle vette át Vahot, majd Toldy. Sem a vígjátékról, sem előadásáról más adatunk nincsen.

Comarunna, Nagyidai cigányok: a kizárólagos közlő ezúttal Balog István, akitől Vahot csak az előbbi, Toldy mindkettő címét átvette. Az előbbi római tárgyú szomorújáték lett volna, Balog társulata számára készítve Komáromban.

Doboka vára: szintén Balog közlése, amit csak Toldy vett át tőle. Megerősíti viszont Smky (Komlóssy Ferenc, i. h.), aki a darabot *Doboki rablóvárnak* nevezi. Valójában *A borzasztó torony* c. drámáról van szó, amely az 1814. március 27-i pesti ősbemutatón *vagy a duboki bűbájós asszony* alcímmel szerepelt.

Katona József korai utóéletének tapasztalataiból

Kinek van igaza? Az egykorú anekdotának-e, amely szerint a *Bánk bán* budai, 1835. december 1-jei előadása után „egyik előkelőbb néző következő kérdést tett: ‘ki fordította ezt a darabot?’ – ‘Katona írta.’”⁴¹ Vagy a 36 magyarországi és erdélyi helység (minden bizonnyal még gyarapítható) több mint másfélszáz játszási adata utólag is igazolja Mályuszné Császár Edit megállapítását: „... a később érkező Kisfaludy Károly kivételével egyetlen magyar szerzőt sem játszottak annyit, mint Katonát mind eredeti szerzői, mind fordítói minőségben.”⁴²

Mindkét megközelítés igaz. Katona (színészi gyakorlottsága folytán) hatásos szerepeket írt és kitűnő alkalmi darabokat: a *Luca széke* karácsonyi, *Az üstökös csillag* év végi, az *István Szent István-napi* és általában véve ünnepi darabnak bizonyult. Ezek a játékszíni bibliotéka becses tételei voltak, de csak néhány színész vagy társulat tulajdonában. Nem véletlen tehát, hogy a színpadi szövegpéldányok zömmel egy színésztől, Udvarhelyi Miklóstól származtak; hogy Balog István könyvtára is négy darabot őrzött Katonától. Vagy akár említhetjük a *Bánk bán* 1837 előtti hét előadását, amely mindössze két társulatot jelentett (a Kassa – Kolozsvár – Buda, illetve a Debrecen – Miskolc útvonalon mozgót), holott a dráma 1820 óta hozzáférhető volt nyomtatásban. Ráadásul a mai filológiai probléma egykor, a romantika eredetiséget és szerzői jogot firtató figyelme előtt napi gyakorlatnak számított: a színlapoknak csak kisebb hányada tüntetett fel szerzőt és fordítót, címváltozatot pedig egyáltalán nem, mert így tudták az újdonság látszatát kelteni. Amikorra pedig az eredetiség diadalmaskodott, Katona fordításai és drámái kiavultak a műsorról, a romantikus

⁴¹ *Honművész*, 1836. december 6. K = Róthkrepf Gábor. Az anekdotára hivatkozott Kleinszky László is, a kassai tudósító. *Honművész*, 1836. január 17.

⁴² *Katona színházi világa*. It 1970. 74–90.

receptió csak a *Bánk bán* fedezte fel és éllette tovább. (Jól mutatja ezt a legromlékonyabb anyagból, az 1792-es alapszövegéből dolgozó *István* gyors letűnése.)

A *Bánk bán* irodalmi utóéletének adatait Orosz László foglalta össze.⁴³ Úgy tűnik, a kassai ősbemutató sem múlt el nyom nélkül; a *Szemlélő* ottani, konzervatív ízlésű szerkesztője, Kovácsóczy Mihály 1836-ban *A pártosság dühe* előadását bírálva, a fordítást „... jeles Bánkbánnak korán elhunyt nagy reményű írójától, Katonától” készítettnek mondja.⁴⁴ Az első budai előadás (1835. február 27.) hatása a fiatal írókon mérhető le: Garay János *Dramaturgiai füzérének* első darabjában említette dicsérőleg a *Bánk bán*, és általában Katona drámaírói talentumát, másfél hónappal később egy Kisfaludy-vígjáték kritikájában Vörösmarty Mihály és a pályakezdő Szigligeti Ede mellett megintcsak Katonát idézte fel a magyar dráma értékei között. (Garay és Szigligeti, aki színészként „békételen”-t játszott a budai előadásokban, egyaránt alapító tagjai lettek 1835 decemberében a Pesti Drámaíró Egyesületnek.) Vörösmarty az *Elméleti töredékekben* (1837) együtt említette „Felician’ leányának, vagy Bank bán’ nejének bukását” — ami arra utal, hogy dramaturgiai alapvetésének anyaggyűjtésekor kezében volt Katona József játékszini tanulmánya 1821-ből.⁴⁵

Ferenc Kerényi

JÓZSEF KATONA AU PROGRAMME DES THÉÂTRES HONGROIS (1811–1837)

L'étude se base sur les critiques et les données publiées dans les livrets de théâtre de l'époque, en les travaillant aussi complètement que possible. Nous avons des documents de trois apparitions sur scène de Katona, acteur, des années 1812/13, mais l'étude prend en considération même ses apparitions hypothétiques.

Une révision de son œuvre dramatique a été faite il y a 62 ans. Ici on trouve les côtes actuelles de 17 œuvres, d'adaptation, ou de traduction. La comparaison des manuscrits de théâtre avec les données de spectacle rend possible une détermination plus précise de la naissance de plusieurs de ses pièces. Malgré le fait que les conditions du théâtre ambulant laissent seulement une totalité relative quant aux données de représentation, cette fois, il a été possible de retrouver les traces de 155 spectacles de Katona, à 37 localités de la Hongrie historique, à quoi il faut ajouter ceux du drame *Bánk Bán*, publiés dans l'édition critique, ici non répétés. Ces derniers doivent être complétés d'un ultérieur, celui du 29 novembre 1836, à Miskolc. La postérité précocement de théâtre de Katona montre plusieurs marques caractéristiques. Parmi les drames on trouve certains qui étaient fréquemment joués à des occasions solennelles. Aux années 1830, un équilibre temporaire et une contradiction spécifique sont formées dans sa réception. Les jeunes auteurs célébraient déjà le poète de *Bánk Bán*, la pièce n'ayant eu encore de véritable succès théâtral.

Toutefois, aux décennies qui précédaient l'inauguration du Théâtre National, nous pouvons considérer Katona, comme un des auteurs hongrois, les plus souvent joués.

⁴³ Id. kiadás, 513–7., a vizsgált korszakra nézve.

⁴⁴ *Szemlélő*, 1836. január 25. A fordítást egyébként darabosnak minősítette. Igaz, az 1836. március 7-i lapszámban Shakespeare is ezt a jelzőt kapta.

⁴⁵ Honművész, 1835. június 7.; Honművész, 1835. július 26.; *Vörösmarty Mihály összes művei* 14., S. a. r. SOLT Andor. Bp., 1969. 34. 1016–1017. sor.

JÓKAI MÓR: AZ ARANY EMBER

Az *arany ember* 1896-os nemzeti kiadásához fűzött utószavában Jókai elárulta, hogy a mű alapötlete nagyanja nővérétől származott: „elregélte nekem azt a történetet, ami az »Arany ember« regényemnek a végét képezi, a fiatal özvegy, annak a vőlegénye: a katonatiszt, társalkodónéja, a tiszt korábbi kedvese és annak anyja között, kiket ő mind személyesen ismert. Ez volt az alapeszme, a végkatasztrófa, amihez aztán nekem a megelőző történetet, mely a végzethez elvezet, hozzá kellett építenem, s a szereplő alakokat, helyzeteket mind összeválogatnom: hihetővé tennem.”¹

A kiindulópontot tehát egy féltékenységből elkövetett komáromi gyilkossági kísérlet szolgáltatta, s adott volt a főbb szereplők közül Timéa, Athalie, Kacsuka és Zsófia; volt továbbá egy valódi sziget a sziget-motívumhoz; hiányzott azonban Timár, Noémi, Teréza, a két fő helyszínen játszódó cselekményszálát összekötő Krisztyán Tódor alakja, a mellékszereplők, valamint a cselekmény nagy része, a történet és a téma.

Az alábbiakban — mélységesen egyetértve Fried István megállapításával, hogy „a Jókai kutatásnak többet kell törődnie az író hazai »forrásaival«, nem csupán az újságok híryanagával. Hiszen regényírása csak laza szállal kapcsolható a francia romantikához”² — először megkísérlem kimutatni, hogy, tudatosan vagy öntudatlanul, milyen korabeli színművekből vett át karakter- és motívumkliséket Az *arany ember* írásakor, majd azt vizsgálom, miként, mennyiben sikerült a 19. század végi magyar olvasóközönség érdeklődésére számot tartó eredeti alkotássá formálnia.

Filológiai megközelítés

Noha tisztában vagyok vele, hogy nem Kotzebue Az Önnön-áldozat (Der Opfer-tod) c. „érzékeny játéka” és Czákó Zsigmond Kalmár és tengerész illetve Leona c. drámai vethetők kizárólag össze a regénnyel, hiszen a magyarul játszó színházakban, s köztük a Jókai által a negyvenes évek közepétől sűrűn látogatott Nemzeti Színház repertoárjában több tucat hasonló, klisékből álló polgári színmű szerepelt, azért választottam e hármat, mert ezekhez Jókainak bizonyíthatóan volt köze.

A Komáromból Pestre kerülő, a pályáját az Életképek színikritikusaként megkezdő ifjú Jókai, 1847 januárjában a Kalmár és tengerészről írta egyik első bírálatát. Sőt a mű annyira tetszett neki, hogy egy másik előadásáról fél év múltán újra beszá-

¹ Jókai Mór összes művei. (A továbbiakban JÓM) Az arany ember. II. kötet. S. a. r. OLVÁNYI Ambros. Bp., 1964. II. 294. A szövegben zárójelben található számok e kiadás kötet- és lapszámainak jelölik.

² FRIED István, Jókai Mór és a magyar vígjáték hagyomány. In Az élő Jókai. Tanulmányok. [Bp.], 1981. A Petőfi Irodalmi Múzeum és a Népművelési Propaganda Iroda közös kiadványa. 64.

molt.³ Igaz, a *Leonáról* nem írt, de az *Életképek* Rhadamantus álnevet használó kritikus a épp hallgatása kapcsán vonta kétségbe Jókai ítései tehetségét,⁴ tehát már csak ezért is megnézhetette, ha esetleg a Laborfalvi Róza iránt ekkortájt ébredező szerelme ellenére, aki a címszerepet játszotta, korábban elmulasztotta volna. Kotzebue darabját pedig, melyet „hazai forrás”-nak tekintek, hiszen 1807-től magyarul játszották, nem más fordította le, mint Benke József,⁵ azaz Laborfalvi Róza (eredeti nevén Benke Judit) apja, s kevésbé valószínű, hogy felesége e könyvet ne ajánlotta volna Jókai figyelmébe.

Az *Önnön-áldozatból*, mint Lányi Ernő kimutatta,⁶ *Kalmár és tengerésze* írásakor Czákó Zsigmond is merített, így Jókaira közvetve és közvetlenül is hatással lehetett, ám míg Kotzebue-től inkább a Timéa–Kacsuka–Timár háromszög-történethez, illetve Timár társadalomból történő kivonulásához és magához a témához kapható ötleteket, addig Czákó művei elsősorban Krisztyán, Noémi, Timéa alakjának, illetve a szigeti szereplők természettel való kapcsolatának megrajzolásában segíthettek.

Az *Önnön-áldozat* főhőse, a kereskedő Maxvill Robert, akinek családja koldusbotra jutott, mert „bánkrott lett”, így panaszkodik: „Feleségem és gyermekem boton — az én öreg világtalan Anyám az uttán, — és én tömlőztbe! Belton! Belton! te a’ ki hitelezőidet meglóptad, és egy szántszándékos Banquerutság által engemis a’ nyomorúságra taszítottál!”⁷ Az *arany emberben* vak anyja nem szerepel, de ilyen tönkrement család Terézéé, s a szándékos csődbe juttatásra is van példa: így bánik el Timár Brazoviccsal.

Maxvillt cselédei meglopják. Az egyik „pár száz font shiling adósságot tsinált”⁸ gazdája nevében, mint Krisztyán, aki „elvert tízmillió reist” Timár pénzéből. (II. 197.)

A rámerít csapások Maxvillt kiábrándulttá teszik: A’ mi Világunk [a gazdagoké] a’ többinek haszontalan forgásából rakodottöszve. Megöregedni annyit tészen többet tsalni, mint más, az öreg ember olyan ember, a’ ki sok gonoszságot tud.”⁹ Az *arany emberben* Krisztyán Maxim (!) vallja azt, hogy minden gazdag ember tolvaj, s pénzhez csak becsstelen úton lehet jutni: „Akinek sok van, sokat lopott, akinek kevés van keveset lopott...” (II. 197.)

A vagyonától megfosztott Maxvill nem tud egyebet, mint „Írni — számotvetni — és becsületes embernek lenni”,¹⁰ akár a regény első fejezeteinek hajóirnok Timára; illetve „megtanulta az esztergát”, akár csak később az arany ember (II. 128.), mégsem tudja eltartani családját, mert eltörött a lába. Egyetlen ember kész segíteni rajta, Valvin, de őt büszkeségből visszautasítja.

Valvin annak idején szerelmes volt Maxvill feleségébe, Arabellába, aki viszont szerette, de apja kívánságára a gazdag kereskedőt választotta. Kacsuka is szegény, Timéát szereti, aki szintén viszonozza érzelmeit, de mégis a gazdag Timárt választja, aki viszont még szegényen bolondult a szép lányba, s csak később gazdagodott meg, akár Valvin. Kotzebue hősnője oly hű férjéhez, mint Timéa Timárhoz. Valvin nyolc

³JÖM, *Cikkek és beszédek*. S. a. r. SZEKERES László. Bp., 1965. I. 17 és 203. A *Kalmár és tengerész* Jókai könyvtárában is megvolt, de minden bizonnyal Laborfalvi Rózáé lehetett, kinek neve szerepel is a műhöz csatolt „Előfizetők’ Névsorá”-ban. *Kalmár és tengerész*. Írta CZÁKÓ Zsigmond. Pesten, [1845], Trattner-Károlyi.

⁴JÖM, *Cikkek és beszédek*. I. 547.

⁵Az *Önnön-áldozat*. Egy érzékeny játék három felvonásban KOTZEBUE-től. Fordította BENKE Józ[s]sef. Szegeden, 1807, Grün Orbán. Az idézett szövegek eredeti helyesírását megtartottam.

⁶LÁNYI Ernő, *Czákó Zsigmond színművei*. Bp., 1913, Attila könyvnyomda. 6-7.

⁷Az *Önnön-áldozat*, 3 és 25.

⁸Az *Önnön-áldozat*, 11.

⁹Az *Önnön-áldozat*, 11.

¹⁰Az *Önnön-áldozat*, 16.

éven át epekedik titokban Arabella után. Mikor Timéa a gyászév elmúltával végül úgy dönt, hogy elfogadja a katonatiszt szerelmét, s meghívja névnap vacsorára, kilenc fehér rózsabokrétá áll a feldíszített asztalon (II. 249.), de az egyik csokor még friss, tehát Timár áthaláláig Kacsuka is nyolc éven át szerette Timéát a viszonzás reménye nélkül, bár ennek az egyezésnek más oka is lehet: Timár fiának írástudó korba kell érnie, hogy Timéát a rá leselkedő veszélyre levélben figyelmeztethesse. Kotzebue nőalakja szerelemmel szintén nem férjére, hanem Valvinre gondol. Maxvillnek lelkiismeretfurdalása támad, hogy boldogtalanra tette a „legjobb asszonyt”,¹¹ Timárban is hasonló büntudat ébred, amikor rájön, hogy felesége mást szeret. (II. 166.)

Maxvillékat újabb csapás éri. A „Házi Gazda” kiteszi őket otthonukból, előtte azonban a kereskedő okulására, ő is megfogalmazza a darab témáját: „A' gazdagok lehetnek gorombák azt tsak elnézi az ember, azoknak minden betsület, a' pénz mindent jóvá téssz” — ehhez hasonló gondolatok irányítják a regény egy részében Timár tetteit is.¹²

Maxvill utolsó „semillyé”-jét kutyájának adja, mert eszébe jut, hogy az állat valaha megmentette az életét¹³ — miként Almira Terézát (I. 85–86.) —, majd elindul munkát keresni, de bárkihez fordul, az ígért pénzhez csak becsülete elvesztése árán juthatna hozzá. A gazdag Harrington, aki fiát gyászolja, rávezeti a felismerésre, hogy gazdag ember is lehet boldogtalan — ezt tapasztalja meg Timár is. Hartop János „terehordozó”-tól pedig megtudja, hogy a szegénység = boldogság. Hartop csak 3–4 sillinget keres naponta, de azzal „vigan van”, mert mint mondja „midőn este haza megyek, és a' három kisdéd előmbe ugrik, és az Annyok egy pityókával rakott gőzölgő tálát az asztalra tesz — az esik ám, szettevettét az esik jól!”¹⁴ A szigeten a házépítésben megfáradt Timárt várja ilyen boldogság: „otthon már lobog a tűz a konyhában, a rántásszag messziről üdvözl...” (II. 71.)

Egy kereskedő azt ajánlja Maxvillnak, hogy amennyiben „irni és számot vetni, és Frantziául 's Németül számtartóskodni tud”,¹⁵ akkor „a' napkeleti Indiákra menő compániánál egy íródeáki helyet” szerez¹⁶ — a regényben Krisztyán kap hasonló ajánlatot, a különbség annyi, hogy Dél-Amerikába küldik, s nem három, hanem „tíz-féle” nyelven tud. (II. 20, I. 92.)

Felesége iránt ébredt kötelességérzete és büntudata következtében Maxvill le akar mondani nejeéről, hogy az Valvin oldalán végre megtalálhassa boldogságát: „Nékem, a' ki karjaid között a' szeretetnek legnagyobb boldogságát feltaláltam, nékem, a' ki bírásodat utolsó tsepp véremmel megvásárolnám, inkább fekszik megszabadításod szivemen, mint tulajdon szerentsém — össze zuzott mejjel állok itt — elválok életemtől — és önként lemondok rólad!”¹⁷ Timár is megvásárolta volna neje szerelmét, ha tudta volna, s végül „tulajdon szerencséjé”-ről való lemondása árán, s látszólag „életétől elválva” adja vissza Timéa szabadságát, bár először úgy tervezi, hogy „el fog utazni, — híresztelés szerint Egyiptomba, — voltaképpen pedig a senki szigetére. Ott akar meghalni.” (II. 121.)

Arabella férje ajánlatát hasonló nagylelkűséggel utasítja el, mint Timéa Kacsukáét, midőn a férfi arra kéri, váljon el. Arabella: „En hagyalakek téged? [...] mennyi a' hová akarsz, minden égtáj alatt követni foglak — truttzolni fogok a' déli polus alatt

¹¹ Az Önmön-áldozat, 20.

¹² Az Önmön-áldozat, 25.

¹³ Az Önmön-áldozat, 30.

¹⁴ Az Önmön-áldozat, 47.

¹⁵ Az Önmön-áldozat, 43.

¹⁶ Az Önmön-áldozat, 44.

¹⁷ Az Önmön-áldozat, 63.

veled a' vadak nyillával, és a' fagyos Éjszakon kunyhót ások veled a' hóban."18 Sőt, mikor Maxvill közli, hogy halni készül, neje így válaszol: „Odais követni foglak.”19 Timéa: „ha koldussá lenne, én el nem hagynám őt akkor sem. [...] Ha földönfutóvá lenne, kísérő társa lennék. [...] Ha meg akarna halni, vele együtt ölném meg magamat...” (II. 163.)

Valvin megvallja Arabellának, hogy szereti. A nő hasonló módon inti rendre, mint Timéa Kacsukát. Arabella: „nints oly hatalom a' földön a' mely kötelességemet feloldja — még maga a' szeretet hatalma sem!”20 Timéa: „nem válnék el tőle soha; mert én tudom, hogy mivel tartozom esküvésemnek, és mivel tartozom saját lelkemnek idebenn.” (II. 163.) A jelenet csúcspontjaként Arabella, miután megbizonyosodott Valvin nemeslelkűségéről, „megilletődve kezét nyújtja” — akárcsak Timéa.21

Hamarosan kiderül, hogy Maxvill miféle „önnön-áldozatot” hozott feleségéért: a „Thamesisbe ugrott”,22 miként kis híján Timár a téli Balatonba.

Kotzebue színművében mégis Arabella és Maxvill története fejeződik be szerencsésen, hiszen a nő szereti férjét (is), a közhelyekből sikeres darabokat gyártó író pedig a zsúfolt nézőteret: Hartop János élve kihúzza Maxvillt a folyóból, hogy a dúsgazdag Harrington örökbe fogadhassa a házaspárt.

Czakó Zsigmond *Kalmár és tengerész*ének első pillantásra semmi köze Jókai regényéhez. Arról szól, hogyan menti meg egy Kelendi nevezetű nagykereskedő vagyonát, saját boldogságát is feláldozni kész öccse, Endre; míg előbbi neje, a cselekmény során unatkozó és léha polgárfeleségből erényes hitvessé váló Hermine megbűnhődik; volt szeretője, a nemesi származású gazember, Kahlberg Ártúr halálosan megsebesíti.

Ártúr Krisztyánnal egykorú fiatalember (huszonkilenc éves, Krisztyán első megjelenésekor kb. huszonhat), akit „a sátán sima nyelvvel ajándékozott meg és [akinek] szép arcot eszközölt”,23 akárcsak Az *arany ember* negatív hősének. (I. 71.) Korábbi életét homály borítja, mint Krisztyánét: nem fedheti föl kilétét „egy kis politikai bűn miatt”. „Bizonyos lengyel ügyek”-re célozgat.24 Teréza szerint Krisztyánnak többek közt Lengyelországban is gyanús ügyei vannak. (I. 92.) Megtudjuk Ártúrról, hogy „elkártyázta vagyonát, adósságot csinált”,25 illetve, hogy pénzét „egy szerencsétlen kísérlettel összekötött amerikai útazás teljesen fölemészte”26; tudjuk, Krisztyán is járt Amerikában, igaz ott ő emésztette föl Timár pénzét. Ártúr éppen öngyilkosságra készül, mikor Kelendi megmenti az életét, sőt rögtön megbízza könyvelése vezetésével (mint Timár Krisztyánt, illetve Timéát), de hálátlanul visszaélni készül a nagykereskedő jóságával (Krisztyán Timaréval vissza is élt): „miután visszahoztál az életre adj nekem életet — de mely élet legyen nem kalmári, hanem bárói értelemben — napszámos kenyereddel, lélekgyilkoló szándékkal és jegyző könyveiddel engem nem fogsz kifizetni.”27 Itt épp olyan követelődő, mint a Timárt az utolsó balatoni jelenetben megzsaroló Krisztyán. Ártúr megmentője családi boldogságára tör — elcsábítja Kelendi feleségét; Krisztyán Noémit akarja megszerezni. Ártúr úgy zsarolja meg Herminét, mint Krisztyán Terézát: először szerelmet követel (igaz, Az

18 Az *Önnön-áldozat*, 64–65.

19 Az *Önnön-áldozat*, 67.

20 Az *Önnön-áldozat*, 76.

21 Az *Önnön-áldozat*, 78., Az *arany ember*, II. 157.

22 Az *Önnön-áldozat*, 79.

23 *Kalmár és tengerész*, 29.

24 *Kalmár és tengerész*, 14.

25 *Kalmár és tengerész*, 6.

26 *Kalmár és tengerész*, 15.

27 *Kalmár és tengerész*, 12.

arany emberben Krisztyán Noémi szerelmét követeli Terézától, de a darabban Noéminek megfelelő szereplő Árthurnak testvére), ám gyorsan beéri ékszerekkel is.²⁸ (I. 76.) Később kiderül róla, hogy sikkasztott és a pénzzel megszökött, mint Brazíliából Krisztyán. Árthur merényletet követ el Hermine ellen, mint Krisztyán, aki szintén pisztollyal támad Timárra, s a ruhacsere-motívum is megtalálható a *Kalmár és tengerész*-ben: Árthur Endre ruhájában lövi le Herminét.

Krisztyán szinte minden bűnt elkövet, amit Árthur (bár Timárt meg akarja gyilkolni, de nem sikerül, míg Árthur valójában nem akarja Herminét megölni). A színdarab főhőse úgy látszik, csak azért vétkezik többet, mert Czakó művének több szereplője van.

Kelendi, a „philantróp” polgár, jótékonyágán túl szintén több tekintetben hasonlít a regény főszereplőjéhez, Timár Mihályhoz. Ugyanúgy kifizeti Árthur adósságát, ahogy Timár Krisztyánét, s a gonosztevőre ugyanúgy rábízta pénzének kezelését, akár (más indítókoból ugyan) az arany ember teszi.²⁹ Timár kettős életének motívumát viszont mintha Árthurtól kölcsönöznék Jókai. Árthur az, aki „egy bórben Strahlenberg, Kahlberg, Friedenthal, gróf, báró és kalmársegéd [...]” azaz nemes és polgár egy személyben.³⁰

Kelendi Teréza férjéhez (és Kotzebue Maxvillájához) hasonló helyzetbe kerül: „Semmi remény egy családos apának, ki segély nélkül, isten szabad egénél egyebet birni nem fog, mit éhező gyermekének mutathasson”,³¹ s érte épp úgy minden áldozatra kész felesége, akár Timéa Timárért (Arabella Maxvillért): „S lehetne olly aljas teremtés a földön, ki áldozatid’ éldeletében elemészte jobb napjaid’ reményét, inségedben és nyomorodban elhagyon? ... csak engedd hogy kövessenek az inségben, osztozam a sanyarban.”³²

Timár alakjában a Kelendi és Endre-típusú figurák egybeolvadnak, ám a *kalmár* Kelendinek megfelelő *kereskedő* Timárhoz Kelendi neje, a polgárasszony Hermina – Timéa tartozik, míg a *tengerész* Endrének megfelelő dunai *hajós* Timárhoz Endre szende jegyese, Margit – Noémi.

Margit a társadalomtól épp olyan elszigetelten él nevelőanyjával, Bilsennével – akit anyjának szólít – , mint Noémi Terézával, s a külvilágból épp úgy egy gonosztevő, Árthur tör vesztére, ahogy Noémiére Krisztyán. Margit ugyanolyan szelíd, „elfogulatlan természetű”,³³ mint Noémi, aminek magyarázata Czakónál az, hogy „a leány még eddig sem könyvből sem divatból szeretni nem tanult, alkalmá sem volt.”³⁴

Bilsenné pártolja Endre és Margit házasságát mielőtt Margit bármit is sejtene saját vonzalmáról és a tengerész érzelmeiről; a regényben ugyanígy viselkedik Teréza is. Margit nevelőanyja közli Árthurral: „... csak egy szavamba kerülhet, s ön megint koldus.”³⁵ Az *arany ember*ben fordítva, Krisztyán hatalmában áll, hogy Terézákat tönkreteszi-e.

A színdarab egyik mellékszereplője, a tengerész legénye, Ferencz, aki felismeri az Endre ruhájában gyilkosságot elkövető Árthurt, ugyanolyan népies figura, mint a regény drámai változatában a „vén Galambos”, akinek szintén az azonosítás a feladata. Ez a Ferencz épp olyan szeretetteljes, évődő tisztelettel viseltetik gazdája, Endre, mint Fabula Timár iránt.

²⁸ *Kalmár és tengerész*, 76–77.

²⁹ *Kalmár és tengerész*, 9., *Az arany ember*, II. 20.

³⁰ *Kalmár és tengerész*, 46.

³¹ *Kalmár és tengerész*, 57.

³² *Kalmár és tengerész*, 52.

³³ *Kalmár és tengerész*, 30.

³⁴ *Kalmár és tengerész*, uo.

³⁵ *Kalmár és tengerész*, 28.

Jókai egyhelyütt mintha Timár gondolatai számára kölcsönöznék és Timéa eszményítésére alakítaná át Hermine monológját, mellyel léhaságát jellemezte Czakó. Hermine: „Meddig fog ez még így tartani? Végetlen unalommal adózni sorsomnak! A legszebb nyári nap, minden lélek szabadban, sétányon, társasöröm' élveziben; csak nekem kell e falak közt szenvednem helyzetem' kinját, — mert férjem ki tudja hol úzérkedik...”³⁶ Hermine férje és más férfiak társasága híján unatkozik, Timéa a távollévő Timár helyett tölti munkával az idejét, „magától minden élvet megtagadott [...], az üzlet titkaiba mélyeszté női lelkét, melynek csak az élet örömeit kellene keresni.” (II. 46.)

Fentiekén kívül Árthuréhoz hasonló Teréza öngyilkossági terve — Dunába ugrás; a *Kalmár és tengerész*ben egy eljegyzés szerepel, amire a völgegy (Árthur) nem megy el, az *arany ember*ben egy esküvő hiúsul meg Kacsuka miatt; s az örület, melyhez Timár igen közel jár, Czakónál is megtalálható: Árthur a darab végén megőrül.

A *Kalmár és tengerész* egyik nagyhatású jelenetében a tengerész egy romantikus tirádával, mely a mű „sokat emlegetett” része volt,³⁷ arra próbálja rávenni Margitot, ne vonuljon zárdába, legyen inkább a felesége, hiszen Istenhez legjobban a természetben lehet imádkozni. Endre: „A kiderült egyetem egy kivilágított egyház lesz az éj csillogó lámpáitól — melynek innepélyes csendébe, a lélek fensőbb ihlet' szárnya-in emelkedik hála érzetével a mindenhatóhoz [...] s e jelenetek' közepett, egy délczeg hajó' árbocán állva vész és vihar felett — hányatni hullámoktól felhőkig, onnan a föld tátongó gyomráig sülyedni, hol hajszálon függ minden pillanatja az életnek; e perc az, melyben istent nem ismerő ajkon is mindenható hév rebeg, melyben a kétségbe eső, gyermeki ragaszkodással találja meg az urnak megtartó jobbát.”³⁸ Hasonló jelenettel — hajó a viharban — kezdődik el az *arany ember* cselekménye, és a hangulatot megteremtő „Vaskapu” c. fejezetben Jókai hasonló metafora-sorral él: a természet „templom”, a folyam „szigetoltárokra rohan”, a „hullámcsattogás” „túlvilági zene” stb. (I. 8.)

A Czakó Zsigmond drámai munkásságát értékelő irodalomtörténészek megegyeznek abban, hogy „a magyar irodalomban talán nincs még egy dráma, mely a francia romanticizmus minden jellegét, bélyegét, tulajdonságát annyira magán viselné, mint a *Kalmár és tengerész*”,³⁹ de Kotzebue Az Önnön-áldozat c. színdarabjának ismeretében Lányi Ernőnek is igazat kell adnunk, aki szerint a francia hatás részben német közvetítő művek segítségével érvényesült.⁴⁰

Czakónak a *Kalmár és tengerész* fent idézett tirádájában kifejeződő, s a *Leona* c. tragédiájában kibontakozó panteizmusa sem, vagy nem elsősorban francia eredetű: az író tanulmányozta a hindu irodalmat (állítólag diákként Nagyenyeden új természetvallást akart alapítani)⁴¹ és hatással volt rá Vajda Péter szintén keleti ihletésű panteizmusa is.⁴² A *Leona* a világtól távol „egy vad rengetegben” játszódik. A díszlet: „Pörkunyhó, két oldal- és közép bejárással; durván faragott és könnyedén összeállított bútorok, mint egy remetelakban, tiszta és csinos renddel” — akár a Senki szigeten.⁴³ Itt él a természetimádó, társadalomtól megcsömörlött öreg Erast fiával, Aquillel, s egy fiatal lánnyal, akit az ifjú számára nevel: „Fiam, a melly nő buzgó a nélkül,

³⁶ *Kalmár és tengerész*, 41.

³⁷ LÁNYI ERNŐ, i. m. 45.

³⁸ *Kalmár és tengerész*, 38.

³⁹ KOCH Lajos, *Czakó Zsigmond drámai munkássága*. Esztergom, 1913. 38.

⁴⁰ LÁNYI, i. m. 15. és 33.

⁴¹ KOCH, i. m. 9.

⁴² LÁNYI ERNŐ, aki behatóan foglalkozott Czakó panteizmusával, kimutatta VAJDA Péter *Vajkoontala* c. hindu környezetben játszódó elbeszélésének hatását a *Leonára*. I. m. 55.

⁴³ CZAKÓ Zsigmond, *Leona*. Tragoedia négy felvonásban, előjátékkal. Pesten, 1846. Trattner. 3.

hogy ismerné a hit' nevét, szende anélkül, hogy tudná mi az: boldogítani birja magát a gyötrelmet is. Előtted nevelém, láthatád munkámat és folytathatod. — A természet' nyelvén oktattam; figyelmét soha sem entudati fogalmakra, hanem egy lassadán belecsepegtetett szent hiv' és rokonszenvvvel az őt környező világ' egybehangzatának felségére ébresztém, hol szerelem él, de nem magyaráztatik, hol hit buzog, de nem árultatik, hol boldogság van, mely nem czégéreztetik."⁴⁴ Az *arany ember*ben Teréza nevelte hasonló környezetben és szellemben Noémit, aki „Nem tudta [...], miért, mi oka van rá? csak szeretett. Nem tudta, szabad-e? istenek, emberek engedik-e? öröm vagy bánat lesz-e belőle? csak szeretett.” (II. 6.)

Irének Aquil távollétében születik meg a fia, akárcsak Noéminek Timár komáromi tartózkodása idején. Erast vándorútra küldte fiát, hogy ismerje meg a világot. Aquil kiábrándultan tér haza: „És mindenütt [...] szeretet hirdtetett, igazság és méltányosság vallatott, mint a teremto' szent törvényeinek nagy igéji! De alig találtam hazát, hol a vallás ne lett volna sip az ördög' ajkain, hol a vallás ne lett volna gyámola a bíró' erszéyenek; [...] E föld mindnyájunknak édes anyánk, és nem mindnyájunké...”⁴⁵ Aquil csalódottsága Terézáéhoz hasonló. (I. 84–85.)

A darab címszereplője, ki Erast fiának anyja, Irénen áll bosszút saját tönkretett életért (apácaként szülte Aquilt és kitesztotta a társadalom): elhiteti a lánnyal, hogy szerelme Isten elleni bűn. Irén kétségbeesik: „És ha virág, fű, és minden állat szerelem' nyelvén szól: miért büntetsz azért engemet? mit vétkeztem ellened, és miért büntetsz engem én istenem?”⁴⁶ Noémi boldogságát Jókai nem hagyta tönkremenni.

Fentiek alapján úgy látszik, hogy Jókaira Az *arany ember* írásakor a francia romantika első sorban áttételesen hatott, Kotzebue-n, és a francia romantikus drámákból, illetve Kotzebue-ből egyaránt merítő Czakón keresztül. E két szerző darabjaiból számos motívumot, cselekményelemet, jellemalkotó tulajdonságot vett át, sőt a regény mondanivalójának alapjául szolgáló, a gazdagságot erkölcsi szempontból elvető, a szegényeket a boldogsággal azonosító, a magyar írónál a népiesség felé közelítő világszemlélet sem a hazai társadalmi viszonyokból táplálkozott: Kotzebue szintén idegen művekből származó nézeteinek átvétele. Úgy látszik, még Jókai sokat emlegetett rousseau-i gyökerű panteizmusa sem közvetlenül a francia írótól került át a regénybe.

Életrajzi háttér — szerelmi négyszög

A regény keletkezésével kapcsolatban általánosan elfogadott nézet, hogy „Noémi alakjának s a Senki szigete idilljének ábrázolását az a szerelem ihlette, amely az 1870-es évek elején Jókai és gyámleánya, Lukanics Ottilia között szövődött.” (I. 331.)

A két Czako-mű és nemzeti színházbeli szereposztásuk ismerete arra enged következtetni, hogy elsődleges élménye e tekintetben is a *Kalmár és tengerész* és a *Leona* előadása, illetve a két színdarab szereplőjéhez a későbbiekben fűződő kapcsolata volt, s a több évtizedes, ifjúkorába visszanyúló emlékeket csak felidézni segítette az új szerelem.

A *Kalmár és tengerész*ben Herminát „a magas, sudár, sötéthajú” Laborfalvi Róza játszotta, Margitot a „bájos és érzelmes”⁴⁷ Lendvaynéra osztották; a tengerész End-

⁴⁴ *Leona*, 12.

⁴⁵ *Leona*, 52–53.

⁴⁶ *Leona*, 37.

⁴⁷ A *Nemzeti Színház*. Szerk. SZÉKELY György. Bp., 1965. 19.

re szerepében többször fellépett Lendvay Márton. A *Leonában* a szende természet gyermekét, Irént játszotta Lendvayné Hivatal Anikó, míg Lendvay Aquilát.

Jókai a *Kalmár és tengerész* 1847. június 26-i előadásáról írt kritikájában így lelkesedett Lendvaynéért (érdekes, hogy Laborfalvi Róza alakítását sem ekkor, sem előző alkalommal nem említette, pedig e nő egy évvel később már felesége volt): „Lendvayné olly kedvességgel, érzéssel, s élethíven játszott, hogy egyedül ennek látása megérdemelte a színházba menetelt. Lendvayné játékában a néző azonnal észre veszi a leggyöngédebb viszonyok árnyékait is. Lendvayné első beléptekor már az engedelmes, szerény, igénytelen, bizodalmas leány volt, a mint ő belép, üdvözlő anyját, leteszi kalapját, meglátja a tengerészt, mind — meg annyi gyönyör a közönségre nézve; dramai repertoireunk érdekesebbé tételében semmi sem lehet inkább tényező, mint Lendvaynének minél gyakrabban leendő felléptetése.”⁴⁸ Házassága idején nem tett említést a másik színésznőről, de Laborfalvi Róza halála után, mikor papírra vetette néhány hajdani színházi élményét, Lendvaynéról is megemlékezett. 1887-ben született írása (*Az első szereptanulás*) arról tanúskodik, hogy a szép naiva már gyermekkorában nagy hatást gyakorolt rá: „A mikor én legelőször láttam, még akkor is Hivatal Anikó volt; — akkor lehetett tizenhét éves, én pedig voltam hat. Mégis jól emlékszem rá. [...] Csupa természet, csupa báj, csupa kellem az egész megjelenése: arcz, alak tündéri. És micsoda hang hozzá. Csengő, mint a madárdal, tele érzéssel: szívből jövő, szívbé ható. — Ekkor már nagy művész nő volt. Ott játszott a komáromi arénában; én egy fűzfára kapaszkodva néztem.”⁴⁹

Kezdő színikritikusként még nem tudott e három színész hajdani kapcsolatáról — hogy Laborfalvi Rózának serdülő korú gyermeke van, arról Váli Mari emlékezése szerint csak 1848 nyarán értesült⁵⁰ — ám *Az arany ember* születése idején ezt az egykori szerelmi háromszöget már hosszú ideje ő maga bővítette négyszöggé, noha nem úgy, ahogy fenti lelkendező sorai alapján a Jókai életét nem ismerő olvasó vélne, nem Lendvayné oldalán. Laborfalvi Róza férjeként fogadta örökbe Hivatal Anikó férjének, Lendvay Mártonnak és Laborfalvi Rózának közös gyermekét, Róza II-t, majd utóbbinak szintén törvénytelenül született lányát, Róza III-t is.

E szerelmi történetet szereplői Jókai házassága idején is különös kapcsolatban álltak egymással. Lendvayné születésétől fogva pártfogásába vette férje gyermekét, s a két nő között barátság szövődött. „Talán a hiúság hajtotta össze őket, mert gyönyörűek lehettek — a királynői szépség és a bájos filigrán rokokó figura — a kornak két híres szép asszonya és m e g i s barátkoztak”, írta Laborfalvi Róza unokája, Feszty Árpádné, aki szerint nagyanyját a Lendvay iránt érzett „megszakadt szerelem végigkísérte élete végéig s fanatikus erővel jelentkezett minden a múltat felidéző emlékezésre [sic]. Még öreg korában is szinte imádatlal beszélt szépségéről, tehetségéről (állítólag szebb volt minden férfinál). Még maga Jókai is ugyanazon varázs alatt állott. Órákhosszat beszélt róla átszellemült arccal, ragyogó tekintettel.”⁵¹

A hajdani színházi élmény, későbbi kapcsolata a színészekkel, azok különös viszonya egymással, az író új szerelme mind szerepet játszhatott *Az arany ember* Timéa — Timár — Noémi szerelmi szálának születésében.

Timéa olyan sudár, sötét hajú szépség, mint Laborfalvi Róza fénykorában, s a színésznő épp oly hű felesége Jókainak (bár mást szeretett?), mint az arany emberé; Noémi olyan bájos, filigrán alak, mint a Margitot és Irént játszó Lendvayné, illetve

⁴⁸ JÓM, *Cikkek és beszédek*. I. 203.

⁴⁹ JÓM, *Cikkek és beszédek*. I. 195.

⁵⁰ VÁLI Mari, *Emlékeim Jókai Mórról*. [Bp.], 1955. 53–59.

⁵¹ FESZTY Árpádné, *Akik elmentek...* Bp., [1923.], Az Athenaeum ir. és nyomdai részvényt. kiad. 8–9.

a meglehetősen homályos és bizonytalan visszaemlékezések szerint Lukanics Ottilia. (I. 332–3.)

Mese a regényben

Az arany emberben kimutatható Jókai fiatalkori színházi – és élete alakulásából fakadó – legszemélyesebb élményeinek a hatása, az első két fejezetnek azonban nincs előzménye sem a vizsgált Kotzebue- és Czakó-darabokban, sem az író élettörténetében.

Ezek a Timár viszontagságos hajóútjától a lánykérésre kapott igenlő válaszig tartó fejezetek mesei sajátosságokat mutatnak, bennük a mesekutató V. J. Propp által meghatározott mese-kritériumok sorra kimutathatók.

Ítt az a fő cél, hogy a mesehős (Timár) akadályokat legyőzve elnyerje a „királykisasszony” (Timéa) kezét. Ennek a célnak (a mesemenet végigvitelének) alárendelve alakul a cselekmény (Timéa azért kerül Brazovicsékhoz, hogy Timár megszabadíthassa onnan). Nincsenek fejlődő jellemek, mindenkiről azonnal eldönthető, hogy „jó” vagy „rossz” szereplő-e, s ez az ítélet nem módosul a cselekmény előrehaladása során: a hajóírnokról az első jelenetben kiderül, hogy ő a mesehős, s az ő pártján állunk, még ha vétséget követ is el (pl. dohos búzából kenyert süttet). A jellemek nem kidolgozottak, csak szerepkörök vannak: hős, királykisasszony, ellenség (Brazovics), segítőtárs (Kacsuka), gonosz mostohatestvér (Athalie). Az első két fejezet szereplői úgy viselkednek, mint Propp meghatározása szerint a mesealakok: „A mesében a szereplők akarata, szándéka nem tekinthető lényeges vonásnak. [...] Nem az a fontos, mik a szándékaik, milyen érzelmek vezetik őket, hanem az, hogy mit tesznek; tetteik meghatározásának és értékelésének alapja az, hogy mi ezek jelentősége a hős, valamint a cselekmény menete szempontjából.”⁵² (Például Kacsuka szerelmes Timéába, mégis részt vesz kigúnyolásában.)

A „Szent Borbála” és a „Timéa” c. fejezetek Propp és az ő elméletét továbbfejlesztő J. M. Meletyinszkij osztályozása szerinti két meseszűzsé-típusba is beleillenek: Timár története (mindkét fejezet) a „házassággal kapcsolatos próbatételekről” szóló mesék körébe, Timéáé (a második fejezettől) a „családjától üldözött hősökről szóló, mitikus elemeket nem tartalmazó” mesetípusba.⁵³

A meseszűzsé mellett a második fejezetben indul a Kotzebue-i ihletésű polgári regény is: a meseépítés és regényformálás elemei váltakoznak, s így a műben, ha regénynek olvassuk, több ellentmondás keletkezik.

Egyik legfeltűnőbb köztük az, hogy Timár, aki ismeri Brazovics jellemét, s a szíveten Teréza elbeszélése csak megerősítheti negatív véleményét, annak ellenére a kereskedőre bízta Timéát és pénzét, hogy előre tudja, Brazovics el fogja herdálni a lány vagyonát. Ha mesének olvassuk, e lépés szükséges ahhoz, hogy a mesemenet megvalósulhasson: meg kellett teremteni az ellenség szerepkörét, hogy legyőzésével a hős elnyerhesse a szépséges királykisasszony–Hamupipóke kezét. (Valószínűleg Jókai észrevette a következetlenséget, s első találkozásukkor ezért halgattatja el Timárral Teréza előtt, hogy ismeri Brazovicsot. Egyébként nem kellene titkolódnia, hiszen még nem él kettős életet.)

⁵² Vlagyimir Jakovlevics PROPP, *A mese morfológiája*. Bp., 1975. 116. Jókai műveinek meseszerűségére hívja fel a figyelmet *Jellem és cselekmény Kemény Zsigmond szépprózai műveiben* c. tanulmányában SZEGEDY-MASZÁK Mihály, aki szintén V. J. PROPP idézett művének tanulságait felhasználva elemzi Kemény Zsigmond regényeit. In *Forradalom után – kiegyezés előtt*. Szerk. NÉMETH G. Béla. Bp., 1988. 120–150.

⁵³ PROPP, i. m. 274–5.

A lány ezer aranyát tehát önként átadja a kereskedőnek — pedig nem kis összegről van szó, hiszen megtudjuk, hogy Brazovics elsüllyedt hajója hatezer aranyat ért (I. 130.) — ugyanakkor Timéa érdekében ennél kevesebb pénz reményében is kész csalni: fogadott apja szerint Timéa aranya forintban tizenkétezeret ér (I. 133.), Kacsuka úgy becsli, hogy Timár a vizes gabonából sült kenyéren „a kárba vesztett vagyonért tizezer forintot fordíthat vissza” Timéának. (I. 142.)

A főhős kiválóságához méltó ellenfél megteremtése realista mércével mérve rész megoldásra vezette az író a polgári cselekményszálnál: nem valószínű, hogy a leggazdagabb komáromi kereskedő egy szegény katonatiszthez kívánná adni egyetlen, szépséges leányát — márpedig Brazovics Athanáz vagyoni helyzete még nem rendült meg, midőn Kacsuka már Zófia asszony szalonjában udvarol. (E következtetés bizonyítja, hogy Jókai az „Utóhangok”-ban igazat állított: a katonatiszt volt adott figura, s mellé teremtette az eredeti bűnügyi történet társadalmi milieu-jéből kilógó Brazovics alakját.)

Brazovics halálához nem kapcsolódik semmiféle morális tanulság, narratori ítélet: részben ennek is az az oka, hogy mindössze „szerepkört” tölt be, másrészt az író a regényhős Timár felelősségét kívánta csökkenteni.

Kacsuka, mint regényhős, a kialakulóban lévő szerelmi háromszög férfialakja; mint mesefigura, a hőst útnak indító segítőtárs: ő adja Timárnak a meggazdagodáshoz, azaz a további akadályok legyőzéséhez szükséges ötletet. E tanácsa a regényolvasat esetében kissé érthetetlen, hiszen az első pillanattól fogva nagy hatást gyakorol rá Timéa szépsége — Timár azonnal észre is veszi benne a vetélytársat — ugyanakkor a szegény hajóírnokot mégis a vagyonszerzés lehetőségéhez juttatja (ráadásul, amire Timár ráveszi, maga is megtehetné). Egy igazi regény szereplője hasonló helyzetben jobban megfontolja, hogy mit tegyen.

A mesemenetre összpontosító Jókai figyelmetlensége következtében Timár előbb esküszik a Brazovics-család vesztére (I. 177.), s csak aztán tudja meg, hogy Timéa vagyonát már valóban elverték. (I. 180.)

Csak mese-olvasatban érthető és természetes, hogy Timár mitsem törődik választottja érzelmeivel. A hasonló típusú mesékben a királykisasszonynak nincs is saját jelleme, szinte semmit nem tudni meg róla. Az *arany ember*ben viszont, alakjának minden egzotikuma ellenére Jókai nagyrészt Timéa ábrázolása segítségével éri el, hogy a mese regényé alakul.

Már a hajón utazó királykisasszony-Timéának hamar ellenszenvessé válik Timár: túl magabiztosnak, túl nyersen férfiasnak találja (I. 32–33.), s a gazdagságról is más-ként gondolkodik, mint a hajóírnok. Timéát nem érdekli a pénz: a Szent Borbála épségénél fontosabb neki az elsüllyedt malom, mert az „más szegény emberé” (I. 27.), s értékesebb az ajándéknak szánt dulcsászás doboz, mint megmaradt pénze. (I. 121.) Vagyonával ezért nem tudja majd szívét is elnyerni Timár, így nincs teljesen igaza Hermann Istvánnak, amikor azt állítja, hogy a lány magatartása a pusztuló malom láttán mindössze „egy nem létező probléma”, „biedermeier kérdés”.⁵⁴ Timéa viselkedése előrevetíti a konfliktust, melynek következtében a mese vége — a királykisasszonynak tökéletlen (mert saját jellemmel, sőt a főhőstől eltérő értékrenddel ábrázolt) Timéa feleségül vétele egyben a romantikus regény kezdete lesz.

A hajóút ugyan a regényben foglalt meséhez tartozik, ám Timéa és Timár kapcsolata ekkor romlik el végérvényesen, s ezért téved Az *arany embert* nemrég újraértelmező Eisemann György is, amikor azt állítja, hogy az első részek „történetbeli ese-

⁵⁴ HERMANN István, *A magyar regény senki szigete*. In *Uő., Veszélyes viszonyok*. Bp., 1983. 88.

ményeinek többsége szerkezetileg funkciótlan, hogy számos veszélyhelyzet, kaland nem kötődik eltérhetetlenül a történet egészéhez, nincs vonatkozása a jövőre.”⁵⁵

Csak a mesemenet szempontjából érthető, hogy a Timár iránti rokonszenvét már a dunai út során elvesztő Timéa miért mond igent a férfinak, akit márcsak Kacsuka iránt érzett szerelme miatt is ki kellett volna kosaraznia, mint erre a regény első kritikusaiknak egyike, Dux Alfréd rámutatott. (I. 365.) Regény-olvasatban az is eléggé érthetetlen, hogy megaláztatását követően miért ragaszkodik ahhoz, hogy Athaliet és Zófia asszonyt magukhoz vegyék: „És együtt fog ő velünk lakni, és ön olyan jó lesz őhozzá, mint édes testvéremhez? És Zófi mamát is úgy fogja ön szeretni, ahogy én?” (I. 235.) E jelenet érzelmileg nem hiteles, s ezért Timéa könnyörgése érzelgősnek hat.

A mesei és regényelemek összefonódása okozza, hogy Timár alakját a regénnyel eddig foglalkozó irodalomtörténetek közül sokan árnyalatlanul, egyértelműen pozitívnak értékelték, azaz mesehősnek kijáró elbánásban részesítették, akinek egy-két vétség nem árt (Brazovics és családja tönkretételét többen észre sem vették), miközben Az arany ember első két fejezetét mégsem mesének, hanem regénynek tekintették. Sőtér István felfigyelt a mesei vonásokra, de csak a második fejezetben („amíg [Timéa] Brazovicsék házában Athalie kegyetlen játékainak szolgál céltáblául, s Hamupipókéként a daliás tisztról ábrándozik — egy tündérmese szereplőjeként áll meg előttünk”)⁵⁶; miként Lengyel Dénes szerint is ott Timéa „a népmesei legkisebb lány, Hamupipóke sorban”⁵⁷; az első fejezet Timárját már ekkor is annak az összetett jellemző hősnek tartották, akivé csak később válik. „Nem félisten, hanem hajóírnok” — írta róla Lengyel.⁵⁸ Fábri Anna is mesehősként értékeli, amikor saját szemének, azaz Jókai leírásának sem hisz: „Timár, aki pedig nemegyszer hallgatott a kísértő hangokra, ellen tudott állni Kacsuka ajánlatának [a regény szövege szerint az ajánlatot igenis elfogadta], s valójában nem süttetett dohos kenyeret a katonáknak, nem csúfolta meg az „életet”.⁵⁹ De szándékában volt, s mint regényhősnek, ezért morális elmarasztalás járt volna.

Barta János az egyetlen, aki szerint Timár az első részekben „varázserejű hős”,⁶⁰ s aki e fejezetek meseszerűsége miatt nem tartotta tetteit morálisan értékelhetőnek. Bár úgy vélte, hogy Brazovicsnak és üzlettársainak tönkretétele szándékos volt, azt állította: „mindezt a meseien nagystílusú kópé, az Eulenspiegelek rokona követte el; úgy játszott, »mint macska az egérrel«; ezeknek tréfás csínyjei pedig nem esnek morális beszámítás alá.”⁶¹

Ha a mű mese volna, Bartának igaza lenne, Az arany ember azonban regénynek íródott, így a narrátor hallgatása Timár vétkei, elsősorban Brazovicsék koldusbotra juttatása kapcsán hiba, melynek következtében a mű erkölcsi rendje szenved csorbát.

Az első fejezetek meseiségétől nem független a regény néhány más ellentmondása, következtetlensége.

⁵⁵ EISEMANN György, *A kozmosztól a szigetig*. It 1991. 258.

⁵⁶ SÓTÉR István, *Jókai útja*. In *Uő., Félkör*. Tanulmányok a XIX. századról. Bp., 1979. 462. Sőtér észrevette, hogy „Timéa fokozatosan idomul hozzá a komáromi környezethez.” *Uő.*

⁵⁷ LENGYEL Dénes, *Utószó* Az arany ember 1954-ben, a Szépirodalmi Kiadó „Magyar klasszikusok” sorozatában megjelent kiadásához. 465.

⁵⁸ LENGYEL Dénes, *Utószó*, *uo.*

⁵⁹ FÁBRI Anna, *Jókai — Magyarország. A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben*. Bp., 1991. „Timár lélekjelenléte az elszabadult hajómalom megfékezésakor” arra példa Fábri anna szerint, hogy „a katasztrófák [...] Jókai műveiben nagy egyéniségek kiválásával járnak együtt”. I. m. 53.

⁶⁰ BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember*. In *Uő., Évfordulók*. Tanulmányok és megemlékezések. Bp., 1981. 270.

⁶¹ BARTA János, i. m. 271.

Athalie egy időre gonosz mostohatestvérből jól tartott szegény rokonná változik, s ennek megfelelően alakul viselkedése: szemrehányást tesz Timárnak, hogy agyon-dolgoztatja a feleségét (II. 43.); Levettincről Komáromba menet úgy zsörtölődik, mint egyenrangú családtag (II. 50.); a fürdőkúrára Biarritzban ő is naponta háromszor öltö-zik (II. 80.); majd Timár álhalála után, Timéa és Kacsuka szerelmének kibontakozását megelőzően újra rongyokban jár és a ruháit tépi. (II. 238.) Jókai nem tudta a fel-nöttek kifinomult gonoszságát meggyőzően ábrázolni: a huszonhatodik esztendejét betöltött Athalie úgy elvetemült, ahogy egy gyerek: például reszelt tormát köt sa-ját anyja talpára (II. 238.); Krisztyán Tódortól sem telik egyéb, mint hogy Terézáké kutyájára négykézlábon állva „torzképeket fintorgat”. (I. 77.)

Az *arany ember* regény részében található olyan következetlenség is, mely a Kotze-bue-i és czakói elemek összeillesztésekor keletkezett: Krisztyán miatt Timár a szige-tet, azaz a boldogsághoz vezető szegénységet pénzért vásárolja meg.⁶²

Timár lelki válságának ábrázolásakor az író Timéa jellemvonásait illetően szintén ellentmondásba keveredett. Nem elég, hogy mesehősi feladatok elé állítja, hogy Ti-márnak minél nagyobb lelkiismeretfurdalása lehessen (az iskolázatlan nő két nyelvet ripsz-ropsz megtanul és tökéletes üzletember lesz); néhol elfeledkezik arról is, hogy férjét nem szereti. „Őn beteg volt? — kérdezé Timéa férje kebelére simulva.” (II. 106.) Mikor Timár öngyilkosságra készül, „csak Timéa szemei vették észre arcán azt a rej-tegetett mély elhatározást, csak Timéa kérdezi tőle aggódva: »Mi bajod, férjem?«” (II. 121.) Itt annyira gyengéd, hogy le is tegezi.

Mint Barta János megállapította, „szép számmal akad itt is, másutt is olyan je-lenet, amely borotvaélen jár az őszinte, eszme- és szenvedély-diktálta drámaiság és a giccs között [...] A hatásos jelenet általában gyöngéje Jókainak, sokat elront a kedvéért — így aztán még legjobb műveiben is nyitva áll az út a hamis hangok be-lopakodásának.”⁶³

Jókai érzélgősségének nem egyedüli oka, hogy kedveli a hatásos jeleneteket. Mint már láttunk rá példát, mindig valamely érzelmileg hiteltelen, erkölcsileg elfogadha-tatlan, logikailag képtelen helyzetet igyekszik menteni általa. Például erkölcsileg ki-fogásolható, hogy Teréza férje, családját nyomorban hagyva öngyilkosságot követ el. Jókai az olvasó érzelmeire hatva, ítéletét próbálja enyhíteni, mikor özvegye így szól: „szíven keresztüllötte magát” (I. 85. — kiemelés tőlem — K.J.), „s nekem lát-nom kellett, hogy azt az alakot, akit a bálványozásig imádtam, hogy hurcolja ki a váro-si nyúzó a hullahordó szekéren...”, stb. (Uo.) Szintén az olvasó együttérzésé-nek kiváltásával igyekszik elfogadtatni Krisztyán Tódor sorsának alakulását, mivel nem eléggé hiteles, hogy apja elhagyja a tizenhárom éves fiút: „Kilöketve a világba, a szemétre tulajdon apjától, idegen emberek kegyelemfalatjára szorulva, megcsalatva, meglopotva attól, akit fiúi tisztelettel bálványoznia kellett volna ...” (I. 91–92.)

Krisztyán, akinek Timár elvette „menyasszonyát” és jövedelemforrását, a sziget-et, megpróbálta megölni a férfit, majd „térdre esett az előtt, kit meg akart gyilkolni, s a felé nyújtott kezét két kézzel ragadá meg, és csókjaival halmozá el, hevesen zokog-va.” (II. 18.) Itt az író valószínűleg a túlzással kívánta a valószerűtlenséget feledtetni — sikertelenül.

A nagyobb hatás kedvéért Jókai néhol egyszerű (giccsmentes) túlzásba esett. Sú-lyos „egzisztenciális konfliktussal”⁶⁴ küzdő hőse életének kiútatlanságát azáltal emel-

⁶² FÁBRI Anna jegyzi meg, hogy a Senki szigetének „azílumuma egyébként nem létezhetne a bécsi udvart és a sztambuli portát egyaránt lekötelező levettinczi Timár Mihály gazdagsága nélkül.” I. m. 182.

⁶³ BARTA János, *Jókai és a művészi igazság*. It 1954. 415.

⁶⁴ BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember*, 274.

te ki, hogy Timár „A jég” című fejezetben eltéved a ködben a Duna jegén. Valószínűleg azonban, hogy hőse, aki ráadásul korábban hajós volt, tehát jól kellett tájékozódnia, több mint nyolc órán át bolyongjon tehetetlenül. (II. 178.)

Az *arany ember* narrátora az író álláspontját képviseli, olyannyira, hogy Jókai többször el is feledkezett róla, hogy a történetet jelen időben szemlélő személy. „Még akkor a kamélia nem volt ismeretes: a menyasszonyi bokréta sokszínű rózsákból volt összeállítva” (I. 213.) — jelenti ki egy helyütt; vagy „a komáromi utca akkori időkben becsületesen sötét utca” (I. 222.) — állítja másutt.

A mű témája — Jókai szándéka szerint

A Jókai alkotását elemző Nagy Miklós úgy véli, hogy „van egy Achilles-sarka a szerkezetnek s ez éppen a végső négy-öt fejezet. Athalie gyilkossági kísérletét sehogyan sem érezzük idevalónak, sokkal több örömmel tennénk le a könyvet, ha az a főhős eltávozásával zárulna le. Csak valamiféle krónikás teljesség kívánhatja ezeknek a részleteknek elmondását, nem a műalkotás sajátos törvényei.”⁶⁵

Az irodalomtörténész itt alighanem téved. Athalie sikertelen gyilkossági kísérletének történetét már csak azért sem hagyhatta el Jókai, mert, mint láttuk, erre a megtörtént eseményre építette *Az arany ember* cselekményét; volt azonban egy még ennél is fontosabb oka is: a mesét a regénnyel összeszövő témának következetes végigvitele.

E téma, még ha olyan tucatműből került is a regénybe, mint Kotzebue *Az Önnön-áldozata*, ősbib, mint a kapitalizmus. Jókai regénye bibliai parafrázis arról, hogy a pénz nem boldogít, s hogy csak azok boldogok, akik szegények.

Timár már a mese-a-regényben részben kísértésbe esik. Megtarthatná Ali Csorbadzsi kincsét, s gazdag lehetne: „A gazdag ember derék ember, a szegény ember pedig csak komisz ember” (I. 103.) — de ekkor még ellenáll a kísértésnek.

Mikor megtalálja a török khazniár vagyonát, mégis azért tartja meg, hogy mint gazdag ember, elnyerhesse Timéa szerelmét: „Ugye, hogy a szegény ember milyen komisz ember? Azt leszidják, ha kötelességét végezte, azt gazembernek nevezik, ha szerencsétlenség éri; annak engedik, hogy magát a fára kösse, ha élni nem tud; azt nem gyóntatják meg a szép leányok, ha fáj a szíve. A szegény ember komisz ember. S milyen dicső a gazdag ember. Hogy áldják! hogy bízzák rá az ország sorsát, hogy bolondulnak utána a nők! Ugye, hogy egy „köszönöm szépen”-t sem hallottál az ajkairól [Timéától] soha?” (I. 148.)

Hamarosan csalatkoznia kell: gazdag lett, Timéa feleségül ment hozzá, mégis boldogtalan: „Megnyerte [Timéát], s most abban bűnhődik. A szegény ember komisz ember; hanem azért a szegény ember lehet boldog; a gazdag ember dicső ember, hanem azért a gazdag ember boldogtalan.” (I. 260.)

A történetekből levonja a tanulságot, meg akar vagyonától szabadulni: „Mihály átkozza a sorsot. [...] A szegény ember szűk négy fala jobban összeszorítja azokat, akik egymáshoz tartoznak. A napszámos, a hajóslegény, akinek egy szobája, egy ágya, egy asztala van: boldogabb ember. A favágó, aki mikor fűrészsel, az egyik végét a fűrésznek a feleség fogja, az boldog ember.” (I. 249.)

Majd valóban egy pénz nélküli világban lesz boldog Timéa mellett: „Akinek az »arany ember«-ből nem kell az arany, csak az ember.” (II. 7.) „Mihály megérte hát, hogy megtanulja, mi sorsa van a favágónak és favágónénak...” (II. 71.)

⁶⁵ NAGY Miklós, *Az arany ember: valóság, líra, mítosz*. In Uő., *Virrasztók*. Bp., 1987. 101.

Timár megveti magát, amiért Timéa után kémkedni készül. Saját erkölcsi lesüllyedését hajdani gazdagság utáni vágyával magyarázza: „Tehát még »kém« is! Micsoda alacsonyosság van még, amit el nem követett? És mindezt azért, »mert szegény ember komisz ember, a gazdag ember pedig oly dicső ember.«” (II. 153.)

Végül megszabadul vagyonától (téved tehát Barta János, amikor azt állítja, hogy „A legfőbb áldozat talán — egy kicsit mitizált értelemben — a kincsről, az átok hordozójáról való lemondás”)⁶⁶, a pénz feleségére marad. A témát az író Timéa sorsában viszi tovább, s ezért nem szervesen a komárom gyilkossági kísérlet és következményei, a szereplők boldogtalan életének leírása, legfeljebb kidolgozatlan. A mondat „És a kincseken, miket Timár neki hagyott, nem volt áldás” (II. 283.) — a téma komáromi részét zárja, s ellentétele a következő fejezet pénz nélküli, boldog világának bemutatása.

A téma bibliai eredetétől nem független Ali Csorbadzsi furcsa kijelentése, aki Timárra bízva egyetlen lánya életét és vagyonát, dúsgazdag ember, és mégis így szól: „»Neked nem ajándékozok semmit. Te a magad jó szívéből cselekszel, s ezért megjutalmaz téged a te Istened.«” (I. 101.) Az *arany ember* tehát arról is szól, hogy Isten a vagyonszerzésért Timárt boldogtalansággal bünteti.

A témától elválaszthatatlan anti-intellektualizmus megjelent Az *Önnön-áldozat* egyik jelenetében, de Kotzebue végül hőseinek jobb sorsot szánt. Szükségszerűen felerősödött viszont Az *arany ember*ben, mely a szegénységet eszményíti.

Timár titkos életéből nem csak a civilizáció hiányzik — itt egyébként Jókai újabb ellentmondásba keveredett, ezúttal az első fejezet természetet meghódító, teremtő embert dicsőítő szavaival („Az egyik isten keze nyomait hirdetik a Fruska Gora hegy tetején elszórt tengerszigetek kövületei [...], a másik istenről beszélnek a bazaltok [...]; a harmadikat, a vaskezü embert hirdeti a sziklába vágott padmalypart”) (I. 5.) —, hiányzik a kultúra és a kultúrálódás igénye is. Timár másfél éve él már megszakítás nélkül a szigeten, és egyetlen sort Noémi előtt papírra nem vetett (II. 241.); vacsora után nem volt jobb dolga, mint hogy „kiült a kunyhó előtti kis padra, rágyújtott a cseréppipára” (II. 86.); Teréza, ha unatkozott, más nem jutott eszébe, mint „elővette kötését, hogy dolgozzék valamit (II. 21.); Noémi pedig este „meggyújtja a szövétneket, előveszi kerekese guzsaját és fonni kezd.” (II. 226.)

Utóbbi mondat már a népiességgel összefonódó anti-intellektualizmus példája.

Nem szükségszerű, hogy Noémi a természet gyermekeként babonás legyen — Rousseau Emiljétől vagy Zsófiájától ez távol állna — ám Noémi babonás, amiben a narrátor nem talál semmi kivetnivalót (II. 83.); s mikor az író a becsületes Fabula János alakját eszményíti, aki azt hiszi, hogy Brazíliában vannak olyan erdők, ahol érett cipók függnek a fákon (II. 23.), a tudatlanságot eszményíti.

E kedves hőse, a népies beszédű és gondolkodású Fabula esetében Jókai lemondott a téma érvényesítéséről: ő az egyetlen a pozitív szereplők közül, akit a pénz boldogít.

A magyar kapitalizmus rajza?

Egy állítás szerint minden 19. századi, de legalábbis minden 1780 és 1850 közt írt angol regény a kapitalizmusról szól.⁶⁷

Ha a múlt századi hazai gazdasági-társadalmi fejlődés ismeretében feltételezzük,

⁶⁶ BARTA JÁNOS, *Timár Mihály, az aranyember*, 281.

⁶⁷ *Dictionary of Literary Themes and Motifs*. II vols. Ed. Jean-Charles SEIGNEURET. New York — Westport, Conn. — London, 1988, Greenwood Press. I. 209.

7 hogy ez az 1830-as, 1840-es években játszódó, 1872-ben írt magyar regény szükség-szerűen, szintén a kapitalizmusról, vagy a kapitalizmusról is szól, annak felismerése, hogy Jókai a témáját valószínűleg egy felszínes, közhelyekből összetákolt tucatmű-ből vette, s hogy az első részek komáromi világa egy meseszerű történet háttéréül szolgál, két kérdésnek a felvetésére késztet. Ezek: mennyire hiteles *Az arany ember* kapitalizmus-ábrázolása, illetve, hogy milyen — elutasító vagy igenlő — magatartás vezette műve létrehozásakor az író?

Az események során három vállalkozót ismerünk meg név szerint: Krisztyán Ma-ximot, Brazovics Athanázt és Timár Mihályt. Mindhárman kereskedők, a merkan-til, azaz kereskedelmi kapitalizmus képviselői, a kapitalizmus tehát jelen van a re-gény világában, ám e kereskedők szakmai tevékenységének ábrázolása többnyire el-nagyolt, konkrétumok nélküli.

Háromjuk közül legrészletesebben, Terézáék élettörténetén át, mintegy két olda-lon, Krisztyán Maxim vállalkozását ismerhetjük meg. Idősebb Krisztyán vidéki ügy-nök. A magyar gazdaságban a 19. század elején megjelenő gabonafelvásárló ügynö-kök nagykereskedők megbízásából kötöttek szerződést a paraszttal a termény egy előre meghatározott hányadának átvételéről, s ezért előleget fizettek.⁶⁸ A paraszti tö-kehiány akadályozta a tartalékfelhalmozást — így az ügynökök és nagykereskedők fenti tevékenysége alapján véve hasznosnak minősíthető, ám sokszor ez a „ter-mést lekötő előlegkölcson-nyújtás egyúttal az uzsorakamatra adott hitel és a termelő hitelezőhöz kötésének burkolt változata volt.”⁶⁹

Teréza, akit a narrátor igen rokonszenvesnek mutat be, tehát saját nézeteit fejezi ki általa, magát a gabonafelvásárlást ítéli el: „ez nem kereskedés, hanem kockajáték, mikor valaki elad valamit, ami még nincs is a világon” (I. 83.); majd összehasonlítja az állami hivatalnoki és a kereskedői foglalkozást az előbbi javára: „Krisztyán na-gyon könnyű életet élt; míg férjem naphosszant az íróasztalnál görnyedett, ő egész nap a kávéház előtt pipázott, és feleselt a hozzá hasonló kalmárokkal.” (I. 83.)

Teréza szavai azt mutatják, hogy Jókainak voltak ismeretei a merkantil kapitaliz-musról, de antikapitalista beállítottsága folytán mind a kereskedést, mind a kereske-dőket elítélte.

2 Brazovics és Timár nagykereskedők és ingatlanspekulánsok egyben. Ugyanolyan módszerekkel dolgoznak, noha ezekről szinte csak utalásokból értesülünk, ám azt megtudjuk, hogy Timár Brazovicsot éppen saját fegyverével — telekspekulációval — győzi le. Egyetlen alapvető különbség van köztük: Brazovics, mint kereskedő nega-tív, Timár pedig pozitív szereplő. Fenti diszkrepanciának, mely a regény első fejeze-teinek meseszerűsége miatt került a műbe, az az eredménye, hogy Jókai komáromi kapitalizmus-ábrázolása nem lesz következetes. Nem lehet mérvadó, hiszen az író nézetei mögött nem húzódik szilárd értékrend. Ellenérzése azonban itt is felismerhe-tő, a pozitív hőssel kapcsolatosan is érvényesül. Az író még Timár vagyonosodását sem nézi jó szemmel. Miután beszámol gyarapodásáról, szinte mentegetődzve teszi hozzá, hogy a kereskedő a pénz egy részét jótékony célokra fordítja. (I. 172.)

Később a nemzetközi kereskedelemre is vállalkozó Timár magyar kereskedőhöz méltatlannak találja, hogy „örökösen hajót vontasson, búzáért alkudjon, kamarai jó-szágot béreljen” (II. 23.) — azaz szerinte magyar kereskedőhöz méltatlan a kereske-dés! — : kijelentése annak bizonyítéka, hogy Jókai előítéleteiben a nemesség kereske-delemtől való idegenkedése élt tovább.

⁶⁸ MÉREI Gyula, *Magyarország gazdasága (1790–1848)*. In *Magyarország története 1790–1848*. II köt. Főszerk. MÉREI Gyula. Bp., 1983. I. 321.

⁶⁹ Uo.

Jókait nacionalizmusa a kapitalizmus megítélésében következtetlenné tette. A hazai kereskedelmet, mint láttuk, károsnak tartotta, a rá épülő nemzetközi kereskedelemben való részvételt hasznosnak. Szóhasználata azonban azt tükrözi, hogy még akkor is ambivalens a magatartása, ha állásfoglalása alapján pozitív; ha a magyar kereskedő a hazai árucikket külföldi piacra, az író megfogalmazásában: „a világkereskedelem nagy bazárjába” vinné. (II. 24.)

Az idegen kereskedőkkel összehasonlítva a magyar kereskedő viszont már becsületes. Így mikor Krisztyán a magyar lisztet a könnyebb louisianaival hamisítja, családja nem magyar család, hanem „yankee trick” (II. 171.): Jókai szelíd nacionalizmusában is megmutatkozik a nacionalizmus diszkriminatív jellege.

Hermann István szerint ez a regény „azt tárgyalja, hogy a magyar tőkés vállalkozás szemben az idegen tőkés vállalkozásokkal, mennyiben lehet erősebb, jelentősebb és tisztességesebb, mint a magyarországi idegen tőkés törekvések”, s szerinte „Brazovics Athanáz jeleníti meg az idegen tőkét.”⁷⁰

Csakhogy Brazovicsnak mindössze a neve idegen. Jókai nem tudott görög kereskedőt (sőt, úgy látszik, tetteik részletező bemutatásával semmilyen kereskedőt sem) ábrázolni. Brazovics, midőn Timárt becsmerli, amiért a téli Balatonban halászatot, úgy viselkedik, mint egy antikapitalista szemléletű, nacionalista, konzervatív magyar nemes. Azon túl, hogy eleve bűnnek tartja a halak kifogását a tóból, így kesereg: „Hát azért terem a Balaton fogast, hogy azt a német egye meg?” (I. 174.)

Az író Timár rátermettségét nem kereskedőként, más kereskedőkkel szemben rajzolja igazán hitelesen, hiszen vállalkozásairól többnyire csak általánosságban tudjuk meg: a „szerencse kedvez neki”, amibe belefog, abból arany lesz, ám az nem derül ki, hogy mibe fog bele. Hőse az állami bürokráciával szemben mutatkozik leleményesnek. Az arany ember elnevezést azért kapja, mert megvesztegetéssel túljár az osztrák vámtisztek eszén; Brazovicsot azért tudja tönkretenni, mert jól ismeri a bécsi állami bürokrácia útvesztőit, még egy minisztert is korrumpálni képes.

Mikor hőse tengerentúli gabonaszállítási ügyletei leírásakor Jókai a kereskedelmi nyelv jellegzetes szavait használja, nem telik tőle több, mint egy hosszú, ám közömbös tartalmú szöveg („Consol, rente, metallique papírok árapálya, [...] usance búza, speditörköltség, calo, manco, tara” stb.) (II. 47.) — hiszen valójában nem volt a kereskedelemben járatos; míg az állami bürokrácia nyelvezetét, még intézményeinek elnevezését is gúnyos célzattal használja. (I. 158.) Ez a „labirintus”, ahol Timár olyan jól kiigazodik, a központosított feudális államhatalomé. A „stehlen und stehlen lassen” nem a kapitalizmus vezérelve, hanem a hierarchikus és kaotikus állami-gazgatáson élősködő hivatalnokoké és földesuraké. Timár maga szerzette millióinak alapja nem a kereskedésből származó haszon, hanem az agyafúrtsága révén — Ali Csorbadzsitól származó „kezdő tőkéje” segítségével — megszerzett földbérlet. Előbb földesúrrá és nemesemberré kell válnia, hogy aztán kereskedjen. A polgárság körébe emelkedő közember sorsát Jókai nem tudta ábrázolni. (Fábi Anna mutatott rá, hogy a hajóbiztos meggazdagodásához vezető első lépés, a kincsek megtalálása, a társadalmi mobilitás hiányának a jele: munkával nem lehetett jelentős összegű pénzhez jutni.)⁷¹

A kereskedő Timár üzleti élete is a régi, patriarchális környezetben folyik. Alig pár éve gazdálkodik, fél évekre eltűnik, mégis megy minden, mint a karikacsapás:

⁷⁰ HERMANN István, i. m. 78.

⁷¹ „[Timár] felemelkedése elsősorban azt példázza, hogy a self-made man a korabeli Magyarországon csak az induló tőke birtokában vagy csalások útján (vö. Kacsuka ajánlatával) érhet el sikereket, azaz minimális esélye van plebejus sorból vállalkozások révén a vagyonos osztályba való emelkedésnek.” FÁBRI Anna, i. m. 193-4.

„Ha csupa merő becsületes emberekkel nem lett volna körülvéve, keservesen meglaphatták, megcsalhatták volna mindenütt.” (II. 168.) — Valódi kapitalista viszonyok közt aligha kímélték volna meg.

Fentiekből nyilvánvaló, hogy a fejlődésnek induló kapitalizmust bemutató Jókai antikapitalista nézeteket vallott, ám következetessé sohasem formált negatív véleményét — a pancsovai gabonakereskedelem és a brazíliai lisztkivitel leírása kivételével — inkább alapozta a nyugat-európai irodalom kliséire, mint a honi kapitalizálódás tapasztalataira. Ami nem csoda, hiszen a regény írása idején e folyamat még éppen csak, hogy elkezdődött: Keleti Károly statisztikai adatai szerint 1870-ben is csak 55 231 volt az országban az önálló vállalkozók száma, s a lakosságnak alig több, mint egy százaléka (1,02%) foglalkozott kereskedéssel.⁷² Az *arany ember* antikapitalizmusa a kor általánosan osztott nézetét visszhangozza, legalábbis ezt támasztják alá a statisztikus panaszos szavai, aki szerint a kereskedelem stagnálásának egyik fő oka, „hogy a magyar elem még mind le nem tudta vetköztetni azon álbüszkeséget, mint-ha a kereskedés össze nem férne a nemességi oklevéllel s mintha nem sokkal becsületesebb volna a haza javára működni boltban vagy műhelyben, mint büszkeségből henyélni!”⁷³

Társadalmi értékrend — a sorok között

Timár, ha büszke egyáltalán kereskedői sikereire, arra büszke, hogy a magyar búzát eljuttatta Dél-Amerikába — ám e sikerrel együtt említi, hogy „királyi tanácsosi rangját” kapta érte. (II. 171.)

Új — egyébként korrupcióval szerzett — nemesi nevét, Levetinczy Timár Mihály, a hős (a narrátor?) helyesléssel nyugtázza: „Ez bizony elég szépen hangzik.” (I. 164.) Ez a hajóírnokból lett kereskedő nem válik öntudatos polgárrá: értékrendje a nemesi társadalomé.

Környezetéhez való viszonya nem a polgári egyenlőségen alapul. A Szent Borbálán Fabula János és Timár Mihály egyenrangú felek, bár a kormányos felnéz rá (e tisztelet a „varázserejű mesehősnek” szól) s „Biztos úr”-nak szólítja (I. 19.); Timár meggazdagodását követően az egyenrangú kapcsolatot feudális színezetű alá-fölrendeltségi viszony váltja fel: Fabula nagyságos urazza munkaadóját, Timár keresztnevéen szólítja sáfárját. (II. 57.)

A tekintélyelvű, patriarchális társadalom normái bensőséges kapcsolataiban esetben is megszabják Timár viselkedését. Míg Teréza sokáig még azt követően is magázza a nála alig pár évvel fiatalabb férfit, hogy lánya a szeretője lett, Timár tegezi az asszonyt. (II. 69–70.) Amikor első alkalommal jár a szigeten Csorbadzsival és Timéával, Noémi hármójuk közül elsőnek Timárt kínálja gyümölcscsel. Teréza rászól, de nem azt kifogásolja, hogy először nem az előkelő kisasszonyhoz fordult a bergamotte-körtével, hanem azt, hogy nem kosárból kínálta a férfit. (I. 66.) Timárnak, miután szeretőjévé tette Noémit, először Terézával, s nem a lánnal szemben támad lelkiismeretfurdalása — utóbbit kezdetben nem tekinti autonóm személyiségnek. (II. 10.)

A gazdaggá lett kereskedő hamar felejté korábbi társadalmi helyzetét: Kacsukát lenézi, „mint szerencsétlen éhenkórászt” (II. 166.), s hamar átveszi a nemesség szokásait: szemrehányást tesz magának, hogy mikor rájött Timéa Kacsuka iránti szerelmére, nem hívta ki párbajra vetélytársát. (II. 117–8.)

⁷² KELETI Károly, *Hazánk és népe a közgazdasági és társadalmi statisztika szempontjából*. Bp., 17832. 365.

⁷³ KELETI Károly, i. m. 367.

Büszke „becsületére, világi állására” (II. 37.) és fontos neki a látszat: házassága az első perctől fogva boldogtalan, de „kincseket érő drága ékszerekkel halmozta el Timéát, és Timéa felrakta azokat amikor a világ előtt megjelentek.” (II. 61.) A Duna jegén bolyongva azért fél a fagyhaláltól, mert „Mit mondanának az emberek, ha másnap itt találnák Leveticzky Timár Mihályt megfagyva a jég közé szorult malomban?” (II. 179.)

Oly jól asszimilálódik osztályához, hogy kezdetben annak normái szerint tartja bűnösnek titkos életét: „s a rejtett édenben kijátszott mindent, ami emberi törvény: papot, királyt, bírót, hadparancsnokot, adószedőt, rendőrt.” (II. 128.) Hajóbiztosként az adószedők kijátszásáért nem gyötörte bűntudat. Amikor először fordul meg a fejében a gondolat, hogy a szigeti életformát kellene választania, ezt bukásként fogja föl: „fölfele induljon-e vagy lefele a lejtőn? — Lefele!” (II. 29.)

Nemcsak a szigeti életre jellemző az anti-intellektualizmus, hanem a komáromira is.

A Brazovics-házban nem fordítanak gondot a művelődésre: Athalie, származása ellenére „nem beszélt semmiféle görögöt” (I. 138.), sőt „nem ért a gazdagsághoz, egy rántást sem tud megcsinálni.” (II. 252.) Zongorázni ugyan Athalie is, Timéa is tud (II. 252.), de könyvekről csak akkor esik szó, amikor Timéa Kacsuka kedvéért meg akar keresztelkedni. Ekkor „énekes- és imádságos könyveket” hord haza a hóna alatt. (I. 184.) Brazovicséknál tehát még ilyenek sincsenek. Kacsuka legénylakásán vannak könyvek, ám azok bizonyára szakkönyvek (I. 223.): mikor az orvos a merénylet után lábadozó Timéának „felderítő olvasmányt” ajánl, Kacsuka — igaz főleg a cselekmény megvalósulása érdekében — nem könyvet hoz neki, hanem a névnapki köszöntő levelet veszi elő. (II. 277.)

A parvenű Zófia asszony szinte semmiben nem alkalmazkodik új környezetéhez. A narrátor ugyan azt állítja, hogy „rosszul alkalmazott idegen szavakkal” keveri beszédét nagy társaságban (I. 124.), de ilyen társaságban sohasem találjuk: az író végül beérte azzal az egyszerűbb és hálásabb, mert jól kihasználható humort magában foglaló megoldással, hogy az úri házban is meghagyja cselédnek. Így nem kis részben az ő alakjának köszönhető, hogy a polgárinak szánt milió ábrázolása nem sikeres. A Brazovics család életmódja, magatartása, értékrendje minden polgári jegyet nélkülöz.

Brazovics Athalie és Kacsuka tervezett házassága nem a valós társadalmi viszonyokat tükrözi, a mesei szálhoz tartozik, de a tény, hogy az író nem használta fel a nemesemberrel kötött frigy által társadalmi rangot szerző gazdag polgárlány kliséjét, arra utal, hogy polgárság és nemesség összeházasodása akár Jókai ifjúkora, akár a regény idejének Komáromában nem lehetett tipikus.

Itt a házasságkötés alapja a felek hasonló vagyoni helyzete, s mindenekfölött társadalmi állása, ami megintcsak az immobilitás — az osztályok közti mozgás hiányának — a jele. (Brazovics házassága a polgári mentalitás érvényesülésének példája lehetett volna, ha az író nem választja a könnyebbik utat.)

A rang olyan fontos, hogy a tisztességes polgári foglalkozású Timár még a gazdag családnál cselédsorban lévő Timéa kezének elnyerésére sem méltó. Ha Brazovicséké valóban polgári család lenne, a regény pedig regény, Timárban Timéa számára nem találhatnának kivétlnivalót. (Így viszont el kell lopnia Ali Csorbadzsi kincsét, hogy sokkal magasabbra jutván legyen esélye.) (I. 140.) Athalie visszautasítja, hogy „apja szolgájához” menjen férjhez. (I. 153.) Kijelentése megintcsak nem polgári gondolkodásmódra vall (ekkor Timár már nagyon gazdag), inkább egy származására hiú, gőgös nemeskisasszony szájába illene: Jókai *Az arany emberben* nem tudott igazi polgárcsaládot ábrázolni. Később Fabula és Athalie összeházasításának terve is azt tükrözi, milyen fontos a társadalmi állás szerepe. A fiatal nőnek pénze ugyan is ekkor is volna, mivel Timéa százezer forint hozományt szán neki (II. 250.), csak rangban süllyedt a társalkodónői szintre. „Ki-ki párjával” — fejezi ki elégedettség-

gét Zófi asszony. (II. 251.) (A dúsgazdag Timéának e szemlélet szerint Kacsuka nem lehetne párja — ennek a következtetlenségnek az alaptörténethez való ragaszkodás az oka.)

A házasságkötéskor a nők érzelmei nem számítanak. Timár azért veszi el Timéát, hogy „boldoggá tegye” (I. 149.), de az eszébe sem jut, hogy választottjának mi erről a véleménye. Mielőtt az író Fabulát kiszemelne neki, Athalie-nak más kérői is akadnak: „jámbor kisvárosi emberek, kik el tudnának tartani egy asszonyt” (II. 80.) — a szerelem nem szempont.

Timár látja, hogy Timéából a Brazovics-házban gúnyt űznek, de nem figyelmezteti: „nem szólhatott neki. Mit is mondhatott volna? Nem értette volna az azt meg.” (I. 185.) Magatartását részben a mesemenet beteljesítéséből fakadó szükség magyarázza (csak így léphet föl királyfiként), részben a regény háttérét adó, a férfiak magasabbrendűségének tudatára alapozott társadalmi rend.

A házasságban szigorú szabályok korlátozzák a nők életvitelének szabadságát. E konvenciókat Timéával is betartatja az író: „Vigalmakban nem táncol. Meg is mondja az okát, miért nem. Nem tanították táncolni [még azt sem — K.J.], s asszonyfejjel már nem akar tanulni.” (I. 250.) Pedig talán nincs is még tizennyolc éves.

Ebben a világban a nők szellemi téren is a férfiaknak alárendeltek: „a nőt nem ékesíti a filozófia. Mienk a szkepszisz, önöké a piétász” — mondja Timéának egy meghitt beszélgetés során vőlegénye, Kacsuka. (II. 265.)

Ami értékük van, az a „női szemérem”. Egy férfi szemében ez is igen könnyen elveszthető: „Az első bukásig tiszta, tudatlan, ártatlan az egész kedélye mind fenékgig; hanem amint azon általesett, akkor egyszerre megelevenül benne a kristály átlátszó kedély, s nem kell többé tanító; tud már mindent; sőt újakat is tud kitalálni.” (I. 159.)

Bár az általa leírt közhelyek (a máig élő) általánosan elfogadott nézeteket visszahangozzák, a regény tanúsága szerint Jókaiban is számos sztereotípia élt a nőkről: „Az asszonyok sokat beszélnek” (I. 241); „A férfiak utoljára is nem tudnak annyira uralkodni titkaik fölött, mint a nők” (I. 254.); „akkor nem lehetett őt kikérdezni [Noémi Timárt], ahogy asszonyszokás, a menekülni nem tudót ilyenkor kérdőre vonni.” (II. 72.) A szelíd lelkű Noémi a nőket általában, s így önmagát is képesnek tartja a féltékenységből elkövetett gyilkosságra (II. 244.); másutt pedig az áll, hogy „a nő selyem- és csipkefogyasztó szép állat” (II. 56.) — igaz, ez utóbbi megállapítást a narrátor egy pénzembertől idézi.

Talán az író kedvezőtlen véleményétől nem független, hogy a nemzeti kiadásban épp a következő, itt kurzívval szedett részt hagyta ki (a kritikai kiadás e javítást a főszövegben nem vette figyelembe): „Aki egyszer milliók ura [...] két szívet kell az embernek megörvendeztetni: egyiket azét a nőt, aki otthon ül, a vendégeket elfogadja, mikor az uraság estélyt ad, *máskor pedig a család bajával foglalkozik*; a másikat pedig a másik nőt, aki táncol vagy énekel, de mindenesetre pompás hotel, úri fogatot, ékszereket és csipkéket vesz igénybe.” (II. 55. és II. 303.)

A férj félrelépése természetes és elfogadott, ha felszínes és nem fenyeget a család felbomlásával (igaz, a narrátor fenti, ironikus szavai azt mutatják, hogy Jókaiknak ez a viselkedés nem tetszik); a nő félrelépése a legsúlyosabb bűn. A feleség házasságtörése olyannyira megbocsáthatatlan, hogy Athalie Timéát gyanúsító szavaira „Timár arcát a harag és ijedtség rossz indulatai torzíták el” (II. 147.) — holott ő csálja a feleségét, akit ráadásul már régen nem szeret.

Timéának ugyan a cselekmény menete kedvéért kell ragaszkodnia rosszul sikerült házasságához, indoklása (II. 162.) — mint Fábri Anna megállapította — mégis „az erkölcsi- és érzelmi függőség jellegzetes példáját mutatja”.⁷⁴ A nő, akinek „már-

⁷⁴ FÁBRI Anna, i. m. 254.

tiromságában Barta János szerint „Jókai éppen azt akarja ábrázolni: hogyan sorvad el az, ami benne élő, az önként vállalt aszketikus életsors nyomása alatt”,⁷⁵ szavaival, példamutatásul, a szerelem és kölcsönös megértés nélküli boldogtalan házasságot magasztalja fel — hiszen pozitív hős.

Mivel reformátusok, Timár kifejezésével „engesztelhetlen gyűlölet” (II. 143.) alapján elválhatnak, de Timár, holott ő követett el házasságtörést, férfibecsülete megvédelése érdekében a nő hibájából kimondott váláshoz ragaszkodik. Öngyilkossági szándékához végül az az utolsó csepp, hogy Kacsuka és Timéa beszélgetéséből nemcsak felesége lelki nagyságára kell rádőbbennie, hanem arra is, hogy a válásnak semmilyen formája nem járható út.

A regény itt hű a valósághoz. Magyarországon az 1870. évi népszámlálás szerint a férfiak 0,12 százaléka volt elvált, a nőknél ez a szám 0,20. 1876–80 átlagában „7–8 elválás esik 1000 házasságra”,⁷⁶ s ezer házasságból egyet bontanak fel római katolikusok. (Laborfalvi Róza katolikus vallású volt.)

Ebben a társadalomban az egyéni boldogság nem érték. Timár így próbálja legyőzni teljesebb élet utáni vágyakozását: „... Igaz, hogy most semmi örömdől nincsen e földön. Hideg, sivár az életed. — Hanem nyugodt. — Mikor estenkint lehajtod a fejedet fekhelyedre, azt gondolod: »csendes nap volt.« — »Nem vétettem senkinek.« Odaadod-e e nyugalmat cserébe álmatlan örömekért?” (II. 17.) (Itt az íratlan társadalmi szabályokhoz igyekszik tartani magát, melyek szerint felesége boldogtalanságától még nyugodtan alhatik.)

A műben jelen van az erotika is, úgy látszik azonban, mintha az erotikus utalások egy része is arra szolgálna, hogy velük Timár házasságtörését mentegesse az író.

A nászéjszakán ugyan Timár „Teheti vele, amit akar, tőr mindent” (I. 245.), de „Ez a minden fájdalmát eltagadó, lemondásteljes tekintet megfagyasztá vérének minden vágyát” (I. 246.), s a narrátor a későbbiekben sem állítja biztosan, hogy Timár úrrá tudott lenni a Timéa frigiditya okozta kedvetlenségén. „Mihály a menyegzői nap után elvitte ifjú nejét magával utazni. [...] Úgy jöttek vissza, ahogy elmentek. Se Helvécia andalító völgyei, se Itália fűszeres ligetei nem termettek az ő számára írt.” (I. 248.) Nem sokkal később Athalie elárulja, hogy Timár „magányos szobájába[n]” alszik (I. 254.), majd hamarosan Levetincre (s onnan a szigetre) menekül (I. 254.); de akár valódi házasságban éltek, akár nem, arról biztosít bennünket az író, hogy hősének a két nővel egyszerre nincs szexuális kapcsolata: miután Noémit megismerte „Neki kerülnie kellett nászágát.” (II. 50.)

Timár és Noémi szerelmének erős erotikus színezetét az adja, hogy a természetben teljesedik be (II. 9.),⁷⁷ de a szigeten játszódó részek közül alig pár oldal szól a szerelemről, s az író a testi vonzalomról hamar a gyermeke anyja iránti spirituálisabb érzelmekre teszi a hangsúlyt. Amint megtudja, hogy fia született, Timár azonnal „Egészen mást érzett Noémi iránt most, mint mikor idejött. Ennek az érzelemnek nem voltak vágyai, csak boldogsága. A szenvedély hevét valami édes, hús nyugalom váltotta fel.” (II. 68.)

Jókai talán maga is megsokallta hőse szinte kizárólagossá váló családapai érzelmeit: az első kiadásban „van egy lény”, akinek kedvéért a faházat építi (II. 80.), a nemzeti kiadásban ezt „van egy leány”-ra változtatta (II. 305.) (a kritikai kiadás a változtatást figyelmen kívül hagyta); bár a Levetincen megjelenő, gályarabságból

⁷⁵ BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember*, 269.

⁷⁶ LÁNG Lajos — JEKELFALUSSY József, *Magyarország népességi statisztikája*. Bp., 1884. 331.

⁷⁷ Minden ceremónia nélkül. Fábri Anna félreérti Jókait: „Esküvők például, amelyeket fák lombjai és az ég kékje alatt tartottak (Az arany ember [...] felejthetetlen jelenetei)...” I. m. 56. Esküvő nem volt.

szökött Krisztyánnak Dódit kell Timár emlékezetébe idéznie, hogy kidobja aljas támadóját, Noémi fenyegetettsége ehhez nem elég. (II. 219.)

Teréza egyik fiú születésekor sem mondja ki nyíltan, hogy azok Timár és Noémi gyermekei („szegény csempésznők” fiai, II. 75., II. 126.) – ezáltal, mint a testiség háttérbe szorításával is, Jókai bizonyára szalonképessé kívánta tenni regényét.⁷⁸

Az anyagi vagy érzelmi válságba jutott egyén kiút-találását a gazdasági rendszer, illetve a szokás és értékrend merevsége egyaránt gátolja. A társadalmi struktúra mozdulatlanságát tükrözi a műben előforduló öngyilkosságok, öngyilkossági gondolatok nagy száma.

Miután Krisztyán Maxim miatt elvesztette vagyonát, Teréza férje olyan kilátástalannak találja az újrafelemelkedés esélyeit, hogy az öngyilkosságba menekül. (I. 85.)

Teréza számára a szigeti lét az egyetlen kiút. Ha elvinnék tőle, lányát is elpusztítva, szintén öngyilkosságot követne el. (I. 94.)

Ali Csorbadzsi is önkézevel vet véget életének – igaz, ő a mesemenet miatt, egyébként eléggé indokolatlanul. (I. 98.)

Brazovics halála után, akit mielőtt öngyilkos lehetne, valószínűleg gutaütés ér (I. 215.), felesége a maga nevetséges módján ugyancsak a halál gondolatával játszik. (I. 230.)

Jókai az öngyilkossághoz való viszonyt jellemzésül használja. Athalie mérget akar bevenni, de nem bírja rászánni magát: „Elnézi magát merengve a tükörben. Milyen szép! Nincsen bátorsága annyi szépséget elpusztítani.” (I. 221.) Gyávasága negatív jellemének újabb bizonyítéka, míg Noémi feltételezett hajlamát az öngyilkosságra, Timár pozitívan értékeli: „Ez nem az a könnyelmű teremtes [...] Ennek az apja már mint öngyilkos halt meg.” (II. 15.)

Az író kereskedőkkel szemben táplált előítéletei e tekintetben is megnyilvánulnak. Nem tartja őket hajlamosnak az érzelmi válság kiváltotta, tehát pozitív értéknek elfogadott öngyilkosságra: „Kereskedők ritkán lesznek öngyilkosok szerelmi bú miatt. Az üzleti gond az az áldott lábvíz, mely elvonja a vért a nemesebb részekről.” (II. 168.)

A fentiekén kívül eszébe jut az önkéntes halál Timéának (I. 120.); a *Liebestod*, a szerelmesek együtt elkövetett öngyilkossága Timárnak (II. 121.); szerelem nélküli változata a férjével halni is kész Timéának. (II. 163.) A halálra készülő Timár azt reméli, hogy Noémi követni fogja. (II. 223.)

Feszty Árpádné emlékezése szerint Lukanics Ottilia iránt érzett szerelme idején Jókait öngyilkossági gondolatok gyötörték: „Egyszer nem bírom tovább; vagy világá megyek, vagy öngyilkos leszek, ha ilyen jelenet sokszor ismétlődik” – mondta állítólag alig kamaszdó fogadott lányának egy családi veszekedés után.⁷⁹

Ennek ellenére a regény egy elszólása (s a szerelmet ábrázoló részek rövideége) arról tanúskodik, hogy Jókait nem elsősorban a tiltott szerelme utáni vágyakozás töltötte el a regény írása idején. Inkább rosszra fordult házasságából kívánczolt szabadulni.

A tavasz beköszöntével ugyanis a Komáromban szenvedő Timárnak nem Noémi kezd hiányozni, hanem a sziget: „Amint a nyárfák hímvirágai fakadni kezdtek, már nem volt otthon maradása, a csábító kép minden álmát betöltötte, minden gondolatját fogva tartá.” (II. 62.)

⁷⁸ Bori Imre Jókai szerelem-ábrázolásának visszafogottságára más magyarázatot ad. Szerinte „a regényíró nem tud mit kezdeni azokkal, akik kivonultak a világból, és visszaszerezték boldogabb énjüket, s boldog embernek kell nevezni őket. Nem is tudja a boldogságot életfolyamatként ábrázolni! Csak egy pillanatot tud nekik ajándékozni: nászukét a természetben.” BORI Imre, *Jókai és a századvég*. In *Az élő Jókai*, id. kiad. 92.

⁷⁹ FESZTY Árpádné, i. m. 37.

Talán igaza lehetett Fesztynek, aki meg volt róla győződve, hogy „madarat, virágot, gyümölcstermő növényt, azaz: a természet színét és hangját sokkal jobban, intenzívebben szerette Jókai Mór, mint ahogy valaha emberi lényt szeretett ... Úgy képzelem, egy ember sem lehetett elég színes ahhoz [sic!], hogy fantáziáját hosszasan lekösse.”⁸⁰

Az *arany ember* az ipari kapitalizmust megelőző kereskedelmi kapitalizmus idején játszódik.⁸¹ A regényben tükröződő világ a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet világa, melynek egyfelől a gyakran korrupcióban testet öltő állami beavatkozás, a szabad vállalkozást gátló feudális tulajdonviszonyok és tőkehiány; másfelől az antikapitalista mentalitás, a rendi-nemesi értékrend, az egyéni szabadság kiteljesedését gátló merev társadalmi normák, a polgári eszmék és eszmények hiánya a jellemzői.

Az igazi téma

A regényből eddig kiemelt idézetek, melyek sokszor bizonyára az író öntudatlan megnyilatkozásai, azt mutatják, hogy Jókai, aki antikapitalista nézetei következtében gazdasági téren, még ha ez nem is volt szándékában, a változatlanságot képviselte, hiszen, mint Bori Imre találóan megjegyezte „tőke nélküli kapitalizmust képzelt,”⁸² ami harmadikutas paradoxon; úgy látszik, társadalmi téren is elfogadta a félf feudális világ értékrendjét, íratlan szabályait.

Timár sorsában mégis e társadalom kritikája rejlik, s e kritika egy vonatkozásban — bár burkolt és óvatos — mindvégig tudatosnak látszik.

Mindazok, akik Timárban makulátlan jellemű hőst láttak (tehát meseszereplőként, s nem regényfiguraként értékelték tetteit), áldozatul estek az olvasók véleményét — narrátora mentegető kommentárjai által — szándékosan befolyásoló Jókainak.

Az író sorban szépítgette Timár cselekedeteit. A prófunt-süttetés elhatározásánál szinte nem is maga dönt, hanem a „végzet húzza” (I. 142.), végül el sem követi a csalást; Brazovicsot szántszándékkal teszi tönkre, ám ugyanakkor a sokgyermekes Fabula szerencséjét megalapozza (I. 195.). Ellopja Ali Csorbadzsi kincseit, de a narrátor szóhasználatával csak „meglelte”, „magánál tartotta” (I. 260.); s tette nem bűn, hanem „első megbotlás” (Uo.), „első lépés” (I. 158.), melyet ráadásul „magára hagyott erőltetni”. (Uo.)

Jókai módszerének sikerességét bizonyítja Eisemann György értelmezése, aki szerint „az erkölcsi vívódás nem valódi etikai problémán nyugszik [...], aligha tudható Timár bűnösnek abban, amivel vádolja magát. Morális vergődése tehát nem más, mint kerete és vetülete a lélektani elemeknek. Az etikai sík a pszichológiai sík tükre...”⁸³ — azaz etikai sík szinte nincs is.

Pedig van Timárnak egy valódi etikai problémán nyugvó cselekedete, melyért a narrátor mindvégig következetesen elítéli, s ami elkerülte *Az arany ember* legtöbb értelmezőjének a figyelmét: ez házassága. „A szofizmára nem gondolt Timár. Hogy a Timéának visszaadott kincsekre ráadást is kínált: saját magát; s cserét kért értük: a leány szívét. S hogy ez csalás, ez erőszak” (I. 238.) — szögezi le még az esküvő előtt,

⁸⁰ FESZTY Árpádné, i. m. 29.

⁸¹ Tudjuk, hogy valójában az 1870-es évek gazdasági viszonyai jelennek meg a műben. „A magyar liszt ui. a század második felében [...] vált keresett cikké a világpiacon.” A regény *Keletkezése, forrása*. In JÖM, *Az arany ember*, I. 329.

⁸² BORI Imre, i. m. 92.

⁸³ EISEMANN György, i. m. 268.

s később sem mentegeti hősét. „Ha Timéa e medalliont [anyja arcképét] megtalálta férje fiókjában, akkor megtudott mindent. [...] hogy lett Timár gazdag emberré, hogy vette meg Timéát a saját kincsei árán.” (II. 28. — Kiemelés K. J.) Vagy: „Minden kincseinek árán nem képes megvenni saját neje szerelmét.” (I. 249.)

Súlyosbítja Timár tettét, hogy annak ellenére vette el Timéát, hogy szíve mélyén tudta, a lány nem viszonozza érzelmeit: „Hitte, hogy a leány, ki ezeket [a hajdani hajóút viszontagságait] Zófia asszonynak elmondja, ezáltal tanúsítja, hogy őt mégis szereti.” (I. 242. — Kiemelés — K. J.)

Timár boldogtalansága foltot ejt jellemén. Ha felesége megcsalná, feljogosítva érezné magát, hogy „megvesse, utálja, gyűlölje.” (II. 151.) Amikor megtudja, hogy Timéa találkozni készül Kacsukával, aljas indulatok ébrednek benne. A narrátor rosszalja hőse magatartását: „Ha kiszínezte képzeletében az első, tanutlan találkozást e nő és a férfi között, vérenek minden salakja felszínre került, s elhomályosította lelke világát. A szégyen, a bosszúvágy, az irigység pokolbeli szomja epeszté.” (II. 152.)

Az író nemcsak Timárt hibáztatta házasságáért, hanem az általános gyakorlatot is, mely a nőnek e sorsát eldöntő kérdésben nem enged beleszólást — igaz, a nyílt bírálatot kerülte. A *Honban* megjelent első változathoz képest például egy szót később megváltoztatott, s ezzel elvonta az olvasók figyelmét a török és magyar szokások hasonlóságáról:

„A mohamedán szülők leánya úgy volt már nevelve odahaza, hogy aki nőül fogja venni, annak arcát se lássa a menyegzőnapig. Ott nem is kérdezik tőle: szeret-e, nem szeret-e?” (I. 419.)

A regény 1872. évi első kiadásában: „Azt nem is kérdezik tőle...” (I. 247. Kiemelés — K. J.) (A kritikai kiadás ezt a javítást figyelembe vette.)

Ezután Jókai szembeállítja a nők érzelmeit vallási szempontból el nem ismerő mohamedán magatartást a protestánsokéval: „a keresztyéneknek az ábrándozás meg van ugyan engedve, sőt arra minden alkalom meg van adva, hanem azért aki abba beleesik, azt nem úgy gyógyítják, mint egy beteget, de úgy büntetik, mint egy bűnöst.” (I. 247.) Az összehasonlítás itt is csak sugallja, hogy a maguk módján a mohamedán szokások emberségesebbek.

Ugyanilyen burkolt marad a házassággal kapcsolatos egyházi álláspontot, illetve gyakorlatot bíráló kritikája.

Timéa egy megjegyzése az őt a házasságra előkészítő protestáns lelkész számára nyilvánvalóvá teszi, hogy a lány nem szereti jövődöbelijét, de az esperes úr kike-rüli az egyenes, segítségnyújtó választ — „nem lehet, hogy valaki mást szeressen, mint akivel a pap összeeskette s viszont nem lehet, hogy akivel a pap összeeskette, azt ne szeresse” — mondja, majd felfedezését elhallgatja Timár előtt. (I. 240.) Az esperes magatartása utólag ironikus színezetet ad korábbi megnyilatkozásának, hiszen ő kívánta Timéa taníttatását, „hogy meggyőződhessek felőle, mennyivel okosabb, rationabilisabb és elfogadhatóbb dogmák azok, amiket ezentúl fog követni, mint amik-nőkön eddig tévedezett.” (I. 238.) Nyílt kommentárt azonban mindehhez a narrátor nem fűz.

Az egyház, mely nem akadályozta meg kudarcra ítélt házassága létrejöttét, Timárt mindhalálig Timéához kötné, s ezért a férfi vigasztalan helyzetében, Noémi iránti szerelméhez (kissé megkésve) egyenesen Istentől vár engedélyt: „Elfogadja-e azt, vagy fusson előle? Jó-e az, vagy rossz? Élet-e az, vagy halál? [...] hol az Isten, aki e kérdéses felel? Felel ő a virágnak, mely kelyhét kitarja, felel a rovarnak, mely szárnyaival zönög; felel a madárnak, mely fészket rakja; csak az embernek nem, mikor azt kérdezi: hát én üdvömet találok-e vagy kárhozatomat, ha szívem dobogására hallgatok?” (II. 9.)

Szerencsétlen házassága, s boldogsága Noémi oldalán kételyt ébresztenek benne

az egyházi tanok igazságát, sőt isteni eredetét illetően: „De hát ki mondja azt, hogy szeretni vétek, s hogy szenvedni erény? Ki látta azt a két angyalt, akiknek egyike az Isten jobbán ül, s jegyzi azoknak a neveit, akik szenvedtek és elhervadtak, a másik pedig bal felől írja a fekete könyvbe azokat, kik szerettek, és merték elfogadni a boldogságot?” (II. 17.)

„Jeleket várt az égtől.” (II. 27.) Hiába: „Az égből pedig nem jött semmi jel számára.” (Uo.) Ekkor boldogságvágya lázadásra készíti. Úgy dönt, visszatér a szigetre, annak ellenére, hogy az egyház álláspontját még mindig elfogadja, s ezért bűnösnek érzi magát: „De most már makacs volt. Hiszen olyan úton járt, amelyre az ember nem kéri többé az Isten segítségét.” (II. 30.)

A magára hagyott Timár „istenkerülővé” válik (II. 176.): „ő nem tudott Istenhez fohászolni. Hogy énekeljen ő annak, aki mindent tud, akit nem lehet énekszóval megcsalni.” (II. 182.)

Öngyilkosságra készül, mert vétkesnek érzi magát, azaz továbbra is törvénynek fogadja el a társadalom — egyházi tanokban is megnyilvánuló — előírásait.

Tette elkövetésében Isten akadályozza meg: „s az istenkéz egyszerre összecuska előtte a nagy jégsír nyílását.” (II. 244.)

Timár Isten üzenetének, theodiceának tartja megmenekülését: „megbocsátott Isten, midőn ideküldött” — mondja a szigetre örökre visszatérve Noéminek (II. 243.), majd „elvégezte élte történetének meggyónását”, és „Feloldoztatott!” (Uo.)

Barta János szerint „Timárt az öngyilkosságtól egy csodaszerű jelenség tartja vissza [...] a rianás.” Ezért felvetette a kérdést: „helye van-e ennek a csodának a mű világában?”⁸⁴ Válasza: „A csodát, még ha Jókai hitt volna is benne, jelképesen kell értenünk.” „Az a bizonyos »csoda«, az »istenkéz« beavatkozása úgy fogható fel, mint [...] a megtisztulásnak belülről kiáradó hulláma.”⁸⁵

Véleményem szerint Barta János tévedett, amikor nem vette figyelembe Jókainak a regényben megnyilvánuló — a katolikus egyházétól eltérő felfogáson alapuló vallásosságát, s így a mű egyik rejtett üzenetét, annak ellenére, hogy észrevette: „A végső mozzanatok vallásos színeződése [...] tagadhatatlan.”⁸⁶ Úgy vélte azonban, hogy az író csak azért használta a katolikus nyelvezetet, mert „a katolikus vallási élet közismert mozzanatai kínálkoztak, annak szókinccse futott a tolla alá.”⁸⁷ Ezek után szükségszerűen tulajdonított túl nagy jelentőséget a műben kétségkívül jelenlévő mágikus jegyeknek, a „mágikus személycseré”-nek,⁸⁸ egészen annak állításáig jutva, hogy Timár „babonás-mágikus” megtisztuláson megy keresztül,⁸⁹ a theodicea megoldásának elutasítása ugyanis arra a következtetésre vezette, hogy Jókai „kedves regényhőse konfliktusát nem morális szinten oldja meg.”⁹⁰

Az öngyilkosságtól Nagy Miklós szerint sem theodicea (a közelmúlt szakirodalmában ez csupán Szabó G. Zoltán és Szörényi László felfogása⁹¹), hanem egy „váratlan fordulat” tartja vissza: „Megszabadulása a véletlen műve, nem is oldhatja meg igazán az aranyember problémáit” — írta.⁹² Pedig megoldja. Timéa sorsa azért nem

⁸⁴ BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember*, 280.

⁸⁵ BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember*, 281., 282.

⁸⁶ BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember*, 281.

⁸⁷ BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember*, 282.

⁸⁸ BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember*, 281.

⁸⁹ BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember*, 279.

⁹⁰ BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember*, 281.

⁹¹ SZABÓ G. Zoltán és SZÖRÉNYI László értelmezése szerint Timár megmenekülése az „isteni irgalmának döntése”. „Ezzel a megoldással Jókai az élet-halál dilemmát tulajdonképpen theodiceába [...] vezette át...” *Kis magyar retorika. Befejezés az irodalmi retorikába.* Bp., 1988. 86.

⁹² NAGY Miklós, i. m. 93.

az ő vállát nyomja, mert bűnei alól feloldoztatott, s mert a nő élete alakulását a továbbiakban a téma végigvitele szabja meg.

Úgy vélem, hogy a regény Timár és a narrátor istenhitét tanúsító, fent idézett mondatai Szabó G. Zoltán és Szörényi László álláspontját támasztják alá: a főhőst isteni beavatkozás menti meg, mely azonban véleményem szerint egyszerre tükrözi Jókai sajátos panteizmusát, s kritikus magatartását a katolikus egyház nemtörődöm-ségével, s egyszersmind kíméletlen szigorúságával szemben.

Ugyanakkor az író, e műben is megnyilvánuló antiklerikalizmusa ellenére, a katolikus egyház válással kapcsolatos álláspontját nem merte nyíltan bírálni — s ez téveszthette meg Barta Jánost és Nagy Miklóst —, nem merte nyíltan állítani, hogy az egyének a társadalmi szabályok áthágásával is joga lehet a boldogsághoz, de nem volt szíve kimondani, hogy nincsen.

Szerelem és házasság, egyértelmű kijelentésekben megfogalmazott különválasztásával, a sikertelen házasság felbontásához való jog nyílt hirdetésével, alapjaiban ásta volna alá az egyházak által támogatott és fenntartott megbonthatatlan család-sejtekre épülő társadalmi struktúrát. Timár szigeti életének narrátori helyeslésével és Isten bevonása által történt igazolásával Jókai így is messzebbre ment, mint például az amerikai Nathaniel Hawthorne rokon problematikájú, a házasságtörés témája köré szőtt, alig két évtizeddel korábbi *A skarlát betű* című regényében. Ott a házasságtörő asszonyra, bár pozitív hős, halálig tartó bűnhődés vár, s csak remélheti, hogy „majd ha a világ megérett rá [...], új igazságot nyilatkoztat meg az Ég, hogy férfi és nő viszonyát a kölcsönös boldogság biztosabb talajára építse”, de nem vállalhatja nyíltan nézeteit, mert „az Ég rejtett igazságait sose derítheti fel olyan asszony, akit bűn és szegény sújt.”⁹³ Timár is házasságtörésben vétkes, de neki Jókai Istene már „az új igazság” nevében megbocsátott.

Timár és új családja a szigeten, melynek nincs papja, s mely nem tartozik „semmi diöcoesishez” (I. 54.), egy dogmáktól megtisztított hit szerint él. A szigeten, „melynek határainál elszakadnak a társadalom törvényeinek, az egyház rendszabályainak fonalai” (II. 72.), akkor van ünnep, „mikor az Isten elhoz[z]a rájuk az ő örömeiket” (II. 35–36.); pap áldása nélkül született gyermeküket „ég küldte jövevény”-nek tekintik (II. 66.); s az antiklerikális nézeteket valló Teréza az, aki az igaz keresztény magatartást képviseli: sebesülteket ápol, igazságot tesz, szegényeken segít. (II. 73–74.)

A legjobban érintett, mert legmerevebb álláspontot elfoglaló egyház, a katolikus, egyik folyóirata joggal állapította meg, hogy Jókai „műveinek vallási irányát tekintve” a katolikus papságot sérti a legjobban,⁹⁴ ami annál is inkább igaz, mivel, mint Barta János rámutatott, az író még a *protestáns* Timár válságának ábrázolásakor is „katolikus vallási-szertartási fogalmakat használ”,⁹⁵ sőt talán szereplői névválasztása mögött — Noémi: héber, „gyönyörűségem”, Timéa: görög *τίμω*, „tisztel, becsül” is a dogmáktól megtisztított ősi hit utáni vágya állt.

A regény vége utópia, mely még utalásaival is kötődik az európai irodalomban oly gyakori sziget-éden-utópia motívumcsokorhoz: Krisztyán „az aranykorbeli ruralis” életet irigyl Timártól (II. 214.); bár nem „Robinson”-ként [azaz egyedül] élne ott (II. 218.); a sziget „ős paradicsom” (II. 34.).

Ez az utópia, mely Teréza sorsán keresztül, Timár és Teréza első beszélgetésének ellenpontjaként kapcsolódik a témához (*Az arany ember* drámai változatában, ahol a

⁹³ Nathaniel HAWTHORNE, *A skarlát betű*. Ford. BÁLINT György. [Bp.], 1961. 238–9.

⁹⁴ „RADEAUX”, *Egy kis hidegvíz-zuhany a Jókai kultusz hevének lohasztására*. Religio, 1893. aug. 5–12.

78.

⁹⁵ BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember*, 282.

szegénység-boldogság témát elhagyta az író, az utópia is hiányzik), ellentmondásos: Deodat ért a pomológiához, oinológiához, horticulturához, botanikához (II. 288.), sőt gép segíti a mintagazdaság munkáját (II. 286.), azaz egyaránt jellemzi a civilizációból való kivonulás és a civilizáció.

Jókai utópiája, miként kapitalizmus-ábrázolása is, kidolgozatlan és következtelen. A regény kölcsönzött témája, boldogság és szegénység összekapcsolása, a feudalizmusból kibontakozó Magyarországon ellenérzést ébreszthetett a kapitalizmus iránt, s harmadikutas antikapitalizmusa — Jókai, s a magyar irodalom egyik legolvasottabb regénye e mű — káros hatása máig érezhető.

Az *arany ember* igazi értéke — s ez feledteti a mű számos gyengéjét, jellemépítési, logikai következtelenségét — a Timár boldogságkeresésének történetébe rejtett kritika, mellyel, ha talán nem is mindig szándékosan, Jókai a feudalizmusból örökségül maradt értékrendet támadva, a személyiség jogait elismerő polgári szemléletmód kialakulását segítette elő.

Judit Kádár

MÓR JÓKAI: THE MAN WITH THE GOLDEN TOUCH

Jókai's novel (variously translated as "Timar's Two Worlds", "Modern Midas" in English) has been his most popular book in Hungary since its first publication in 1872.

It is here demonstrated that Jókai's source was August Friedrich Kotzebue, the then well-known German playwright — especially his *Der Opfertod* —, and two other Hungarian plays by Zsigmond Czákó, also strongly influenced by Kotzebue. The overall effect of the plays may well have been enhanced by the fact that Jókai is known to have enjoyed an intimate relationship with the actors of the plays, with one of the actresses becoming his wife.

The first two chapters that have no antecedents in the *œuvres* of Kotzebue and Czákó exhibit elements characteristic of fairy-tales. The paper notes some of the inconsistencies and contradictions that result from the intertwining of the novel- and tale-elements.

The theme of the novel also takes its origin from Kotzebue's *Der Opfertod*. *The Man with the Golden Touch* is a biblical paraphrase, stating that money does not bring happiness. Mostly hence derive the anti-intellectual and anti-capitalistic overtones of the novel, in spite of Jókai's efforts to describe the success of the transition from Feodalism to Capitalism in 19th century Hungary. The novel reflects the attitudes and values of this transitional period, still attached to Feodalism. Against the writer's will it shows the dominance of rigid social norms that restricted individual liberty and reveals the lack of civic virtues and ideals.

However, the way Jókai settled the future of his protagonist, Timár, shows that on one point at least the writer was critical of prevailing values. Timár is allowed to escape from his unhappy marriage, and to be united with his lover by divine guidance, by *theodicy* — thus, this ending to the most popular of Jókai's novels helped the emergence of bourgeois civic rights and bourgeois society.

Szilágyi Márton

KÖLCSEY NOVELLÁINAK DATÁLÁSA ÉS SZÖVEGHAGYOMÁNYA

Kölcsey Ferenc szépprózai életműve viszonylag csekély terjedelmű. Még a szerző életében megjelent két hosszabb elbeszélése (*A vadászlak; A karpáti kincstár*), posztumuszként látott napvilágot egy töredékben maradt harmadik (*A ferói szent fa*). Az alábbiakban e művek szöveg hagyományának és datálásának kérdéseit tekintem át, a készülő Kölcsey-kritikai kiadás előzetes anyagfelmérése érdekében.¹

Legelőször is: van két adatunk arra, hogy lehettek Kölcseynek még más prózai alkotásai. A Kölcsey halála után Csekéről Pestre felküldött kéziratköteg 17. csomójában, az *Országgyűlési Napló* mellett volt egy cím nélküli elbeszéléstöredék.² Ez nem azonos az ekkor még kiadatlan *A ferói szent fával*, mert azt a lista cím szerint említi.³ Ez a szöveg valószínűleg teljesen elkallódott: az első Kölcsey-összkiadás nem tartalmaz olyan írást vagy töredéket, amelyet azonosítani lehetne ezzel az utalással. Igaz, az *Országgyűlési Napló* szintén nem jelent meg az 1840-es Kölcsey-összesben (első kiadása 1848-as),⁴ így nem lehetetlen, hogy a két kézirat egy darabig együtt kallódott, míg az egyik megérte a publikálást, a másik pedig végleg elveszett.

A másik adat nem kevésbé homályos. Kölcsey a Szemere Pálnak írott, nevezetes önelemző levelében kitér arra, hogy 1826-ban már foglalkoztatták különböző irodalmi műfajok lehetőségei. „Ezen évben [1826 – Sz. M.] kezdém írni a teátrumi beszédet. Te ösztönzél, hogy az oratori pályát próbáljam, ösztönzél humorisztikus valamire (á la Yorick) ekkor kezdém drámaízni is – s elváltunk.”⁵ Nem tudjuk, hogy mit értett Kölcsey „humorisztikus valamin”, hiszen még műfajilag se határolta be pontosan. Abból azonban, hogy külön említi a retorikai és drámai kísérleteket, arra lehet következtetni, amit a Yorickra utalás is megerősít: valószínűleg egy Sterne hatása alatt álló elbeszélésről van szó. Azt persze szintén nem lehet kideríteni, hogy elkészült-e (legalább részben) s elkallódott, vagy megmaradt a szándék szintjén. Esetleg – ez sem zárható ki teljesen – nem valamelyik később befejezett novellája előképét kell-e belelátnunk ebbe a „valamibe”: A *karpáti kincstár* egyik vonulata (az Áringer-család és köre) éppúgy ironikus, mint *A vadászlak* vármegyei közösségének ábrázolása. A kézirat (és a mű) ismerete híján találgatásokra vagyunk utalva, a kérdés eldönthetetlen. Nem kellene azonban eleve annak lennie: ezeknek a péceli napoknak a termése nem veszett el ugyanis teljesen. A *Perényiek* című drámatö-

¹ E dolgozat első változatát a Kölcsey-kritikai kiadás munkatársai megvitatták. A megbeszélésen számos hasznos tanácsot, ötletet és továbbgondolásra serkentő észrevételt kaptam. Mindezeket igyekeztem beledolgozni ebbe a változatba. A vita valamennyi résztvevőjének ezúton is szeretném megköszönni a segítségét.

² „17d Csomó: Országgyűlési Napló, egy töredék-elbeszéléssel” (A „Kölcsey Ferencnek Heckenast Gusztáv Urhoz felküldött művei” című listát, amelyet a küldeménygel együtt 1839. május 26-án nyugtáztak Pesten, SOLT Andor közölte, *Kölcsey halála és hagyatéka*. ItK 1938. 391–393.)

³ A „12d Csomó”-ban volt „A ferói szent fa (töredék) másolattal”. SOLT Andor, i. h.

⁴ Kölcsey Ferenc naplója. 1832–1833. Dobrossinál. Bp., 1848.

⁵ Kölcsey Ferenc levelezése – Válogatás – S. a. r. SZABÓ G. Zoltán. Bp., 1990. [A továbbiakban: KFlév] 145. (Pozsony, 1833. márc. 20. – Kölcsey Szemere Pálnak)

redéknek nem csupán a szövegét ismerjük az 1840-es kiadásból, hanem két kézírata is ránkmaradt.⁶ A „humorisztikus valamiről” azonban ez az egyetlen nyom.

Ebből pedig csak egy megalapozott következtetés adódik: Kölcseyt – novelláinak megjelenéséhez képest – korán foglalkoztatták a próza kínálta művészi lehetőségek. Igaz, 1826 után sokáig nincs látszata ennek az érdeklődésnek. A novella felé fordulás feltűnően utolsó pályaszakaszára, az 1835 utáni évekre sűrűsödik. Ekkorra a magyar irodalom kontextusa is megváltozott a húszas évekhez képest. A magyar széppróza századeleji felbukkanása után ez az időszak a mennyiségi és minőségi váltás pillanata. A harmincas években indult, és a negyvenes évekre kiteljesedett az a folyamat, amely megnövelte a próza jelentőségét a lírával szemben.⁷ Nemcsak arról van szó, hogy a prózai művek száma megnőtt, és immár komolyabb esztétikai értéket jelentő epikával kell számolni: a háttérben ott húzódik az olvasási szokások – irodalomszociológiailag még sok feltárnivalót kínál⁸ – módosulása is. A prózaepika a szórakoztató funkció betöltésére alkalmasnak tűnt, a nagyobb tömeghatás lehetőségét ígérte; így a műfaj elbírní látszott a didaktizmus különböző (erkölcsnemesítő, érdekegyesítő stb.) válfajait éppúgy, mint a művészi formakísérleteket.

Kölcsey novellái a legutoljára említett típusba tartoznak. Mégis meglehetősen kevés az, amit az író műfaji kísérletének lélektani háttéréről állíthatunk. Maguknak a műveknek a tüzetes elemzéséből inkább ki lehetne bontani, hogy milyen művészi lehetőségek vezették Kölcseyt az epikához – ám ennek elvégzésére most nem vállalkozom. Ami a Kölcsey-levelezésből kigyűjthető, az nagyon keveset mond a választás mozgatórugóiról, inkább a külső késztetés – vagy inkább: a kapóra jött alkalom – körülményeiről vall. Azaz: Kölcsey a neki könyveket szállító Heckenast Gusztáv kérésére, adóssága fejében ír novellákat. Gyakorlatilag csak erről a tényről értesülünk, ha a kiadott Kölcsey-leveleket átolvassuk – ez viszont csupán az egyik, meglehetősen alárendelt tényezője az értelmezésre váró jelenségnek: Kölcsey műfaji kiteljesedésének, prózaíróvá válásának.

Bárfay Lászlónak 1836. március 11-én írja Kölcsey először, hogy Heckenast fölajánlotta a pénzbeli adósság munkával történő kiegyenlítését. Ekkor még nem céloz arra, hogy novelláról lenne szó. „Édes, jó Lacim, múlt év végével a táskától küldött levelemre mindeddig nem kaptam választ; mit hivatalos elfoglaltsádnak tulajdonítok. Mert hogy rólam el nem feledkeztél, arról bizonyosságot tesz a csomó, melyben általad Bulwer 8. és 9. kötetit, s a Rotteck Staats-Lexikonának három újabb füzetét nagy örömmre vettem. A csomókhoz volt zárva Heckenastnak árjegyzéke, mit most kifizetnék, hanem ha ugyan Heckenast megszolgáltatásánál fogva reményem nem volna, hogy őt munkáscskáimmal kifizethetem. Ha ez meg nem?! – Sz. M.] fog történni, jó; ha pedig nem, akkor pénzbeli kielégítésről teendek rendeltet.”⁹

Kölcsey 1836. október 20-án Heckenasthoz intézett egy levelet, amelyben megköszönte a neki szállított könyveket, többek között az *Emlény* 1837-es kötetét: ez tartalmazta első, nyomtatásban megjelent novelláját, *A vadászlakot*. Ekkor felajánlotta a pénzbeli törlesztés alternatívájaként az *Emlény* következő számában való együttműködést. A Bárfayhoz írott levél azonban bizonyítja, hogy ezt nem Kölcsey, hanem az *Emlényt* kiadó Heckenast kezdeményezte, s valószínűleg már *A vadászlak* is ilyen felkérésre keletkezett. „A szépen

⁶ Először megjelent: Kölcsey Ferencz minden munkái. Szerkesztik B. EÖTVÖS József, SZALAY László és SZEMERE Pál. [A továbbiakban: *KFmm*] I. kötet. Pesten, kiadja Heckenast Gusztáv, MDCCCXL. A kéziratok: Petőfi Irodalmi Múzeum V. 1991. MTA K Kézirattár K 697. A kéziratok lelőhelyéről a KALLA Zsuzsa által készített kéziratkatalógus számítógépes lemezen tárolt anyagából tájékozódtam.

⁷ Vö. SZAJBÉLY Mihály, *Vélemények az 1830-as évek magyar prózájáról*. In „A mag kikel.” Előadások Kölcsey Ferencről. Szerk. TAXNER-TÓTH Ernő. Bp. – Fehérgyarmat, 1990. 58–66. különösen: 64–65.

⁸ Bár nem a szépirodalom anyagát dolgozta fel, de irodalomszociológiai módszerével a kutatás egyik lehetséges útját jelezheti: KOVÁCS I. Gábor, *Kis magyar kalendáriumi történet 1880-ig. A magyar kalendáriumnak történeti és művelődés szociológiai vizsgálata*. Bp., 1989.

⁹ Kölcsey Ferenc összes művei. S. a. r. SZAUDER József és SZAUDER Józsefné. [A továbbiakban: *KFöm*] III. kötet. Bp., 1960. 734–735. (Nagykároly, 1836. márc. 11. – Kölcsey Bárfay Lászlónak)

kikészült és hibátlanul nyomtatott Emlényt a több könyvekkel együtt örömmel vettem, Rotteck St. Lexikonának folyó füzetait Uraságod kegyességétől továbbra is várom.

Ezúttal ohajtánám bírní Venturini *Chronik des XIX. Jahrhunderts* című munkáját, minek ára most 30 tallérre le van szállítva. Ezen levelemet megadó Simon Pál úr, unokámnak volt nevelője, az áltálveendő köteteket biztos alkalommal hozzám szállíthatná. A kötetek árát akar készpénzben, akár ha úgy fog tetszeni, kézírattal az Emlény számára lefizetni fogom.¹⁰

1836. december 2-án utal arra először, hogy a közte és Heckenast közt meglévő meg-egyezés értelmében készül munkához fogni. Mindezt mentségekpen említi föl, amikor az *Athenaeum* felkérésére reagál. „Karácsonytájban vergődöm innen haza; addig, ha folyóírástok jövő évre megindulni akar, megjön az engedelem, s hozzám a hír. Az új év két első hónapjában Heckenast számára akarok valamit írkalni; ki által hordatom a szükséges könyveket, s adósságomat készpénz helyett, mi körültem ritkán hever, nap számmal fizetgetem. Ezt végezve időm leszen készen álló írataimból valamit számotokra is szerkesztetni.”¹¹

1836. december 15-én egy Bártfay Lászlóhoz szóló levelében ismét emliti az *Athenaeum*tól kapott felkérést, s kitér arra, hogy miképpen vélekedik Bártfayéknak *A vadászalak* befejezéséről megfogalmazott, részletesebben sajnos nem ismert kritikájáról. Ez a levél már azért is érdekes, mert bizonyítja: Kölcsyétől nem állt távol az epikának mint esztétikai provokációnak a kipróbálása. Még ha ezúttal csupán szűkebb baráti körének ízlésétől kívánt is tudatosan eltávolodni. „Schedel és Vörösmarty bizonyos folyóírás számára kérék segédemet. Igennel feleltem; s levelemet eddig talán vevék.

Hogy Berzsenyiről írt emlékbeszédem tetszésteket megnyerte, örülök. Hogy a Vadászalak befejezése nemtetszéstekre van, azon annnyival inkább nem töröm fejemet, mert készarva tettem úgy. Heckenastnak ismét fogok küldeni valamit, ami talán nektek ismét nem nagyon fog tetszeni. — Azonban lehet az is, hogy fog.”¹²

Az 1836. decemberében megfogalmazott prózaírói tervről a következő tudósítást egy Szemerének szóló, 1837. január 20-i levélben olvashatjuk: „Ígértem valamit Heckenastnak is; de ez csak a jövő hónapban készülend. Akartam magamban valami nagyobbhoz is fogni, de széjjelszóródásaim nagyok.”¹³ A közeli befejezés reményére rácafol, hogy 1837. április 25-én még mindig nincs készen a novellával: „A literatura? Erre nem éppen szerfeletti gondot fordítok. Gyakorta azon kapom meg magamat, hogy fejembe észrevétlen tolakodik a dal ideája, s a rímek szivárványokként támadnak. De megvallom, restellem leírni, s így ami keresetlen jött, nyom nélkül elröppen. Minap Heckenast számára kezdék egy elbeszélést, de széjjelszóródásaim miatt abbahagyám. Most azonban int az idő, s e közelebbi pár hét alatt készítek valamit.”¹⁴

E levélrészlet azt sejteti, hogy Kölcsy sokáig halogathatta a munka elkezdését, hiszen itt a „minap ... kezdék” formulát alkalmazza. A terv 1836. december eleji megfogalmazásához képest ez több hónapos kivárást jelent. Sajnos, a levelek nem alkalmasak a munkafázisok rekonstruálására, Kölcsy nem beszélt nyíltan és részletesen műhelyproblémáiról. Tény azonban, hogy a novella elkészültét, sőt elküldését 1837. szeptember 25-én írja meg Szemerének. „Az *Athanaeum* [sic! — Sz. M.] számára rég nem küldék semmit. Oka, előbb érintett házi bajaim. Az Emlény számára valami apróságos elbeszélést küldék még június elején. Mikor jön ki? nem tudom. Beszédeim kötetének kiadhatásához, a cenzúra miatt, semmi reménység nem lévén: meghagytam, hogy Pestről hazahozassanak. Politikai állásunkban írónak is bajos lenni; s ez iszonyú küzdsben a cenzúrával, bizony nem csuda, ha a jobb fejek is kevés jót adhatnak.”¹⁵

¹⁰ KFőm III. kötet. Bp., 1960. 755. (Cseke, 1836. okt. 20. — Kölcsy Heckenast Gusztávnak)

¹¹ KFleó 231. (Nagykároly, 1836. dec. 2. — Kölcsy Vörösmarty Mihálynak és Schedel Ferencnek)

¹² KFőm III. kötet. Bp., 1960. 762. (Nagykároly, 1836. dec. 15. — Kölcsy Bártfay Lászlónak)

¹³ KFleó 239. (Cseke, 1837. jan. 20. — Kölcsy Szemere Pálnak)

¹⁴ KFleó 252. (Cseke, 1837. ápr. 25. — Kölcsy Szemere Pálnak)

¹⁵ KFleó 263. (Cseke, 1837. szept. 25. — Kölcsy Szemere Pálnak)

Amikor 1838. március 25-én Bártfay Lászlónak elpanaszolja elmaradásait, felsorolja utalásszerűen a *Figyelmező* és a Szalay László szerkesztette *Themis* mellett Heckenastot is, mondván, mindegyiknek tartozik valami írással. „Én olyan vagyok, mint a rossz adós; s félok, ellenem concurrentionalis pör fog indíttatni. Vörösmartyéknak, Szalaynak és Heckenastnak ígéretet tévők, hogy számokra bizonyos dolgozatokat fogok készíteni; s még mindennel készületlen vagyok.”¹⁶

Tudomásom szerint ez az utolsó utalás a Kölcsy-levelezésben az elbeszélésekre. Áttekintve az írónak a novelláival kapcsolatos megnyilatkozásait, meg kell állapítani, hogy csak meglehetősen korlátozott következtetések vonhatók le. Kölcsy egyszer sem számol be arról, melyik novelláján dolgozik, nem világos az sem, mikor kezdte el a munkát az egyes esetekben, s mennyi idő telt el a befejezésig. Legfőlőbb a novellák elkészülésének időpontját lehet többé-kevésbé behatárolni a levelek alapján, de ezt sem kizárólagos érvénnyel: hiszen Kölcsy mindig jóval később utal csak vissza a befejezésre — ha vissza-utal egyáltalán —, az érlelődési folyamatról, annak hosszúságáról pedig semmit sem árul el. Éppen ezért, amikor a datálás érdekében megpróbálok átcsoportosítani az adatokat, célszerűnek tűnik a megjelenés időpontjától visszafelé haladni, mert így talán el lehet kerülni a téves azonosításokat.

Kölcsy első, nyomtatásban megjelent elbeszélése *A vadászlak* volt, amely az *Emlény* 1837-es kötetében látott napvilágot.¹⁷ Az évkönyv 1836 végén már kijött a nyomdából, hiszen Kölcsy 1836. október 20-án nyugtázta a neki küldött példányt.¹⁸ Az *Emlényt* a *Figyelmező*-ben Vörösmarty ismertette 1837. január 10-én (ez volt a lap legelső száma)¹⁹. Az egyetlen adalék, amely segít a novella születésének idejét meghatározni, az 1836. március 11-én kelt, Bártfayhoz intézett levél.²⁰ Sajnos, innen viszont az nem derül ki egyértelműen, hogy Kölcsy ekkor már elküldte-e a novellát és csupán az volt a kérdéses, vajon Heckenast elfogadja-e az adósság fejében, vagy pedig még csak ezután kívánt megfelelni Heckenast felkérésének. A többi levél utalása már semmiképpen nem vonatkozhat *A vadászlak* készülésére, hiszen a dátumuk későbbi, mint a novella megjelenése; így egyedül ebből az 1836. március 11-i levélből indulhatunk ki. Analógiásan feltételezhető, hogy *A vadászlak* esetében ugyanolyan hosszú halogatás előzte meg az elbeszélés megírását, mint *A karpáti kincstárnál*, ahol is az első levélbeli említéshez képest több hónapos szünettel kell számolnunk; ha pedig így következtetünk, akkor az 1836. március utáni dátum a legvalószínűbb.

A karpáti kincstár Heckenast évkönyvének következő darabjában, az *Emlény* 1838-as kötetében jelent meg.²¹ Láttuk, Kölcsy az együttműködést már 1836. október 20-án felajánlotta.²² A kötet — akár az előző évi párja — még azon év kezdete előtt megjelent, amelyet címében viselt: a *Figyelmező*-ben Toldy (ekkor még természetesen Schedel révén) 1837. november 14-én ismertette.²³ Legelsőnek éppen Kölcsy novelláját méltatta hosszasan.²⁴ Kölcsy 1836. december 2-i, már idézett levele *A karpáti kincstár* eltervezésére vonatkozik tehát: ekkor az író a következő év januárjában–februárjában gondolta megírni a novellát.²⁵ 1837. január 20-i levelében a következő hónapra tolja át a munka megkezdé-

¹⁶ Kflev 293. (Cseke, 1838. márc. 25. — Kölcsy Bártfay Lászlónak)

¹⁷ *Emlény. Karácsonyi, új esztendei és néonapi ajándék.* 1837. Pesten, kiadja HECKENAST Gusztáv, 51–90.

¹⁸ L. a 10. jegyzet!

¹⁹ *Figyelmező*, 1837. I. félév 1. szám (jan. 10.) 4–8.

²⁰ L. a 9. jegyzet!

²¹ *Emlény. Karácsonyi, új esztendei és néonapi ajándék.* 1838. Második év. Pesten, kiadja HECKENAST Gusztáv. 1–69.

²² L. a 10. jegyzet!

²³ *Figyelmező*, 1837. II. félév 20. szám (nov. 14.) 305–310.

²⁴ A Kölcsy-novellák két *Figyelmező*-beli recenziójáról: SAJBÉLY Mihály, i. m. különösen: 58–60.

²⁵ L. a 11. jegyzet!

sét.²⁶ Április 25-én beszámol arról, hogy a „minap” belefogott ugyan, de befejezni még nem tudta.²⁷ Szeptember 25-én közli, hogy a kész elbeszélést még június elején elküldte Heckenastnak.²⁸

A levelek elszórt utalásai meglehetősen erős összefüggést mutatnak. Az ebből levonható következtetés előtt azonban szembe kell nézni azzal, hogy a szakirodalom egy része 1833-ra datálja *A kárpáti kincstár*t. Érdemes aprólékosan végigkövetni, honnan ered ez a dátum, s szólnak-e mellette nyomós érvek.

Az első Kölcsy-összkiadás az alábbi sorrendben közölte a novellákat: *A vadászlak*, *A kárpáti kincstár*, *A ferriói szent fa*.²⁹ Ez a megjelenés sorrendjével azonos. Dátum egyik elbeszélés alatt sem szerepelt. A szövegkiadás a későbbiekben sem változott. A Toldy gondozta, bővített második kiadás ugyanígy járt el,³⁰ akárcsak az Angyal Dávid szerkesztésében megjelent harmadik.³¹ Az 1833-as datálás forrása tehát nem a klasszikus XIX. századi szövegkiadásokban, hanem a szakirodalmi kommentároknak lelhető fel.

Kézenfekvő lenne a feltételezés, hogy Toldy Ferenc rögzítette ezt a keletkezési dátumot, s ennek akkor mérlegelni is kellene a súlyát, hiszen Toldynak még lehettek első kézből származó információi. Ám Toldy nagy irodalomtörténeti összefoglalásaiban (*Kazinczy Ferenc és kora*; *A magyar nemzeti irodalom története*; *A magyar költészet története*; *A magyar nemzeti irodalom története. A legrégibb időktől a jelen korig*.) Kölcsy csak utalásszerűen kerül elő, novelláinak datálásáról nincs szó.³² Az a Toldy-mű, ahol részletesebben kitér a szerző Kölcsy pályájára, s így néhány szót szépprózai műveinek is szentel, az *A magyar költészet kézikönyvében* olvasható életrajz. Ennek főszövegében ezek az információk találhatók: „Folyóiratokban mindazáltal ez óta gyakrabban jelentek meg kötetlen dolgozatai, név szerint Szemere Aurórájában, ennek új folyamú Muzáriórában 1833, s az *Emlényben*; a nevezetesebbek mindazáltal az *Athenümben*, hol *Parainesisén* kívül Kölcsy Kálmánhoz (unokaöccséhez, kinek öccse halála után atyailag viselte gondjait), különösen *Historiai vázlatai* a két magyar haza egyesülése s Magyarországnak a részekhez való joga felett ragadták meg a közfigyelmet.”³³ A biográfiához fűzött jegyzetekben a témánkba vágó, az *Emlényhez* kapcsolódó a következő: „1837: *A Vadászlak*, beszély; 1838: *A kárpáti kincstár*, beszély.”³⁴ Tehát Toldy az egyetlen, teljes Kölcsy-pályaképeben kizárólag a művek megjelenésének időpontját rögzítette.

Ez az írássá megjelent az általa gondozott Kölcsy-összkiadás élén is; az alcím jelezte is a forrást: „(Toldy: M. nyelv és irod. kézikönyve II. köt.)”.³⁵ Az Angyal Dávid szerkesz-

²⁶ L. a 13. jegyzetet!

²⁷ L. a 14. jegyzetet!

²⁸ L. a 15. jegyzetet!

²⁹ KFmm II. kötet. Pesten, kiadja HECKENAST Gusztáv, MDCCCXL. 3–35.: *A vadászlak*; 36–94.: *A kárpáti kincstár*; 95–110.: *A ferriói szent fa*.

³⁰ Kölcsy Ferencz minden munkái. Második bővített kiadás TOLDY Ferencz által. Második kötet. Pesten, 1859. Kiadja HECKENAST Gusztáv [A továbbiakban: KFmm2]: 5–34.: *A vadászlak*; 35–87.: *A kárpáti kincstár*; 88–102.: *A ferriói szent fa*.

³¹ Kölcsy Ferencz minden munkái. Harmadik, bővített kiadás [Kiad: ANGAL Dávid] II. kötet. Bp., 1886 [A továbbiakban: KFmm3]: 5–44.: *A vadászlak*; 45–115.: *A kárpáti kincstár*; 116–135.: *A ferriói szent fa*.

³² A négy Toldy-monográfia közül egyáltalán nem foglalkozik Kölcsyvel: *A magyar nemzeti irodalom története*. Példatár. 1851. Bp., 1987; *Kazinczy Ferenc és kora. Életrajzi emlé.* 1859–1860. Bp., 1987. Utalásszerűen kerül elő Kölcsy, de műveinek datálása nélkül: *A magyar költészet története*. Az ősidőktől Kisfaludy Sándorig. 1867. Bp., 1987. 247., 308., 314 sk.; *A magyar nemzeti irodalom története*. A legrégibb időktől a jelen korig. Rövid előadásban. 1864–1865. Bp., 1987. 397 sk. (Mind a négy kötet idézett kiadását összeállította és gondozta SZALAI Anna.)

³³ TOLDY Ferenc, *A magyar költészet kézikönyve a mohácsi vészről a legújabb időig*. II. kötet. Kazinczy Ferencről Arany Jánosig. Pest, HECKENAST Gusztáv tulajdona. 1857. 478.

³⁴ I. m. 483.

³⁵ KFmm2 1. (az életrajz: 1–18.)

tette kiadás átvette ezt a Toldy fogalmazta életrajzot, s betűhíven közölte. Azaz mégsem: becsúszott ugyanis egy sajtóhiba. Az előbb idézett passzushoz tartozó lábjegyzetben — szemben a Toldy-szöveg eredetijével — már ez szerepelt: „1837: A Vadászlak, beszély; 1833: A kárpáti kincstár, beszély”.³⁶ A megjelenés dátuma helyett így tűnik föl először az 1833-as évszám mint az elbeszélés keletkezési ideje. A dolog ráadásul még azért is bonyolult, mert egy Toldy Ferenc neve alatt megjelent szövegbe került bele a sajtóhiba, így Toldy vitathatatlan tekintélye hitelesíteni tudta az egyébként nem indokolt és pusztán logikailag is kétségbe vonható évszámot. Hiszen gondoljunk bele: Kölcsey 1833-as levelei és az *Országgyűlési Napló* alapján nehezen lehetne elképzelni, miként szakított volna időt tömérdek politikai feladata, országgyűlési megbízatása mellett a novellákra. Hogy az 1833-as dátum forrása valóban ez a Toldynak tulajdonított sajtóhiba, azt a szakirodalom teljességre nem törekvő, futó áttekintése igazolja.

Feltűnő például, hogy az 1886-os, Angyal Dávid-féle Kölcsey-összkiadás előtt nem találkozzunk az évszámmal. Vajda Viktor 1875-ben megjelent Kölcsey-életrajzában igen röviden elintézi a novellákat, a datálásra jóformán ki sem tér. Csak *A vadászlak* esetében utal az 1836-os keletkezésre. Egyébként megelégszik ennyivel: „A »kárpáti kincstár« legkerekdedebb köztük [novellái közt — Sz. M.] és sikerült lélektani rajzában egy ifjút állít elének, ki boldogtalan szerelme miatt véget ér.”³⁷ Ez ugyan nem sok, de tény, hogy az 1833-as dátumnak nincs nyoma.

Jancsó Benedek 1885-ös könyve szintén nem datál. Árulkodó viszont, hogy a megjelenés sorrendjében említi Kölcsey elbeszéléseit: „Azonban mindössze is csak három elbeszélést írt: *Vadászlak*, *Kárpáti kincstár* és *A ferrói szentfa* [sic! — Sz. M.] címűeket, melyek közül kettős irányzatos.”³⁸ Ennek a relatív kronológiának az átvétele magában foglalja azt, hogy *A kárpáti kincstárt* nem tekintette 1833-asnak, hiszen akkor ez lenne az író legkorábbi novellája, vagyis az első helyen kellene említeni.

Az első tanulmány, amely rögzíti az 1833-as évszámot, éppen Angyal Dávidé. Nagyívű Kölcsey-pályaképe először 1903-ban látott napvilágot a *Budapesti Szemle*ben, a rövidített szöveg 1927-ben önállóan, monográfiaként is megjelent. A *kárpáti kincstár*ra vonatkozó passzus semmit sem változott 24 év alatt, így szól: „1833-ban írta a *Kárpáti Kincstárt*, melynek alap gondolata az, hogy »az emberi lélek ... ezer meg ezer esetben önkényt ereszkedik üres álomnak, óhajtsanak, reménynek és hitnek s azon veszi észre, hogy a léleksúlyesztő démon hálóiában fogva tartatik s nincsen szabadulás.«”³⁹ Viszonylag könnyen rekonstruálható, mi tévesztette meg Angyal Dávidot. Tanulmányának fogalmazásakor nyilván a saját szövegkiadását használta; a Toldy-előszó sajtóhibás adatát pedig nem ellenőrizte, mert megbízott önmagában és Toldy tekintélyében. Föl se tette, hogy ez a dátum ne lenne tény. Valószínűleg ezért is nem kívánta lábjegyzettel dokumentálni, honnan származik a dátum.

Egy másik megfigyelés szintén valószínűsíti, hogy Angyal saját szövegkiadását tartotta keze ügyében. A *ferrói szent fáról* szóló mondatai közt ez is olvasható: „Ezért foglalkozik a *Ferrói szent fa* című töredékben az Atlanti-tenger messze hullámain lakó guano-törzsszel, melynek a sors »elsúlyedését örök végzése közé előre beírta.«”⁴⁰ Az árulkodó mozzanat itt a törzs neve. Ezt az első kiadás következetesen és helyesen guánnak írta. Mivel a név leg többször többsé számú alakban fordul elő a novellában, oly módon történt ez, hogy *guánnokról* és nem *guánokról* értesült az olvasó. A Toldy-kiadásban már kezdtek összezavarodni a formák, vegyesen szerepeltek *guánnok* és *guánok* — ez utóbbi igen szórakoztató homonímiával gyarapította a magyar sajtóhibák történetét.⁴¹ Angyal Dávid kiadása nem helyesbítette ezt a tarkaságot. A tanulmányában található névalak pedig egész

³⁶ KFmm3 19. (az életrajz: 3–23.)

³⁷ Vajda Viktor, *Kölcsey élete*. Bp., szerző tulajdona. 1875. 144.

³⁸ Jancsó Benedek, *Kölcsey élete és művei*. Bp., Aigner Lajos, [1885]. 409–410.

³⁹ Angyal Dávid, *Kölcsey Ferenc*. Bp., 1927. (Irodalomtörténeti füzetek 16.) 19–20.

⁴⁰ Angyal Dávid, *Kölcsey Ferenc*. Budapesti Szemle, 1903. 109 skk.

⁴¹ KFmm2 89., 90. (*guánok*),⁴² viszont: 101., 102. (*guánok*).

biztosan a *guánók* szóból vonatattott el – azaz olyan szöveget használt, amelyben már olvashatót ilyesmit. A saját maga gondozta kiadás pedig ilyen volt.

Az 1833-as dátum azonban nem vált még egy darabig általánossá. Például Riedl Frigyes nem látszott tudomást venni Angyal Dávid tanulmányáról. Az 1909/10-es tanév első félévében tartott előadásában részletesebben foglalkozott Kölcsény prózájával, ám csak *A vadászlak* esetében adott évszámot (természetesen: 1836-ot). A *kárpáti kincstárnál* nem datált, viszont betartotta a relatív kronológiát, a művet „második novellá”-nak nevezte.⁴²

Hasonlóképpen járt el – ráadásul jóval később – Szinnyei Ferenc is. 1926-os monográfiája *A vadászlakot* 1837-re, *A kárpáti kincstárt* pedig 1838-ra tette.⁴³ Ezzel a Toldy Ferenci hagyományt követte: a megjelenés évszámát adta meg a kikövetkeztethető keletkezési dátum helyett.

Ahol viszont felbukkan az 1833-as évszám, ott Angyal tanulmányának hatását sejtjük. Sajnos, olykor valóban csak sejtésről lehet szó: például Vértessy Jenő az 1833-as dátumot adja meg, mielőtt igen röviden és elítélően megemlítené Kölcsény novellaírói munkásságát, ám nem hivatkozik forrására.⁴⁴ Mivel Vértessy könyve három évvel azután jelent meg, hogy Angyal Dávid tanulmánya első változatát publikálta volna, a gyanú nem indokolatlan. Annál is inkább, mert azért van közvetett bizonyítékunk is. Tudtommal ugyanis egyetlen dolgozat adatolja csupán az 1833-as évszámot: ez viszont nem kisebb jelentőségű munka, mint Horváth János kitűnő Kölcsény-pályaképe. Az pedig, hogy Horváth János Angyal Dávid 1903-as tanulmányát jelöli meg forrásul,⁴⁵ visszamenőleg bizonyíthatja: valóban ott kell keresnünk a téves datálás gyökerét. Joggal feltételezhető tehát, hogy ott, ahol visszautalást nem találunk, Angyal közvetlen vagy közvetett hatásával számoljunk.

Ezek után igen nagy karriert futott be az 1833-as évszám. Talán érdemes ennek a pályafutásnak néhány állomását felidézni, annak bizonyítására, miképpen szilárdulhat ténnyé egy véletlen elírás.

Kerecsényi Dezső már kombinációkat épített az évszámra, az adatból kiindulva még az *Országgyűlési Napló* egyidejű készülését is észre venni vélte a novellában: „Az a szatmári követ írta [A *kárpáti kincstárt* – Sz. M.], akinek egyik legfőbb gondja volt a magyar köznemességnek az ő irodalomból és műveltségéből kivont eszménye szerint való »polgárosítás«-a. De a novellán túlságosan meglátszik az is, hogy az »Országgyűlési Napló«-val egyidőben készült.”⁴⁶

Szauder József ezen a nyomvonalon haladva tette monográfiájában 1833-ra a novellát, saját szakmai tekintélyével a hitelesítés újabb fázisát végezve el. „Tulajdonképp csak a *Vadászlak* c. tartozik ebbe az időkörbe [azaz 1835 utánra – Sz. M.], ez készült 1836-ban (Bártfaynak 1836 decemberében írt róla); a másikat a *Kárpáti kincstárt*at korábban (1833) írta.”⁴⁷ Nem meglepő tehát, hogy az általa gondozott kiadásban – eltérően az első összkiadás óta szokásos gyakorlattól – megváltoztatta a novellák sorrendjét: *A kárpáti kincstár* került az első helyre mint legkorábbi, majd *A vadászlak* és *A ferrói szent János* következett.⁴⁸ Ez pedig már magában foglalta azt is, hogy Kölcsény életművének – úgynevezett – fejlődése másképpen kell, hogy értelmeződjék.

⁴² RIEDL Frigyes, *Kölcsény Ferenc*. S. a. r. KOZOCSA Sándor. [Bp., 1939] (= Magyar Irodalmi Ritkaságok 42.) 120–127.

⁴³ SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*. II. kötet. Bp., 1926. 127–129.

⁴⁴ VÉRTESY Jenő, *Kölcsény Ferenc*. Bp., 1906. (= Magyar történeti életrajzok) 179–180.

⁴⁵ „Novellái közül a *Vadászlak* jelent meg elsőül (Emlény, 1837), azután (uo. 1838) a *Kárpáti kincstár*; töredék maradt *A Ferrói szent János*. Az első 1836-ban, a másodikat még 1833-ban írta. (L. ANGAL Dávid, Budapesti Szemle, 1903. CXIII. kötet.)” HORVÁTH János, *Kölcsény Ferenc*. In Uő., *Tanulmányok*. Bp., 1956. 197.

⁴⁶ KERECSENYI Dezső, *Kölcsény Ferenc*. [Bp., 1940.] 134–135.

⁴⁷ SAUDER József, *Kölcsény Ferenc*. Bp., 1955. 245.

⁴⁸ KFÖM, I. kötet. Bp., 1960. 275–335.: *A kárpáti kincstár*; 336–369.: *A vadászlak*; 370–386.: *A ferrói szent János*. A novellák datálása a szövegek után található.

A Szauder-kiadás eljárását átvette Fenyő István Kölcsy-kiadása is.⁴⁹ A hat kötetes, akadémiai irodalomtörténet Kölcsy-fejezete pedig a művészi fejlődés bizonyítékává értékelte át ezt az újabb relatív kronológiát. E szerint *A kárpáti kincstár* „lélektani” érdeklődéséhez képest *A vadászlak* „nyíltan társadalmi” tendenciája Kölcsy világnézeti továbbélését mutatta volna.⁵⁰

Ez visszhangzik Rohonyi Zoltán Kölcsy-könyvében, ahol is ez az adat a pályakép arányait kuszálja jelentősen össze: „Nos a »lélek természetű erejét« 1835-38 között valóban alig sikerült megtartania: gyakorlatilag többet írt (szépirodalomról van szó) a zsúfolt követi tevékenység éveiben, mint azután, önvallomásának hitelét újra igazolva ezzel is. 1834 folyamán készítette el a *Celesztinát* s a *Parainesis* Kölcsy Kálmánhoz című remekművét (mindkettő 1837-ben jelent meg az Athenaeumban), még 1833 körül *A kárpáti kincstár* c. elbeszélését (1838-ban jelent meg) — 1835-től viszont alig néhány vers, két elbeszélés (egyik töredék ...) és megrendítő Berzsenyi-émlékbeszéde jelzik a szépirói tevékenység megszakíthatatlanságát.”⁵¹

Az 1833-as dátum kétségbevonása Kulin Ferenc érdeme, bár a végső leszámolás neki sem sikerült. Kételyét nem támogatta meg érvekkel⁵², álláspontját pedig jelentősen győgtette, hogy továbbra is igazodott a Szauder-kiadás relatív kronológiájához. Továbbra is *A kárpáti kincstár*t tekintette a legkorábbi Kölcsy-novellának, s a két befejezett novella közti különbségeket az író művészi-világnézeti fejlődésére vezette vissza⁵³ — csak sajnos a sorrend felcserélésével következtetései sem bizonyultak maradandónak, bár sokban finomította az akadémiai irodalomtörténet megállapításait.

Sokkal fontosabb viszont Fried István érvrendszere, amely először vizsgálta meg alapos megfontolások alapján az 1833-as dátum érvényességét. Fried azt a megfigyelését használta fel, hogy *A kárpáti kincstár*ban Kölcsy félreérthetetlenül utalt Edward Lytton Bulwer angol író műveire; márpedig Kölcsy 1836. március 11-én kelt levelében nyugtázta csak „Bulwer 8. és 9. kötetét”. Ebből adódik a következtetés: a novella semmiképpen nem keletkezhetett 1833-ban.⁵⁴

Valóban, Kölcsy két helyütt céloz Bulwerre. Az első még általánosságban marad: „Nelli tánczolt, muzsikált; czifra portékákat kötött és varrott; rajzolt, francziául tudott köszönni; Hugo Victorból és Bulwerből egész lapokat elolvasott, s a többi.”⁵⁵ Igazi jelentősége a másik részletnek van: „De ti, szelíd olvasónék, kik a' boldogtalan Devereux Aubrey vagy a' szánásra méltó szegény, vak Nydia' sorsán olly örömet hullattok hév könyeket, ...”⁵⁶ Az első név Bulwer *Devereux, a Tale* című regényének hősére utal, a mű az angol nyelvű összekiadás 6. kötetként jelent meg;⁵⁷ a második pedig — ahogy erre Fried teljes joggal figyelmeztet — a *The Last Days of Pompeii* című regény egyik szereplője.⁵⁸ Ez utóbbi kötet a sorozat 8. darabja volt, tehát Kölcsy ezt valóban 1836. március

⁴⁹ Kölcsy Ferenc válogatott művei. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek: FENYŐ István. Bp., 1975. (= Magyar remekírók) 113–166.: *A kárpáti kincstár*; 166–196.: *A vadászlak*; 196–211.: *A ferrói szent* ja.

⁵⁰ A magyar irodalom története 1772-től 1848-ig. Szerk. PÁNDI Pál. Bp., 1965. (A magyar irodalom története III. Főszerk. SÓTÉR István) 434 sk.

⁵¹ ROHONYI Zoltán, *Kölcsy Ferenc életműve*. Kolozsvár-Napoca, 1975. 184.

⁵² KULIN Ferenc, *Az epikus Kölcsy*. In Uő., *Közeltések a reformkorhoz*. Bp., 1986. (Elvek és utak) 106.

⁵³ KULIN Ferenc, i. m. 120., 126.

⁵⁴ FRIED István, *Filológiai megjegyzések néhány Kölcsy-műhöz*. In „A mag kiké.” Előadások Kölcsy Ferencről. Szerk. TAXNER-TÓTH Ernő. Bp. — Fehérgyarmat, 1990. 80–81. — Az idézett Kölcsy-levelet l. a 9. jegyzetben!

⁵⁵ Emlény, 1838. 12.

⁵⁶ Emlény, 1838. 17.

⁵⁷ Edward Lytton BULWER; *Devereux, a Tale*. Leipzig, Frederick Fleischer, 1834. (The Complete Works of E. L. Bulwer. Vol. VI.)

⁵⁸ Edward Lytton BULWER, *The Last Days of Pompeii*. Leipzig, Frederick Fleischer, 1835. (= The Complete Works of E. L. Bulwer. Vol. VIII.); l. FRIED István, i. h.!

11-én nyugtázta (zárójelben: az ekkor szintén megkapott 9. kötet három kisregényt tartalmazott).⁵⁹

Fried gondolatmenete egy tényezővel nem számol csupán (igaz, ennek a végkövetkeztetés szempontjából alig van jelentősége): Kölcsey esetleg olvashatta már a Bulwer-regényt azelőtt is, hogy megrendelte. Ez nem lenne lehetetlen, hiszen a *The Last Days of Pompeii* első kiadása — amelyet aztán még számtalan követett — 1834-ben jelent meg.⁶⁰ Csakhogy ez a — egyébként bizonyíthatatlan — föltevés az 1833-as datálást semmivel se tenné hitelesebbé, másrészt ez a dátum Fried István impozáns érvelése nélkül is megintgatható, azaz az esetleges logikai hézagok nem veszélyeztetik az állítás igazságtartalmát. A bizonyíthatóan sajtóhibából eredő adattal bízást és végleg le lehet számolni.

Bulwer kapcsán azonban érdemes felfigyelni Kölcsey angol nyelvtudására. Kölcsey könyvtárjegyzékéből tudjuk, hogy valóban angol nyelvű kiadásban őrizte az akkor rendkívül népszerű, s németül is hozzáférhető Bulwert.⁶¹ Ez hitelesíti a Szemeréhez intézett levél utalását arról, hogy Byront eredetiben olvasta: „E télen a közdolgoktól megszabadulva, leginkább Lord Byronnal töltém időmet, munkáinak nagyobb részét az eredetiben általolvasván.”⁶² Mellesleg a Bulwer-összkiadás másik darabjának csekei hatásáról is van adalékunk: a Kölcsey mellett élő, könyvtárát nyilván használó Obernyik Károly *Melánia* című novellájához a sorozat 3. darabjából⁶³ választott mottót — már 1840-ben;⁶⁴ sőt, a naplójában is megörökítette e regénynek, a *The Pilgrims of the Rhine*-nek maradandó hatását.⁶⁵

Ha ezek után visszatérünk a kikövetkeztethető datálás kérdéséhez, akkor a levelekből kell kiindulnunk. Onnan pedig az olvasható ki, hogy *A karpáti kincstárt* Kölcsey 1837 áprilisában–májusában írhatta.

Ilyen formán egy levélbéli adatunk maradt, amelyet még nem hasznosíthattunk. Ez az 1838. március 25-i levélben említett, Heckenastnak tett beváltatlan ígért vonatkozhat *A ferrói szent fára*.⁶⁶ Feltehetőleg ez az elbeszélés — hasonlóan az előzőekhez — az *Emlénybe* volt szánva, csak Kölcseynek korai halála miatt nem volt módja befejezni. Mivel

⁵⁹ Edward Lytton BULWER, *Falkland — The Siamese Twins — Milton, a poem*. Leipzig, Frederick Fleischer, 1835. (= *The Complete Works of E. L. Bulwer*. Vol. IX.)

⁶⁰ „*The Last Days of Pompeii*. 3 vols 1834, 1835 ('revised and corrected'), 2. vols. Brussels 1837, 1839, 1850, 1854, 1856, 1861, 1872, 1873, [1879], 1880, [1881], [1883], [1884] etc; ed. E. JOHNSON, New York, 1956. = *The New Cambridge Bibliography of English Literature*. Edited by George WATSON. Vol. 3. 1800–1900. Cambridge, 1969. 917 skk.; vö. még: *British Museum General Catalogue of Printed Books*. Photolithographic edition to 1955. Vol. 29. Published by the Trustees of the British Museum London, 1965. 736.

⁶¹ „Jegyzéke néhai Kölcsey Ferencz úr könyvtárához tartozott azon könyveknek, melyeket néhai özvegy Kölcsey Ádámné született Szuhányi Józefa asszonyság a magyar nemzeti muzeumi Széchényi-országos könyvtárának hagyományozott (Beküldetett a m. n. Muzeumnak 1867. január 11-kén)” — a 3. lap versoján, 87-es folyószámmal: „Bulwer Edward Lytton: *Compleat Works* in 8°”; a kötettség: 11. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 1887/14.

⁶² KFev, 239. (Cseke, 1837. jan. 20. — Kölcsey Szemere Pálnak)

⁶³ Edward Lytton BULWER, *The Pilgrims of the Rhine*. Leipzig, Frederick Fleischer, 1834. (*The Complete Works of E. L. Bulwer*. Vol. III.)

⁶⁴ Obernyik műveinek összkiadásában a novellának nincs mottója (Obernyik Károly szépirodalmi összes munkái. S. a. r. és életrajzzal kiegészítette FERENCZY József. IV. kötet. Lauffer Vilmos kiadása. Bp., 1879. 237–274.), de a kéziratn ott olvasható a következő mondat: „Those, who can see nature know not how terrible it is to be alone. Bulwer. *The Pilgrims of the Rhine*!”. A lap tetején a dátum: „Cseke. 18. Julius 1840.” (MTA K Kézirattár K. 697. 40. f. recto)

⁶⁵ „Olvastam Bulwerből egy szép helyet. Ez az, midőn a halál angyala Nymphalinnak megjelen. Ennek leírása hasonlíthatlan. — ” (bejegyzés 1839. febr. 21-én). Nymphalin királynő a *The Pilgrims of the Rhine* egyik szereplője. In, *Kölcsey Antónia naplója*. A szöveget válogatta, gondozta, az előszót és a jegyzeteket írta: GÁBOR Júlia. Bp., 1982. (Magyar Hírmondó) 214.

⁶⁶ L. a 16. jegyzetet!

töredékről van szó, a datálás eleve csak hozzávetőleges lehet. Azt tudjuk Obernyik Károly naplójából, hogy ő 1838. november 15-én olvasta először az elbeszélést: „Némely újabb, még ki nem adott verseit, az országgyűlési naplóból néhány lapot olvastunk. Úgy szinte vacsora után az elkezdett, de el nem végzett elbeszélését: Ferri szent fa.”⁶⁷ Sokatmondóan Kölcsey „utolsó” műveként emlegeti valamivel később a fragmentumot.⁶⁸ Az elkészült rész megírását egyfelől az 1838. március 25-i levél, másfelől Kölcsey augusztus 24-i halála határozza be; csak sajnos ismét nem tudjuk rekonstruálni a munkafázisokat. Hiszen a levélben emlegetett készületlenség a novella jelenlegi töredékjellegére is vonatkozhat, ráadásul arra sem következtethetünk adat híján, hogy haláláig dolgozott-e *A ferri szent fán* vagy korábban félretette. Mindezek alapján csupán annyi jelenthető ki, hogy az elbeszélés-töredék 1838 márciusa táján keletkezhetett.

Mit mondhatunk a kritikai kiadás számára alapul vehető szövegváltozatokról? Kézirata egyik elbeszélésnek se maradt fenn. Ennek hiányában azt kell eldönteni, melyik kiadás készült bizonyosan kézirat alapján, s melyik állhatott legközelebb Kölcsey autográfjához. *A vadászlak* és *A karpáti kincstár* esetében két számba vehető változat van: az *Emlény*-béli, még Kölcsey életében megjelent szöveg és az első összkiadás szövege. *A ferri szent fa* közlésénél viszont csak egy kiadást lehet alapul venni: az 1840-es Kölcsey-összest. A második, Toldy gondozta összkiadás az elbeszélések esetében nem látszik hitelesebbnek, mint az első teljes kiadás. Az ortográfia megváltoztatásán, korszerűsítésén kívül nem tartalmaz számba veendő eltérést. Toldy ez esetben minden valószínűség szerint nem kézirat alapján, hanem az 1840-es változatot követve dolgozott. Helyesírási változtatásai ugyanis az akadémiai szabályzat figyelembevételéről tanúskodnak, az ortográfiai standardizálást szolgálják.

Az *Emlény* nyilván az eredeti kézirat alapján közölte az elbeszéléseket. Az természetesen elképzelhető, hogy a beérkezett Kölcsey-szöveget a helyesírás szempontjából módosították. Hiszen az *Emlény* 1837-es kötetében Kisfaludy Sándor *A somlai vérszűret* című regéje alatt ott olvasható egy elgondolkoztató lábjegyzet: „Hogy ezen darabban a' helyesírást magunkéhoz nem alkalmaztattuk, a' Szerző akaratjából történt. A' fölügyelő.”⁶⁹ Ha itt kivételesen nem, akkor lehet, hogy másutt – például Kölcsey novellájánál – mégis? Csakhogy – szerencsére – éppen erre a kiadványra vonatkozik Kölcsey Heckenasthoz intézett köszönőlevele, amelyben „szépen kikészült és hibátlanul nyomtatott” könyvnek nevezi az *Emlényt*.⁷⁰ Azaz – bármire vonatkoztassuk is szavait: pusztán a tipográfiai megformálásra vagy általánosabban a szöveg pontosságára – annyi bizonyos, nem jelezte kifogásait a közlés gondosságáról, nem tartotta ártóknak, módosítottknak az elbeszélés nyelv-állapotát. Az *Emlény* 1838-as kötetéről viszont nem ismerjük az író véleményét. Csak az analógia alapján tételezhetnénk föl, hogy az ellen sem volt kifogása, de hát ez nem érv.

Az első összkiadás gondozói szintén kézirastra támaszkodtak, de biztosan nem a Heckenasthoz korábban eljuttatott szövegekre. A kiadás előkészítése során Pestre felküldött kéziratköteg 7. csomójában szerepelt *A vadászlak* és *A karpáti kincstár*.⁷¹ Mivel a küldeményről készített lista külön jelezte, ha másolatban juttattak valamely művet a kiadóhoz, e két cím mellett pedig nem szerepelt ilyen utalás, feltehető, hogy autográf Kölcsey-kéziratok érkeztek meg Pestre.

A két alapul vehető szövegváltozat (az *Emlény* és az összkiadás szövege) között azonban vannak eltérések. Következatosan más a helyragok hangértéke (*Emlény*: -bul, -bül, néhol -ból, -böl; 1840: egységesen -bol, -böl), valamint a magánhangzók hosszúságában és bizonyos igekötők, névutók labiális vagy illabiális alakjának a használatában van különbség (*Emlény*: föl-, földött, mögett; 1840: fel-, felett, megett). Egy-két esetben az 1840-es kiadásból hiányoznak olyan mondatok, amelyek az *Emlény*-ben még szerepeltek.

⁶⁷ Kölcsey Antónia naplója ..., 195–196.

⁶⁸ Kölcsey Antónia naplója ..., 219.

⁶⁹ *Emlény*, 1837. 3.

⁷⁰ L. a 10. jegyzet!

⁷¹ SOLT Andor, i. m. 391–393.

Nem könnyű eldönteni, melyik változatot lehet hitelesebbnek tekinteni. Azt tudjuk, hogy Szemere Pál egy Kölcsy Ádámnéhoz intézett levelében javasolta az ortográfia módosítását a Kölcsy-művek másolásakor. „Addig is, míg az irományok útnak indíthatnának, nem tartanám rosznak, ha Ön Obernyik úr s talán mások, ha Obernyik úrhoz nem egészen hasonló jó írókkal is, de minden esetre olvashatóakkal az eredeti irományokat tisztáztatná; 's inkább óhajtánám, hogy az újabbak másoltassanak; mert a régiekben az orthographiát változtatni kell, az újabbakban pedig talán csak néhol.”⁷² Szemere szavai persze inkább a régebbi művekre vonatkoznak; ráadásul Szemere szerepét a kiadás érdemi részénél, különösen a szöveggondozásnál nem célszerű túl sokra becsülni (inkább Pap Endre áldozatos munkája emelendő ki).⁷³ Az óvatos átigazítás azonban nem egyedül az ő felfogása lehetett.

Az *Emlény*-béli szöveg nyelvallapota viszont nem illik össze teljesen Kölcsy ezen időszakban írt egyéb műveivel. Igaz, a kontrollanyagként felhasználható alkotások között nincs széppróza, így Kölcsy speciálisan az epikában alkalmazott nyelvhasználatáról semmit sem tudunk az *Emlény*ben közölt novellákon kívül. Más műfajú szövegeket pedig csak igen nagy óvatossággal lehetne használni a helyesbítéshez, ha ennek egyáltalán volna értelme.

Szembe kell nézni azzal, hogy a kritikai kiadás mindenképpen eltérő szövegelmé-nyeket kénytelen főszeveggként figyelembe venni. Akár úgy járunk el, hogy csak a *Vadászlat*ot közöljünk az *Emlény* alapján (a teljesebb szöveg és Kölcsy idézett levele miatt), a *karpáti kincstárnál* viszont az összkiadást követnének (az egységesebb nyelvallapot miatt), akár mindkét esetben az *Emlényt* vesszük alapul, a végeredmény az ortográfia szempontjából ugyanúgy vegyes lesz. Hiszen a *ferrói szent fa* csak az összkiadásból közölhető. Azaz nyelvilag csupán két elbeszélés tűnhet egységesebbnek, mindhárom nem.

Az alapszöveg kiválasztásánál éppen ezért elvszerű és logikus megoldásnak az ultima manus elvét látom. A *Vadászlat* és a *karpáti kincstár* esetében ez az *Emlény* szövegének alapulvételét jelenti. A szöveggondozáskor természetesen ügyelni kell arra, hogy az apparátus az 1840-es kiadás minden eltérését tartalmazza. Még ott is, ahol a különbség nem látszik lényegesnek. Így a kritikai kiadás akkor is használható marad, ha esetleg újabb adatok bukkannak föl az *Emlény* nyelvallapotának hitelessége ellen.

A *ferrói szent fa* helyzete ennél némileg egyszerűbb. Az 1840-es kiadás sem kézirat, hanem csak hitelesnek tekinthető másolat alapján készült. Heckenastnak az Obernyik készítette másolatot küldték fel.⁷⁴ Obernyik naplójából még azt is tudjuk, hogy a másolást 1839. február 22-én kezdte el és 25-én fejezte be.⁷⁵ Az eredeti kézirat minden valószínűség szerint Csekén maradt. Amikor a Petőfi Irodalmi Múzeum 1962-ben megvásárolta Miskolczy Lajosné Kölcsy Klára leszármazottjaitól a Kölcsy-hagyatékot, amelyet sokáig magának Kölcsy Ferencnek a házában őriztek az egykori tulajdonosok, a *ferrói szent fa* kézirata nem volt az anyagban.⁷⁶ Időközben megsemmisülhetett vagy elkallódhatott. Nem is csoda, ha hozzászámítjuk ehhez azt a Fried István által rögzített, Szauder Máriától származó információt, hogy a kéziratosokat sokáig egy használaton kívüli kandallóban tárolták az örökösök, s a papírok egy része az átnedvesedés miatt olvashatatlan lett.⁷⁷ A másik két elbeszélés kéziratának hiánya nem meglepő, az még valahogy Heckenasttól kallódhatott el. Kölcsy töredéknovellájánál tehát még az emendáláshoz sem áll rendelkezésünkre egyéb szöveg, a kritikai kiadás kénytelen az 1840-es változatot követni, külön ügyelve a nyilvánvaló sajtóhibák kiszűrésére.

⁷² SOLT Andor, i. m. 387. (Pest, 1839. ápr. 14. — Szemere Pál Kölcsy Kálmánnénak)

⁷³ Vö. FRIED István, *Kölcsy Ferenc ismeretlen versei* (Adalékok a lírikus Kölcsy jobb megértéséhez). Szabolcs-Szatmári Szemle, 1979. 4. szám. 25–36.

⁷⁴ L. a 3. jegyzetet!

⁷⁵ Kölcsy Antónia naplója..., 219 skk.

⁷⁶ Vö. SZAUDER József, *Kölcsy ismeretlen kéziratai*. A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve, 1963. 87–98.

⁷⁷ FRIED István, *A levéltár Kölcsy Ferenc*. ItK 1991. 312.

Áttekintésünkben — a filológiai eredményeken túl — talán adódik egy általánosabb következtetés is: az életmű hiteles kronológiájában még vannak tisztázandó pontok. Ez pedig a pályakép egésze szempontjából fontos. A műértelmezések arányait is módosíthatják az efféle filológiai vizsgálódások. A novellák majdan elvégzendő poétikai elemzése biztos filológiai alappal kell, hogy épüljön. Kölcsey prózaírói jelentőségét igazából csak az alapos novella-analízis után lehet fölmérni — de ahhoz a munkához csak ilyen kerülőúton érdemes eljutni.

Hopp Lajos

MIKES KELEMEN: KERESZTÉNYI GONDOLATOK

A lelki haszonnal járó időtöltésre, elmélkedésre és kegyességre serkentő rodostói fordítások közé tartozik Mikes 1747-ben készült munkája: *Keresztényi Gondolatok*, „melyek a Szentírásokból és a Szentatyák írásából vannak kiszedegetve. A holnapnak minden napjaira.”¹ Címének körülírása jelzi a munka valláserkölcsi mondanivalójának gyakorlatias kegyességi célzatát.

A *Keresztényi Gondolatok* forrását Dézsi Lajos állapította meg² E.-F. Vernage *Pensées chrétiennes*-jének egyik kiadása alapján. Egy 1717-i francia kiadásból készült latin fordítás, *Cogitationes Christianae*³, volt a kezében. „Hogy azzal a művel van dolgunk, melyet Mikes is fordított, kétségtelen. Csakhogy itt is tekintetbe veendő az, hogy Mikes francia szöveget fordított, nem latint s olyan eltérések is vannak, melyekből következtethetjük, hogy nem egy kiadást használt a latin és magyar fordító.”⁴ Vernage szerzőségét Király is megerősítette. Mikes fordításának „eredetije Vernage abbé *Pensées chrétiennes* című műve 1713-ból. (Előttém az 1718-i kiadás volt).” Jelezte, hogy forrása megvolt Rákóczi rodostói könyvtárában.⁵

Az anonim francia mű eredeti szerzője Etienne-François Vernage (1652–1723). Párizsban született, anyja Marie Bretonneau; atyja parlamenti ügyész volt. Szüleinek halála után 1668-ban fiatalabb testvéreivel együtt (akik közül egy ügyvéd, egy orvos, három szerzetes lett) anyai nagybátyjához került, aki a collège de Ponroise igazgatója (principal) volt. M. Bretonneau fiatal rokonát a könyvek szeretetére nevelte. Vernage teológiai tanulmányait a Sorbonne-on, szemináriumi éveit az oratoriánusoknál (les pères de l'Oratoire de N.D. des Vertus) fejezte be. P. de Saint-Pé irányításával az egyháztudományba mélyedt el. 1678-tól haláláig a S. Nicolas de Champs parókián élt, s folytatta tudós tevékenységét. Kevés javaiból jótékonykodott, védelmébe vette a szerencsétleneket és a szegényeket, de mindig visszautasította a neki felkínált egyházi javadalmakat. A S. Jean en Grève plébánián működő egyik paptársával, M. Raveauval, megalapította a Temple falai mögött a „bűnbánó lányok” otthonát (l'établissement des Filles repenties, dites du Sauveur), amelynek egy ideig gondját viselte. Halála után rendkívül gazdag gyűjteménye maradt hátra.⁶

Vernage írói munkásságának jellemzésére erkölcsnevelő művei közül megemlíthjük a

¹ A kézirat lelőhelye és jelzete: OSzK Quart.Hung. 1095; *Mikes Kelemen Összes Művei*. III. Sajtó alá rend. Hopp Lajos. Bp., 1970. 451–463., 945., 966–970., 1044–1065.

² Dézsi Lajos, *Mikes fordításairól*. ItK 1904. 187–191.

³ Egyetemi Könyvtár, A. 8. kézirat.

⁴ Dézsi, i. m. 188.

⁵ KIRÁLY György, *Mikes Kelemen fordításai*. EPhK 1912. 26.; ZOLNAI Béla, *II. Rákóczi Ferenc könyvtára*, Magyar Bibliophil Szemle, 1925–1926. Klny. 1926. 27.

⁶ MORÉRI, *Le grand dictionnaire historique*. Paris, 1759. vol. X; Moréri szerint Vernage könyvtára volt a szerző minden gazdagsága; értékét 1.500 livres-re becsülték; más ingóságainak értéke alig tett ki 30 livres-t.

következőket: *Nouvelles réflexions, ou sentences et maximes morales et pratiques.*⁷ *Traité de la vie parfaite selon les regles et l'esprit du Christianisme.*⁸

Vernage, *Pensées chrétiennes*... c. műve 1713-ban névtelenül jelent meg a párizsi Desprez kiadónál. Az 1714-es és 1720-as kiadást, az előszó szerint („En donnant donc ces Pensées Chrétiennes au Public sous une forme toute nouvelle, on a pour but...”)⁹ már új formában jelentették meg. Moréri szerint is több kiadása volt az ismert munkának, egyet meg is jelöl (chez Desprez à Paris), de évszám nélkül.⁹ A Bibliothèque Nationale katalógusában (Cat Gen) Vernage neve címszóként nem fordul elő. Az Auteur et anonymes kartotékfiókban könyvének csak egy kiadása található: *Pensées chrétiennes tirées de l'écriture sainte et des saints Pères. Pour tous les jours du mois.*¹⁰

Hogy pontosan melyik kiadást használta Mikes, még nem sikerült megállapítanunk. Dézsi egy 1713-as, egy 1713–1715 közötti és egy 1717-es kiadásról beszél, de ezeket nem látta. Király György kettőt említ: az elsőt 1713-ból, s egyet 1718-ból, mely utóbbi kezében is volt. Mint említettük, magunk két kiadást ismerünk: az 1714-est és 1720-ast. E kettő szövege lényegében egyező, leszámítva a függelékben jelzett eltérést. A „Préface” nincs lefordítva. Mikes a tartalomjegyzéket is elhagyta. A fordítás és a kiadás között az első fejezetekben bizonyos fokú szövegátcsoportosítás tapasztalható; eltérések vannak a lapszéli utalásokban is. Lehet, hogy van olyan kiadás is, amelynek szövege megegyezik a kézirattal. Mindez arra vall, hogy Mikes kezében másik kiadás lehetett.

Annyi bizonyos, hogy e kézirat függelék része, amelyet – alapos vizsgálatok hiányában, Abafi nyomán egy ideig részben Mikes eredeti írásainak, másrészt a könyvtől idegen anyagnak tartottak, megtalálható az elsőt követő egyes francia kiadásokban is. Már Dézsi kimutatta az említett latin fordítás segítségével, hogy ezek is fordítások.¹¹ Sorrendben: „Hogy Micsoda tiszta Szokásokat kíván a kereszténység” – ami után ez áll: „vége.” Ezután folytatólag, de új levélen következők az „Imádság” – „Az Életnek rendéről” – „Salve Regina” és „Ave Maris Stella” – „A szóhordásról”. Abafi Lajos e függelék eredetének megítélésében még teljes bizonytalanságban volt.¹² Dézsi kiigazítja Abafit, de egy ponton még ő is bizonytalan. „Az Életnek rendéről.” c. rész annyira eltért a latin fordítás „Cogitationes Regulae ordinationis Christianae” szövegétől, hogy a kettőt nem azonosíthatta. S mivel más művekben¹³ is talál ilyenféle rendtartást, úgy vélte, hogy Mikes fordítása valamely más munkából való. Király azonban rámutatott, hogy „Az Életnek rendéről” c. fordítás is megvan a francia kiadás 258. lapján (1718): „Regle de conduite chrétienne” cí-

⁷ „... dédiée à Madame de Maintenon.” Seconde édition. Paris, 1691. In–12°. (A Dict 17e Vernage (!) címszava szerint a Mme de Maintenon-nak ajánlott első kiadás: *Nouvelle réflexions et maximes politiques*. Lyon, Amaury, 1690.; továbbiak: P. M. GUÉRANT, 1691.; P. 1694.)

⁸ „... par M. de Vernage.” Paris, Denys Du Puis, 1698. In–12. *Traité de la charité selon S. Paul*. Paris, 1711. In–12°. (1712-ben hozzátartozták M. PACCORI v. PACORY, *Traité de la loi nouvelle*... c. írását, s ezért egyesek az előbbi traktátust az utóbbi szerzőnek tulajdonítják. A Bibl. Troyes katalógusa ugyanakkor az *Abrégé de la Loi nouvelle*... 1727-es párizsi anonym – Par. M. ***-kiadást az említett két szerző közös munkájaként tünteti fel.)

⁹ „C'est un in–18 de 323 p., en y comprenant la Regle chrétienne et les Réflexions consolantes sur le travail, qui n'étoient point dans la première éd.”

¹⁰ Par Mr. E.-F. Vernage, Prêtre. A Paris, G. Desprez, se vend à Maestricht, chez L. Bertus, 1714. In–18. VI–439 p. (A végén csak: De la pureté des mœurs, que demande le Christianisme, 424–436.) Troyes könyvtárában van egy későbbi kiadás: *Pensées Chrétiennes*... par l'abbé E.-F. de Vernage. Paris, Guillaume Desprez et Jean Desessartz, 1720. In–18. 328 p. (Alapszövege 322 p. + Privilège et Table. – A függelékkrész (249–322) erősen bővített; 249–256: De la pureté...; 256–258: Priere; 258–267: Regle de conduite chrétienne; 268–317: Réflexions chrétiennes (vagyis Reflexions sur le Travail et sur la Pauvreté); 317–322: Devoirs des Pères et des Mères et des Enfants; Priere à la sainte Croix.) Ezt a kiadást használtuk, szövegét összevetve az előbbivel; jelzete: 6364.

¹¹ Dézsi, i. m. 190.

¹² ABAFI Lajos, *Mikes Kelemen*. Bp., 1878. 122., 130–137.

¹³ Pl. B. DANGLES, *Particulière conduite assurée à la perfection*. Paris, 1638.

men. „Megjegyzendő azonban — írja —, hogy ez Mikes legszabadabb fordítása, csak az ideát és egy pár adatát használja föl, beosztása is annyira más, hogy párhuzamba teljesen lehetetlen állítani a kettőt.”¹⁴ Ez a rész a Moréri által idézett egyik későbbi kiadás szerint nem volt meg az első kiadásban. Mivel az 1714-i kiadásban sem találtuk, a Mikes által használt kiadás az 1717-es (vagy 1718-as) lehet.

Külön kérdés a kiadásokban nem található „Salve Regina” és „Ave Maris Stella”. Korán kiderült róluk, hogy nem Mikes versei; „A Menyországnak királynéja” és „Tengernek fényes csillaga” Mária himnuszok már a régebbi énekeskönyvekben olvashatók latin s magyar változatban.¹⁵ „A szó hordásról” c. befejező részről Abafi úgy vélte, hogy ez teljesen eltér attól, amit Mikes a *Kalauz* első átdolgozásában a negyedik szakasz 11. részében előad „Az szóhordásról”. „Mi nem tartjuk a kettőt egymástól teljesen eltérőnek” — írja Dézsi. Az elmélkedés mindegyikben azzal kezdődik, hogy a szóhordás veszekedést, zenebonát támaszt. A *Kalauz* (1724/44) szerzője röviden int e véték elkerülésére, azután bibliai helyekre hivatkozik, s végül egy szóhordó felsülésétől szóló példával zárja. Mikes pedig a *Keresztényi Gondolatok* függelékének szövegében mintha saját gondolatait írta le, a szóhordás káros voltát fejtegeti; több példát is említ, de az „egy szóhordó” és egy „emberséges ember” bölcs válaszának előadása egyezik. A *Gondolatok*ban levő kidolgozás a *Kalauz*ban foglaltakhoz viszonyítva teljesen szabad, egyéni előadás. Dézsinek az a nézete, hogy nem mondhatjuk a „Szóhordást sem Mikes teljesen önálló munkájának: ha eredeti műve is, de felhasználta hozzá az *Ifjak kalauzájának* erről szóló fejezetét, átdolgozta, kibővítette azt.”¹⁶

A kiadásban a szöveget „Preface” vezeti be. Ebben Vernage „a szellem és a szív” foglalatosságaihoz hasonlóan, a lelki táplálék gyűjtését is szükségesnek és hasznosnak ítéli. A lelki dolgokban felvilágosult ember, „l’esprit éclairé des lumieres” könnyebben eligazodik a világi élet útvesztőiben. „Par le mot de Pensées on n’entend point de simples vûes d’esprit, des spéculations steriles: on y comprend tout ce que les verités bien pesées produisent de connoissances et de lumieres dans l’esprit et d’impressions dans la volonté par rapport au salut de l’ame.” Az üdvös gondolatok nem üres okoskodások, hanem a keresztyényi elvek és igazságok feletti elmélkedés kifejezése.¹⁷ A kegyelem szerepét, a jámbor könyvek fontosságát és a meditáció szükségességét hangsúlyozva folytatja: „Il en est la source et le principe; et c’est par la lecture et la meditation de l’Ecriture sainte, et des Livres de pieté, c’est par une priere frequente, qu’on obtient de lui cette grace.” Ezután nagy példákra (Szent Antal életére, Szent Pál és Ágoston megtérésére) hivatkozik, a Szentírás olvasásának az emberek lelkében előidézett hatását igyekszik bizonyítani. Szól az imádságról és az elmélkedésről: ez az ember párbeszéde Istennel, mert — írja Vernage — „Dieu même nous parle”. Az elmélyült olvasás az üdvös meditációra vezethet: „Ces pensées étant tirées de l’Ecriture sainte et des saints Peres, pourront avec le secours de Dieu produire les mêmes effets en ceux qui les liront avec cet esprit et ces dispositions. On peut avant la lecture faire cette priere ou quelqu’autre semblable.” S következik az imaszerű fohász záróakkordja.¹⁸

¹⁴ KIRÁLY, i. m. 1912. 26.

¹⁵ ABAFI, L., *Mikes Kelemen költeményei*. PTL 1878, 3.sz. 39–40; SCHVARCZENBERG József, *Mikes Kelemen mint költő*. Egyetértés, 1891. 128. sz.; KARDOS Albert, *Mikes Kelemen versköltősége*. FővLapok 1891. május 14. 132.sz.; KOVÁCS Gyárfás, *Zágoni Mikes Kelemen és a „Salve Regina”*. Közművelődés (Gyulafehérvár), 1891. 23. sz. 179–180.; KISDI Benedek, *Canthus catholici*. 1651; *Kájonai Cantionale*. 1676; RMKT. I. 188–189.; RMKT XVII. sz. 2.k. 458–461.; MIKES, ÖM. III. 555–556., 1061–62.

¹⁶ DÉZSI, i. m. 191.

¹⁷ „Au reste on peut bien exposer les verités aux yeux de l’esprit, et les lui dépeindre par des expressions fortes et touchantes; mais de produire des pensées chrétiennes à la vûe de ces mêmes verités, c’est l’effet de la grace. Nous ne sommes pas capables d’en former aucune comme de nous-mêmes, selon l’Apôtre: c’est Dieu qui nous rend capables.” (2. Cor. 3.)

¹⁸ „Faites, Seigneur, qu’en lisant votre parole, j’entende cette voix qui parle au cœur; faites que je la regarde avec foi, que je m’y voie moi-même comme dans un miroir...” Etc.

A *Keresztényi Gondolatok* elmékedő jellegű munka. Fejezetei nem tudós célzatú polémikus teológiai traktátusok; arra valók, hogy az elmékedések ismert három „punctá”-ja szerint az olvasó egyéni vallásos érzésvilágát a jámbor célzatnak megfelelően hangolják. Nem annyira értelmi vagy teológiai érvekkel, inkább hangulati elemekkel, a szívre ható gondolatokkal buzdítanak. A szerző kedveli az életből vett példákat, kiaknázza a bibliát, erudícióval, de módjával idézi az auctorokat, hivatkozik filozófusokra. Stílusa egyszerű, de jól kidolgozott. A szépirodalommal érintkező meditációs irodalomnak ezek a 17. századi és 18. század eleji emlékei teret nyitottak a képzeletnek; íróik helyenként a költői próza motívumait is felhasználták. Az áttekinthető, világos szerkezetű munka minden fejezete három, római számmal jelzett, viszonylag rövid részből áll. Az egyes témák sokfelé ágaznak, de bizonyos laza csoportokat alkotnak; az első ilyen elkülöníthető egység:

Első nap	A hitről.	I. Jour De la Foi
2.	Az embernek végéről.	II. De la fin de l'homme.
3.	A halálról.	III. De la Mort.
4.	Az ítéletről.	IV. Du Jugement.
5.	A pokolról.	V. De l'Enfer.
6.	A paradicsomról.	VI. Du Paradis.

A fordításban nincs külön tartalomjegyzék; a szövegben levő fejezetcímek megegyeznek a kiadásával,¹⁹ ahol ezek folytatólag következnek.

A hitbuzgalmi gondolatok forrása a hit, a vallásbéli dolgok fundamentuma. A hitigazságokról, hitbéli titkokról, törvényekről, az üdvösségről gondolkodó keresztény az isteni ígéretben bízva várja a mennyei örökséget, „úgy tekintvén az egész földet, mint számkivetésének helyét”. A hit és a cselekedet megegyezése a kísértések meggyőződésének az alapja; szemléletes biblikus parafrázissal, „a hit a mi pajzsunk, hogy a gonosz léleknek minden tüzes nyilait elolthassuk”.²⁰ Az elmékedés és az imádkozás a keresztényi életre készítet. „Mit használ valakinek a catholicus hit, ha pogány módra él.” Isten a kezdete és az utolsó vége az embernek, ezért teremtményéhez kell igyekeznie. Az apostoli metafora jegyében szólva: „Mink vagyunk a mező, melyet az Isten mível, és az épület, melyet épít; mink vagyunk azok a fák, melyeket a mennyei atya plántált kezeivel...”²¹ Minden az övé, s evégre kell az embernek cselekednie elméjével, akaratával és szívével. „Legfővebb kötelessége egy okos embernek a philosophusok szerint a’, hogy szüntelen úgy tekintse az Istent, mint szeretetének célját és minden cselekedetének végét, hát egy keresztény mennyivel inkább köteles arra...”²² A 18. század eleji forrásmű nyomán természetes a „filozófusok” emlegetése; itt azonban inkább teológusokról lehet szó: „... quelques Philosophes l'ont reconnuë par les seules lumieres de la raison. Estre Philosophe, selon eux, c'est aimer Dieu; et... selon ces memes Philosophes...”²³ — utal ezúttal egyre, s meg is szólaltatja: „Szeresd az Istent, mondja Szent Ágoston, és cselekedjed mindazt, valamire az a szeretet indít. Légyen szívedben az isteni szeretet, mivel az a gyökér jónál egyebet nem hozhat...”²⁴ Ez a jó az a kincs, amely örökké megmarad, a test és lélek elválása, a halál után is. A szüntelen készülődés minden embert érint, mert a halált senki el nem kerülheti, az életnek reggeltől estig vége szakadhat; „az én napjaim hamarabb múlnak

¹⁹ Mikes, ÖM. III. 1064–1065.; az I-től XXXI-ig terjedő tartalomjegyzék mindkét (1714, 1720) kiadásban a könyv végén található.

²⁰ ÖM III. 455.

²¹ ÖM III. 457; közben elszórt buzdítások: „elmékedjünk g; akorta...” — „Lisons donc souvent, méditons avec attention...” I. m. 1720. 8.

²² ÖM III. 458.

²³ I. m. 1720. 13.; ÖM III. 1047.; „S. August. 1. 8. de Civit. c. 8.”

²⁴ ÖM. III. 458.; „Tract. 7. in 1. ep. Joan.” I. m. 1720. 14.; a fejezet ágostoni citátummal kezdődött, „Conf. libr. 1. Cap. 1.”

el, mintsem a takács metszi a vásznat...²⁵ — emlékeztet Jób mondására. Véget ér „az utozó és a számkivetésben való létel”. A keresztényi halál („mors christiana”) a mennyei örökség elnyerésének záloga. Ezért időben meg kell halni a világi életnek, ellenállni a testi életnek a lelki újjászületés javára. Az ember utolsó vége Krisztus ítélőszékéhez vezet, „a bíró már a kapunál vagyon... és amicsodások találatunk holtunkkor, olyanok leszünk, amidőn ítéletünk, amely helyre a fa leesik, ott marad” (Eccl 11).²⁶ A szegény és a gazdag az égi bíró elé kerül; a hatalmasokkal kemény ítélettel bánnak.²⁷ „Oh! kicsoda állhatja el annak a rettenetes bírónak tekintetét... oh ki ne félhetne... Jaj oh! én Istenem, jaj annak az életnek, amelyik legdícséretebbnek látszik lenni, hogyha azt irgalmasság nélkül vizsgálod meg.”²⁸ Az örökös bíró igazságos ítélete szerint némelyek az örök kárhozatra mennek, mások jutalma az örök boldogság. A kettő szembeállítás elég ok az elmélkedésre. Az író több bekezdésben ecseteli a pokol kínjait, a vétkes angyalok és a bűnös emberek büntetésének színterét. Ezzel szembeállítja az emberi elme által meg nem fogható égi paradicsomi tökéletes boldog állapotot. Az ellentétet hangváltás fokozza, stílusváltás színezi; képek és gondolatok kontrasztja kíséri.

A pokol olyan mélység... Az olyan föld, ahol csak nyomorúság és setétség vagyon, ahol uralkodik a vétek, a halál, a kétségbenesés, ahol nincsen rend, se békeség, se öröm, se vigasztalás, hanem mindenféle rendetlenség és örökös iszonyúság lakik... Az olyan tűzes és bűdös köves tó, ahol az elvettettek tűrhetetlenséggel és dühösséggel szüntelen való örökös kínokat szenvednek... A sírások és a fogaknak csikorgatási ott meg nem szűnnek... a tűz ott soha el nem aluszik... Kicsoda az, aki nem írtóznék ennyi nyomorúságoktól...²⁹

Mely szerelmesek a te hajlékid öröknek Ura, kívánczik és elájul az én lelkem az Úr pitvari után, a szívem és a testem örvendeznek az élő Istenben; mely nagy Uram a te édességed sokasága, melyet elrejtettél a téged felőknek. A paradicsom olyan hely ahol a boldog lelkek egészen látják az Istent, ahol kinyilatkoztatja nékik titkait és Istenségit, ahol megrészgíti őket házának bővségével, és a gyönyörűségnek patakából itatja őket, ahol bétölti őket örömmel és dicsőséggel...³⁰

A biblikus hangnemet lágyabb zsoltáros tónus váltja fel. Stílusélénkítő felkiáltások is hangsúlyozzák az ellentétet. „Oh! mely boldog örökkévalóság a szenteké, oh! mely boldogtalan a kárhozottaké. Oh! Istenem...”³¹

Az első fejezetek hitbuzgalmi tartalmának megfelelően a bőven beolvasztott ó- és újszövetségi passzusok mellett feltűnnek a szentatyáktól, auktoroktól vett idézetek, Szent Hieronimus Jeromos, Szent Ágoston, Nyssai Szent Gergely, Aquinói Szent Tamás, Szent

²⁵ Job 7; ŐM. III. 459.

²⁶ „Heureux les morts... la qualité de voyageurs, d'exilés, d'étrangers en ce monde... comme citoyen du ciel... employons tout le temps de notre vie à apprendre à bien mourir...” I. m. 1720. 17-23.; ŐM. III. 460-463.

²⁷ „On sera miséricorde aux petits, dit l'Écriture: mais pour les puissans, ceux qui font dans les grans emplois, dans les places éminentes, ils seront jugés dans la dernière rigueur.” I. m. 1720. 24.; ŐM. III. 464.

²⁸ ŐM. III. 466.

²⁹ „L'Enfer est une prison noir et tenebreuse... C'est un abîme... où les tenebres leur tiennent lieu de chaînes... C'est une terre... où regnent le péché, la mort, le desespoir; où il n'y a ni ordre, ni paix, ni joie, ni consolation... Qui ne fremira à la vue d'une peinture si effroyable? I. m. 1720. 28-33.; ŐM. III. 466-468., 1048.

³⁰ „... où il leur faite boire du torrent de ses délices... c'est là que rassasiés de la justice dont ils ont été insatiables sur la terre...” I. m. 1720., 38.; ŐM. III., 470.

³¹ „He! peut-on se plaindre... O bienheureuse éternité des Saints! ô malheureuse éternité des damnés! ô mon Dieu...” I. m. 1720. 37.; ŐM. III. 469.

Bernát munkáiból merített alkalmas részletek. Annyi előrebocsátható, hogy legkedveltebb forrása Ágoston, leggyakoribb hivatkozása pedig Szent Pál, vele fejeződik be a hatodik fejezet is.³²

A „nincsen itt maradandó városunk” gondolatot követő két újabb fejezet az istenkeresésről és az üdvösségről szól:

7. napon Az Istennek minden cselekedetünkben való jelenlétéről.

8. napon Hogy az embernek micsoda gondjának kell lenni az üdvösségére.

VII. De la présence de Dieu dans toutes nos actions.

VIII. Du soin que l'homme doit avoir de son salut.

El kell távoznunk a vétektől, hogy a jó erkölcsben gazdagodjunk. „De oh! mely nyomorúság! mindenütt csak az Istenről és a Krisztusról való feledékenység uralkodik, reggeltől fogva estig, gyermekségtől fogva mindhalálig, az emberek minden gondolatjokot, kívánságokat, cselekedeteket a világnak, a haszonkeresésnek, a nagyravágyásnak és a gyönyörűségnek adják.” Nem tanulják a krisztusi evangéliumot. „Oh! hogy lehetne az Istenhez menni, mivel elfelejtik azt az egyedül való utat, amely oda vezethetné, azt az igazságot, amely megvilágosíthatná...”³³ A patetikus felkiáltások tartalmi indoka bő kifejtést nyer; a moralista panasza a 18. század eleji franciaországi fejlődési viszonyokkal függ össze, ami a polgárosodás erőteljes társadalmi jelenségére és a világi tudományok föllendülésére utal. A „crise de la conscience” tünetei jelentkeznek. A világ felé fordult emberek elhagyták az élő víznek kútfejét, „és magoknak kutakat ástak, béomlott kutakat, amelyek meg nem tarthatják a vizet...”³⁴ Jer. 2. A képletes Jeremiás-idézet értelme: a földi boldogságot keresők elvesztik az isteni kegyelmet; „valamint hogy a portól a szem nem láthat, úgy a vétek is meghomályosítja a belső szemet” — folytatja testi példával a lelki szemről, s a szív tisztaságának megőrzéséről.³⁵ A keresztenység „nagyobb része” elmúlatja az üdvösség dolgát; foglalatosságuk „csak időtöltés, hejábanvalóság”. Felsorol ilyen nemesi és polgári időtöltést: „némelyek csaknem egész életüket a vadászásban töltik, némelyek a kereskedésben, mások a dorbézolásban, a gyönyörködtetésekben...”³⁶ De a lelkükkal nem törődnek, pedig mindezek „csak füstben mennek, amidőn meg kell halnunk... az elmúlt idők vissza nem jönnek, és csak a haszontalan bánattal maradunk...”³⁷ A gazdagságban sokan elfeledkeznek Istenről, úgy élnek „mintha az isteni rendelésnek nem volna gondja mindenre...” Ezt az alapgondolatot az evangalista intelme követi a szigorú erkölcsi követelményeket érvényesítő keresztényi életmódról, amelyet Mikes fejedelmi ura is követett a rodostói udvarban. „Erőlködjetek bémenni a szoros kapun, amely az életre viszen, amely is csak azoknak szoros, akiknek kemény a szívek... Luk 13... a kényes étellel nem lehet üdvözülni, a széyles út a veszedelemnek útja, és — fűzi hozzá a korjelenségre utalva — azoknak számok, kik azon járnak, véghetetlen.”³⁸ A rigorista szemléletű szerző imádkozásra, olvasásra, elmélke-

³² „Nincsen itt maradandó városunk, hanem a jövődöt keressük.” Hebr. 13; ŐM. III. 473., 1049.

³³ „... ils vivent toutes leurs pensées, leurs desirs, leurs actions au monde, à l'intérêt, à la gloire, au plaisirs. Et Dieu en paroit presque banni entièrement... On n'étudie plus Jesus-Christ, ni son Evangile: on ne le connoit presque pas...” I. m. 1720. 48.; ŐM. III. 474-475.

³⁴ „... et l'autre de s'être creusé des citernes entr'ouvertes qui ne peuvent tenir l'eau.” I. m. 1720. 49.; ŐM. III. 475.

³⁵ „Comme la poussière empêche l'œil de voir, le péché de même trouble l'œil intérieur.” I. m. 1720. 50.; ŐM. III. 475.

³⁶ „Toutes ces grandes entreprises, toutes ces occupations, ces projets auxquels ils se livrent tout entiers, ne sont qu'amusemens et que bagatelles, si on les compare avec l'affaire du salut.” I. m. 1720. 56.; ŐM. III. 477., 1050.

³⁷ „... qui s'en vont en fumée... Ces momens passés ne reviennent jamais, et ne reste qu'un regret mortal...” I. m. 1720. 56-57.; ŐM. III. 477.

³⁸ „... il faut faire effort pour entrer par la porte étroite...” I. m. 1720. 59.; ŐM. III. 478.

désre és jó cselekedetre buzdító sorait ágostoni gondolattal zárja: „Hogy az örökkévaló boldogságot elnyerhessük, nem lehet arról eleget előre gondolkodni.” Ezzel mintegy előkészíti a következő fejezetek elmélkedési témáihoz vezető utat.

Az újabb témacsoport Ádám vétkének fölidézésével kezdődik, s a keresztényi élet kötetmeit, példáit, valláserkölcsi gondolatkörét öleli föl. A fordítás megadja a fejezetcímeket a szövegben.

9. A vétektől való irtózásról.	IX. De l'horreur du péché.
10. A penitenciartartásról.	X. De la Penitence.
11. Hogy nem kell halogatni a megtérést.	XI. De ne point differer sa conversion.
12. Az alamizsnáról.	XII. De l'Aumône.
13. A szenvedésről.	XIII. Des souffrances.
14. A világot való megvetésről.	XIV. Du mépris du monde.
15. Az emberi tekintetről.	XV. Des respects humains.
16. Hogy magunkban nem kell bízunk.	XVI. De la défiance de soi-même.

A tematika kapcsán újabb auktorok is csatlakoznak az előbbiekhöz, mint szent Thascius C. Cyprianus, Nagy Szent Gergely, Aranyszájú Szent (Chrisostomus) János, Nagy Szent Leó, Szent Ámbrus, Szent Paulinus; s alább még Nagy Szent (Basil) Vazul és Tertullianus. A vétek megrontotta a szívet, s ez a rossz fészkévé vált, „mivel a szívből származnak a rossz gondolatok, a gyilkosságok, paráznaságok, lopások, hamis bizonyosságok, káromlások és emberszóllások...” Az első ember vétké az elmét is megvakította, s az embert az ördög rabjává tette. Csak a mindenható orvos gyógyíthatja meg őt lelki nyavalyájából. A megromlott szívet meg kell tisztítani, szívbéli penitenciát kell tartani. „La penitence du cœur” igazi bűnbánatot, „une veritable contrition” követel. A külső sanyargatás és a „színes penitenciartartások” („des penitences fausses”) lehet, hogy felindítják a szívet, de azt meg nem változtatják.³⁹ Az ószövetségi forrás szerint meg kell törni a kevélységtől felfuvalkodott elmét, s töredelmessé tenni a bánatba merült szívet. „Térjetelek meg hozzám, mondja az Úr, teljes szívetekből, böjttel, sírással és jajgatással, szaggassátok el szíveiteket és nem ruháitokat, ebből áll a szívbéli penitencia...” Joel 2. A keresztényi élet szüntelen penitencia, kereszt és türelem, hiszen „nincsen olyan ember, aki ne vétkeznék... aki gyalró ne legyen...” A krisztusi példát kell követni, élni kell az Úr könyörületességével. „A mi életünk csak egy cérnaszálon függ, ha az a cérna el talál szakadni, örökösön elveszünk...”⁴⁰

Az üdvösség elérését szolgálja a bűntelen élet és a keresztényi jó cselekedet. „Valamint hogy az égő tüzet eloltja a víz, úgy az alamizsna is eltörli a vétket...” Az alamizsnálkodás mennyei kincsgyűjtés; lelki haszna, a pénzvilág nyelvén szólva, „intéresre adunk, ha alamizsnálkodunk... az alamizsna nem költség, hanem jövedelem...”⁴¹ A lelki és testi alamizsna módot ad a szerző biblikus szociális eszméjének fölillantására. Egy bekezdésbe sűríti a szegény és a gazdag egymásrautaltságának gondolatát. „A gazdag és a szegény esszetalálkoztanak. Az Úr teremptője mind egyikének, mind másikának. A szegénynek csak ebben a mulandó életben vagyon szüksége a gazdagra, de a gazdagnak szüksége vagyon a szegényre, hogy örökké boldog lehessen, és úgy lehet azzá, hogyha segíti. Szent Gergely a szilfához hasonlítja a gazdagot és a szegényt a szőlőhöz; a szilfa noha szép legyen is, de gyümölcsöt nem hoz, a szőlő pedig ha gyenge is, rakva vagyon, amidőn a szilfára vagyon támaszva. Így a gazdag is segítvén a szegényt,

³⁹ ÖM. 479-482.; 1720. 60-72.

⁴⁰ „... Jesus-Christ est notre chef et notre modèle; nous sommes obligés de lui être conformes, et de l'imiter par une vie de croix... notre vie ne tient qu'à un fil; si ce fil vient à se rompre, on est perdu sans ressources.” I. m. 1720. 73-74.; ÖM. III. 483-485., 1051.

⁴¹ „On sème son blé, on met son argent dans le commerce: on ne craint pas de le perdre: c'est cependant tout risquer pour un profit fort incertain. Craindroit-on de donner son argent à Jesus-Christ...” I. m. 1720. 86-87.; ÖM. III. 488., 1052.

hogy el ne essék, részesül jó erkölcsében.”⁴² Az erkölcsi elv kinyilvánítása mellett a felebaráti kötelesség társadalmi szemszögből is hangsúlyt kap: „A szegénynek kell adni a szükségesen felyül valót, mivel az ötet illeti...” S hozzá egy jó tanács, ne úgy adj alamizsnát, mintha erővel vonnád el a fősvényiségtől, hanem szívből és jó kedvvel. „Adjatok, és adatik nektek” Luk 6. — zárja le tömören az evangélista mondatával a szűkölködők megsegítésével járó érdemszerzés témáját.

A lélektisztító szenvedés és a földi nyomorúság elviselése is az érdemszerzés üdvös eszköze. A „mindnyájan olyan nagy bűnösök vagyunk” aszkétikus szólam a világi boldogságtól az égi boldogság felé irányítja az elmélkedő olvasót. A szenvedés megalázza a szívet, gyarapítja a jó erkölcsöt; „itt égess, itt vágj Uram, és ne kímélj engemet bűnöst, boldog lések, hogyha az ideig való szenvedésekkel elkerülhetem az örökkévalókat, amelyeket megérdemlettem...”⁴³ — idézi a patetikus ágostoni szavakat. Az ő gondolatával fejezi be, „Krisztus keresztje a mi keresztünk nélkül minket nem üdvözít...” „Az evangéliumi tanítás szerint is ellene kell mondani a világi csábításoknak és veszendő dolgoknak: „Ne szeressétek a világot...”⁴⁴ (1 Jan 2). Nem úgy az olyan „szem-fül ember”, aki csak a világi kívánságokkal van tele. „Az élet kevésége az, amidőn rendetlenül kívánják a világi tiszteletet és becsületet, amidőn magunk felől belsőképpen sokat állítottunk, amidőn felebarátunkot megvetjük; az egész sebek között, amelyeket tett a véték szívünkben, ebből legnehezebb kigyógyítani, e minden vétkeknek a gyökere...”⁴⁵ A 18. század eleji francia társadalomra jellemző moralista bírálat az udvari és nagyvilági erkölcsökre is kiterjed. A jó erkölcsöt keresők kevés társra lelnek, a keresztények nem vallják meg hitüket, mert a világ előtt nem ebből áll a becsület. „Ezért vagy on azután, hogy oly mód nélkül kívánnak tetszeni és hízelkedni másoknak, mindenben dicsérni és követni a sokaságot... inkább tartanak az emberek ítéletjektől, mint az Istenétől...”⁴⁶ A világi életben divatosá vált „l’art de plaîre” ellen emeli föl szavát, mivel ellenkezik a jó erkölcs követésével. Sokan nem szégyenlik hivatalukat és mesterségüket, mások sem idegenkednek azokat követni, „csak abban hasznót lássanak”,⁴⁷ miért kellene hát éppen egy kereszténynek szégyenleni az olyan hivatalját, amely „oly tiszteletes, oly hasznos és amelyben annyit remélhetni?” Isten szolgálata azt is jelenti, hogy őbenne bízunk, ne magunkban. „Ha a cedrusfák eldőlnék, hát a gyenge nádszálak hogyné dőlnének el? Erősebbek vagyunk-e Sámsonnál? szentebbek-e Dávidnál? bölcsőbbek-e Salomonnál?”⁴⁸ hivatkozik a Királyok könyvére. Krisztus kegyelme és az isteni szeretet megóv a magahittségtől, „azt a kincset cserépedényben hordozzuk, ne bízunk az edényben, hanem kérjük azt,

⁴² „Le riche a donc infiniment plus besoin du pauvre, que le pauvre n’en a du riche. Le pauvre n’a besoin du riche que pour cette vie qui passe; et le riche a besoin du pauvre pour l’introduire dans le ciel...” I. m. 1720. 87; ŐM III. 489–490.

⁴³ „Brûlez, coupez, Seigneur; ne ménagez point un pecheur tel que je suis...” I. m. 1720. 95.; ŐM. III. 493.

⁴⁴ „N’aimez pas le monde, ni rien de ce qui est dans le monde...” Joan 2. I. m. 1720. 105.; ŐM. III. 495., 1053.

⁴⁵ „La troisième passion des enfans du siècle, est l’orgueil de la vie: c’est un desir deregulé de paroître, de l’être en honneur dans le monde, de dominer, d’exceller, de se voir élevé au-dessus du commun...” I. m. 1720. 102.; ŐM. III. 496.

⁴⁶ „De-là vient cette application perpetuelle à plaire, à s’accommoder aux personnes qu’on voit à flatter...” I. m. 1720. 110.; ŐM. III. 498.

⁴⁷ „On ne rougit point de sa profession, quelque basse et quelque méprisable qu’elle soit: il n’en est point au monde qui ne trouve des gens qui l’exercent sans respect humain, pourvu qu’il y ait quelque profit à faire.” I. m. 1720. 112.; ŐM. III. 498.

⁴⁸ „Les cedres tombent: que ne doivent pas craindre le roiaume? Qui osera se croire plus fort que Samson, plus saint que David, plus sage que Salomon?” I. m. 1720. 120.; ŐM. III. 501.

aki csinálta, hogy keziből le ne ejtse..."⁴⁹ A kérés megerősítéséről további fejezetek szolgálnak elmélkedésre alkalmas gondolatokkal.

Ezek a következők:

17. A szentségekről.	XVII. De l'usage des Sacrements.
18. A szentmise áldozatjáról.	XVIII. Du Sacrifice de la Messe.
19. A malasztokkal való élésről.	XIX. De l'usage des graces.
20. Az idővel való élésről.	XX. De l'usage du temps.
21. A jópéldaadásról.	XXI. De l'exemple.

A jó előkészülettel vett szentségek lelkileg igen hasznosak. Valójában számosan vannak olyan keresztények, akik csak névleg tartoznak a hívekhez. A korábbi panasz ismétlődik. „Egy jól tett gyónás és komunio elegendő volna a mi megszentelésünkre, mindazonáltal mennyi sok a gyónás és mely kevés a megtérés, mennyi sok a komunio és mely kevesen vannak az olyan keresztények, akiknek életjük megegyeznék az evangéliummal...” A szentmise áldozatján való buzgó részvétel megerősít a hitben; Krisztus kegyelme „olyan szükséges a jó életre, valamicsoda szükséges a lélegzetvétel a természet szerint való életnek, az elvonja az ember szívét a vétekhez való ragaszkodástól...” De aki visszaél az isteni kegyelemmel, lelkét veszedelembé sodorja; „amely föld gyakorta esőt vesz, azaz kegyelmet, és amely csak töviset terem, a'közel vagyon az átokhoz, és megégettetik”. Hebr 6. A bensőséges lelki élet elősegíti a kegyelem megőrzését. „Az imádsággal nyerik meg a malasztot, és ez az imádság inkább áll a szívnek kívánságiból és suhajtásiból, mintsem a szóból, amely csak külső jel...”⁵⁰ Minden időben és minden dologban élesíteni kell a kegyelmi állapotot, s ezért az idő eltöltése erkölcsi kérdéssé válik. „Nincsen semmi drágább az időnél...” — mégis sokan nem úgy cselekszenek, hogy az lelki hasznukra válják. „A mi boldogságunk vagy veszedelmünk azon áll, amint az idővel élünk. De oh! mely vakság? nagyobb része az embereknek az örökkévalóságnak kapujáig elmennek, mégis nem tudják, mire adatott nekik az idő, a napok, a holnapok és az esztendő eltelnek, és senki nem gondolkozik azokról...”⁵¹ Az él jól az idővel, aki azt az üdvösség munkájára fordítja és ebben példát mutat; a példaadás követelményével összekapcsolódik a társasági életben érvényesítendő erkölcsi magatartás. „Az embernek természet szerint szükséges a társaság...”⁵² — de csak a jóra hivatott társaság. Példaadás lehet a beszédben, a „nyájaskodásban”, a szeretetben, a hitben, a tisztaságban, a tudományban, a tökéletességben, a jó erkölcsökben. A feleségek magaviseletére is gondot fordít. „Az asszonyok tisztességes öltözettel, szemérmertességgel és józansággal ékesítsék magukat, és nem fodorított hajjal, arannyal, gyöngyökkel vagy drága öltözetekkel...” Jaj annak, aki másokat megbotrántoztat; a rossz alkalmak megbotrántoztatást szülnek. „A komédiák, vendégségek, táncok, tisztátalan versek, rossz könyvek, énekek, szemérmertlenségek, mindezek véghetetlen véteket okoznak, az olyanok, akik az ilyeneknek kezdői, számot fognak adni a rossz példáért...” — „Les comedies par exemples, les operas, les bals, les danses, les poésies profanes et impures, les mauvais livres, les paroles et les chansons lascives, les tableaux deshonnêtes, les nudités scandaleuses, les modes contraires à la modestie chretienne...”⁵³ A fordító által némileg megkritikált al-

⁴⁹ „... c'est un tresor que nous portons dans des vases de terre: défions-nous de la fragilité du vaisseau et prions l'ouvrier qui l'a fait...” I. m. 1720. 121.; ŐM. III. 501., 1054.

⁵⁰ ŐM. III. 504-508-510., 1055.

⁵¹ „Bien ne lui doit être plus précieux, cependant il n'est rien qu'il neglige davantage et qu'il emploie si mal... Les uns vivent dans l'oisiveté, les autres dans le desordre, et d'autres enfin dans l'illusion... Employez donc votre tems à faire tout le bien... Le temps est court... la figure de ce monde passe...” I. m. 1720. 147-152.; ŐM. III. 511-513.

⁵² „Les hommes sont nés pour la société; cette société ne doit être que pour le bien, et jamais pour le mal...” 1720. 153.; ŐM. III. 514.

⁵³ ŐM. III. 515., 1056.; 1720. 157.

kalmak, színházi és szépirodalmi s szerelmi tematikát érintő példák a korabeli rigorista szemléletet tükrözik.

Ami a hívő lélekre és az Istenre tartozik, egy egész kis fejezetcsoporthoz tartozik.

22. Az Isten akaratjával való megegyezésről.	XXII. De la conformité à la volonté de Dieu.
23. Az Istenben való bizodalomról.	XXIII. De la confiance en Dieu.
24. Az isteni szeretetről.	XXIV. De l'amour de Dieu.
25. A Krisztushoz való szeretetről.	XXV. De l'amour de notre Seigneur Jesus-Christ.
26. Hogy Krisztust kell követnünk mindenekben.	XXVI. De l'imitation de notre Seigneur Jesus-Christ.

Az átlagolvasó számára leegyszerűsített, de meglehetősen nehéz elmélkedő témával kezdődő folytatólagos részben a megromlott emberi akarat és az isteni akarat megegyezése egyszerű konklúzióval jár: „Egy kereszténynek nem kell más akaratjának lenni, hanem hogy az Istent szeresse... és kapcsolja magát az ő akaratjához...” Ez meghatározza a vallásgyakorlat és kegyesség, a szent könyvek olvasásának és az igékről való elmélkedés alaphangját. „A valóságos áitatosság az Isten akaratjának követésében áll...” Az emberi megpróbáltatásokban enyhülést hozó vallásos filozófia építőköve az Istenben való bizodalom, mely belső békességet szerez. Ám nem „baj és viaskodás” nélkül; erős próbákat kell az embernek kiállni, de „a bizodalom megnyitja szenvedéseket, és segíti őket, és az Isten rendelése alá ajánlván magokat, békességes tűrésben bírják lelkeket, amég segítségét veszik...”⁵⁴ Aki Isten országát és igazságát keresi, teljes az isteni szeretettel, amely átfőmálja az emberi jellemet. Tömör fogalmazásban: „A szeretet tűró, kegyes, nem irigykedik, nem cselekszik gonoszul, fel nem fuvalkodik, nem tisztesség kívánó, nem keresi a maga hasznát, nem gerjed haragra, nem gondol gonoszt, nem örvendez a hamisságon — ellenkezőleg —, örvendez az igazságon, mindeneket eltűr, mindeneket hiszen, mindeket remél, mindeneket elszenved.” Az „amour de Dieu” fölgerjesztéséig, a szív indulatának fölindításáig emel a léleknesesítő gondolat. „Oh! szeretet, aki mindenkor égsz és soha el nem aluszol, oh! szeretet, mely Istenem vagy, gerjessz fel engemet... mondjuk el Szent Ágostornal, mely későn kezdettek szeretni oh! régi és mindenkori új szépség tégedet, mely későn szerettek...”⁵⁵ A lírai meditáció átvezet a krisztusi szeretethez; „ő, az út, az igazság és az élet” s ezért üdvös az ő követése. Semmi sem választhat el Krisztus szeretetétől, „de oh! mely kevesen vannak, akik ezt mondják...” — hangzik a megújuló panasz. Krisztust kell követni, az ő életéről és példájáról kell elmélkedni. Az „imitatio Christi” jegyében írott fejezetben az apostoli azonosulás kegyes buzgalma fogja el az elmélkedőt, „én élek, de: nem én élek, hanem a Krisztus él énbennem...” Gal 2. A világi elme ragaszkodik a földi hiábavalóságokhoz, de nem lehet Krisztust és a világot követni, „az olyan két úr, akiket egyszersmind nem lehet szolgálni...”⁵⁶

A szeretet törvényének betartása kiterjed embertársainkra is. Ezt két fejezet tartalmazza:

27. A felebaráti szeretetről.	XXVII. De l'amour du prochain.
28. Az ellenséghez való szeretetről.	XXVIII. De l'amour des ennemis.

⁵⁴ „La confiance en diminue les peines à proportion qu'elle est grande: mais elle n'empêche pas qu'on n'en souffre; elle fait seulement qu'on n'en est pas accablé, qu'on possède son ame par la patience, que soumis à l'ordre de Dieu...” I. m. 1720. 173.; ÓM. III. 517–520.

⁵⁵ „L'amour, dit saint Augustin, ne peut être oisif, c'est un feu qui agit toujours. L'amour de Dieu opere de grandes choses où il est...” I. m. 1720. 182.; ÓM. III. 522.; „Que je vous ai aimé tard, ô beauté si ancienne et toujours nouvelle, que je vous ai aimé tard!” 1720. 184.; III. 523., 1057.

⁵⁶ „Ce sont deux maîtres qu'on ne peut point servir tout ensemble...” I. m. 1720. 202.; ÓM. III. 524–528., 1058.

Igazságos és valóságos legyen ez a szeretet, és „ne színes... a magunk gyönyörűségéért” való, ne a magunk hasznát, hanem annak lelki javát tekintsük.⁵⁷ Az ellenségnek tett jó cselekedetről számos példa idézhető a bibliai történetekből; József megmentette bátyjait a haláltól, akik meg akarták őt ölni; Dávid hasonlóképpen bánt Saullal, az ő nagy ellenfelével. Krisztus is megbocsátott ellenségeinek. Az erkölcsnemesítő gondolatot egy ágostoni idézet összegezi: „Nehéz akárkinek az ellenségét szeretni, de nehezebb még a pokolban égni...”

Az utolsó fejezetekben erősödik az önvizsgálatra szorító meditáció, a lelki buzgalomra ösztönző gondolat.

29. Az Isten szolgálatjában való buzgóságról. XXIX. De la ferveur dans le service de Dieu.

Az ó- és újszövetségi példák tanúsága olyan buzgóságra indít, amelyről az apostoli hasonlat szól Krisztusra hivatkozva; „végy töllem tűzben megpróbált aranyat, hogy gazdag légy (Apoc 3.); ennek a szent tűznek kell tehát szüntelen égni a mi szívünknek oltárán...”⁵⁸ De a lágyság gátolja az isteni szolgálatot, s azt ímmel-ámmal cselekszik, külsőképpen, „Oh! mely háláadatanság, mely igazságtalanság!”⁵⁹ Mindez a szívet „nagy rettentő szükségben teszi” s megkeményíti. A zsoltár lírai hevülete ragadja ki az elmékedőt az ilyen gondolatokból: „Meghevült bennem a szívem, és az én elmékedésemben felgyullad a tűz, mondá Dávid.” Ps 38. Az önmagunkba tekintés a konkluziója a következő, Mária-tiszteletéről szóló fejezetnek is.

30. A Boldogságos Szűzhöz és a szentekhez való áitatosságról. XXX. De la devotion à la sainte Vierge et aux Saints.

A részletező kifejtés Szent Ambrus intelmébe torkollik: „Vizsgáld meg figyelmetességgel a Boldogságos Szűznek egész életét, nézz abban valamint egy tükörben, hogy megláthassad a tiédben micsoda fogyatkozás vagy, és miben kell azt megjobbitani.” Végül az utolsó napra való téma az égi és földi összeköttetés megteremtését célozza anyagi közvetítéssel.

31. A szent angyalokhoz való áitatosságról. XXXI. De la devotion aux saints Anges.

Az angyalok népes seregei, akik hívek maradtak isteni teremtetőjükhöz a pártütőkkel szemben, Isten dicséretét zengik, a kerubok, szeráfok, trónusok, adominatók, fejedelemségek, hatalmasságok, erők, az arkangyalok s az őrzőangyalok, akik az ember kalauzolására rendeltettek. „Az angyal vezeté útjában az ifjú Tobiást, ugyan ő általa is tölté be az Isten ötét és az egész házat áldásával...” Az isteni parancsra tevékenykedő s az emberek sorsával foglalkozó angyali lények „szüntelen felmennek és leszállnak azon a titkos ajtaján... e' mind nagy titokban megyen végben, mi semmit sem látunk, mindazonáltal e' nincsen különben...”⁶⁰ Az angyali közreműködés szemléletes megjelenítése az üdvösség útjára tereli az elmékedő gondolatait. Ezekkel a „tökéletes teremtett állatokkal” együtt kell viaskodni a gonosz ellen, mert „nincsen győzelem viaskodás nélkül” — „on n'a pas la victoire sans combat...”⁶¹ Úgy kell élni, hogy az Isten munkáját végbe lehessen vinni. Így valószínű meg a keresztény ember párbeszéde Istennel, a misztikus kontaktus, a „Dieu qui nous parle” lelki élményének átélésével.

⁵⁷ „La troisième condition de l'amour du prochain, est qu'il soit véritable et sans dissimulation...” I. m. 1720. 209.; ÓM III. 531–532.

⁵⁸ ÓM. III. 535.

⁵⁹ „Quelle ingratitude! quel mépris! quelle injustice!” I. m. 1720. 223.; ÓM. III. 535–537.

⁶⁰ „Ils montent et descendent continuellement par cette échelle mystérieuse...” I. m. 1720. 241 ÓM. III. 543., 1059.

⁶¹ I. m. 1720. 247.; ÓM. III. 545.

A hitében és valláserkölcsei tartásában megerősödött olvasó a *Keresztényi Gondolatokhoz* illesztett kisebb írásokban további útmutatást kaphat: „Hogy micsoda tiszta szokásokat kíván a kereszténység”,⁶² a francia szövegnek megfelelő hű fordításban. Ez arra ösztönzi, hogy a többi vallásoktól különböző keresztényi vallás igazságát megismerve, hű fia legyen a „makula és ránc nélkül való” anyaszentegyháznak. Majd keresztényi rendtartást ajánl: „Az életnek rendéről”⁶³ minden napra, hétre, hónapra és esztendőre. S végül az „Imádság” — „Priére”⁶⁴ Mikes újabb műfaji próbálkozása. Abafi „nemcsak mély áhítattal készült imát” látott benne, hanem „mint (fejedelmi urának példáját követve) Mikes által, saját gondolkozása s érzelmei szerint készített imát, — melynek tehát biographicus, az egyént jellemző értéke van.” Dézsi kimutatta, hogy ez is fordítás; az imaszöveg megvan a kiadásban.⁶⁵ Az imádság mintegy sűrítve tartalmazza a *Keresztényi Gondolatok* elmélkedő témáinak lényegét, rövid bekezdésekbe foglalva azokat. Íme az első kettő: „Megváltó Jézusom, Uram és én Istenem, cselekedjed velem azt a kegyelmességet, hogy adj olyan elmét nékem, amely örömmel gondolkodik az Istenről és az örökkévalóságról. — Adj szent gondolatokat, egyenes akaratot, mely megegyezzik a tiédvel, buzgó kívánságot a mennyekhez.” S a bujdosó élethez illő következő imahang: „Adj olyan hitet, mely megvesse a világot és kedvelje a szegénységet, gyalázatot és szenvedést... Adjad, hogy erősen bízzam az Isten ígéretiben... Adjad, hogy szomorúságim penitenciátartók legyenek és üdvösségre valók...” A befejező sorokban felbukkanó „mors christiana” gondolat sokban emlékeztet a levélíró utolsó leveleinek imádságos tónusára.⁶⁶ „Adj nékem oly okos és vigyázó keresztényi életet, mint olyannak, akinek csakhamar meg kell halni. — Adj csendes halált nékem, hogy hadd élhessek örökkön örökké teveled.” A bujdosó levélíró és fordító imafohászai egybecsengenek, Mikes vallásos lelkülete nyilatkozik meg bennük.

A fordítás forrásául szolgáló *Pensées chrétiennes*...-típusú könyvek elterjedtnek mondhatók a francia klasszicizmus utolsó évtizedeinek egyházi irodalmában. A szigorú egyházi előírásoknak nem mindegyik felelt meg a vallásos vitairadalom eme gazdag korszakában. Ezért a jezsuita cenzor Patouillet három jansenista szellemű könyvet is indexre tett ilyen cím alatt.⁶⁷ Anonim kiadásuk gyakori, például *Pensées chrestiennes d'une âme qui parle à Dieu*.⁶⁸ Említhető egy kiváló stílusáról jól ismert szerző műve is, *Pensées chrétiennes pour toutes les jours du mois*, par le Père Dominique Bouhours, Jésuite.⁶⁹ Bouhours könyvének van egy magyar kivonata⁷⁰ Kereskenyi Ádámtól.

A hazaiak érdeklődését mutatja az a tény, hogy Mikessel csaknem egyidőben egy magyar pálos latinra fordította le Vernage művét: *Cogitationes Christianae extractae e scriptura sacra ac sanctis Patribus, pro omnibus diebus mensis*.⁷¹ A fenti gyér próbálkozásokat tekintve megállapítható, hogy a világi Mikes vallásos elmélkedő tartalmú

⁶² „De la pureté des mœurs que demande le Christianisme.” I. m. 1720. 249–256.; ŐM. III. 546–550., 1059–1060.

⁶³ „Regle de conduite chretienne.” I. m. 1720. 258–267.; ŐM. III. 551–554.; az alkalmi regulák „Du réveil. Du lever. Des habits. De la priere. De la meditation. De la lecture. De la sainte Messe. Du travail. Des repas. De la recreation. Des visites. Du silence. De la retraite. Du Sacrement de Penitence. De la Communion. Des Tentations. De l'examen du soir. Du coucher.”

⁶⁴ I. m. 1720. 256–258.; ŐM. III. 550–551., 1061.

⁶⁵ ABafi, i. m. 1878. 131–133.; Dézsi, i. m. 190.

⁶⁶ ŐM. I, 300., 798.

⁶⁷ N. PATOUILLET, *Dictionnaire des livres jansénistes*... Anvers, 1752, III. 224.; ZOLNAI Béla, *Mikes érzései*. Minerva, 1937. 21.

⁶⁸ Sur des sujets tres-importants où Ceux qui cherchent Dieu sincerement pourront trouver dequoy s'instruire des plus grandes veritez. Paris chez Fr. Muguet, 1684.

⁶⁹ Nouv. Éd. augmentée. Paris, S. Mabre-Cramoysie, 1684, in-12° (korábbi kiad. 1669, 1672); németre, angolra, sőt görögre is lefordították.

⁷⁰ Buda, 1763; latinra egy magyar író, BELNAY György Alajos fordította le 1805-ben.

⁷¹ EK A. 8. kézír. A címben tovább az áll, hogy franciából latinra fordított munka. Anno 1746.

fordítói teljesítménye nyelvi szempontból felülmúlja az eddig ismert hazai vállalkozásokat. A valláserkölcsei meditációs gondolatok tolmácsolásában sem marad el itthoni kortársai mögött.

Angyalosi Gergely

IGNOTUS AVAGY A KRITIKAI IMPRESSZIONIZMUS

Ignotus, az irodalmi harcok vezéralakja, a *Nyugat* elsőszámú debattere, a nép-nemzeti iskola fő ellenfele, az irodalom autonómiájának védelmezője a politikával, vagy legalábbis a rosszhiszemű politikai befolyással szemben — mindezen jelzők ma már alighanem irodalomtörténeti közhelynek számítanak. Közhelyek abban a pozitív értelemben is, hogy nagyjából-egészében elfogadhatjuk őket érvényesnek. Ignotus valóban mindez volt — és ezen felül még, így szól az utolsó közhely, impresszionista kritikus is. A továbbiakban főleg az utóbbi tétel érvényességét kísérelnénk meg alaposabban megvizsgálni, magától értetődően összefüggésben Ignotus gondolkodásának egyéb sajátosságaival, melyekre az irodalomtörténet eddig talán kevesebb figyelmet fordított.

A kritikai impresszionizmus beillesztése az induló *Nyugat* körüli irodalmi-politikai harcok történetébe látszólag semmiféle problémát nem okoz. Ignotus és társai elsősorban egy agyonpolitizált — vagy inkább: agyonideologizált — irodalmi légkörben próbáltak érvényt szerezni újszerű irodalomeszményüknek. Ma már nyilvánvalónak tűnik, hogy részükről nem pusztá taktika volt a nemzeti ideológia, a „faji jelleg” részleges elfogadása az irodalomban. Nem egyszerűen azért nem rázták le a nemzeti jelleg jármát, mert akkor semmi esélyük sem lett volna arra, hogy helyet — bármilyen szerény helyet — találjanak az akkori magyar szellemi életben. Nem voltak kozmopoliták abban az értelemben, amint azt a konzervatív irodalmi publicisztika próbálta beléjük látni. Miért is lettek volna? A legnagyobb hatású gondolkodók, így pl. Taine, Európa-szerte hangsúlyozták a „race” és a „milieu” meghatározó szerepét, megfelelvén az evolúció, a történelmi-társadalmi determinizmus darwini-spenceri koncepcióival. Ignotus sem azt tagadja, hogy a magyar irodalomnak van nemzeti jellege; még azt sem mondja, hogy nem kellene lennie. Amit tagad: az, hogy a nemzeti jelleg kimutathatóság feltétele és egyben elsőszámú ismérve az irodalmi értéknek. Nem hisz a kozmopolita irodalomban, hanem ki akarja tágitani a nemzeti jelleg tradicionális és a huszadik század elejére már régen szűknek minősülő fogalmát. Továbbá több írásában kifejti, hogy — megfelelően a kor determinista gondolkodásának — magától értetődő *következménynek*, az irodalmi alkotással velejárónak tartja a nemzeti (vagy az egyenértékű korabeli szóhasználat: faji) tulajdonságok megjelenését a műben. Ami pedig minden jelentékeny irodalmi alkotásban elkerülhetetlenül jelen van, azt főlöseges és egyben káros *követelményként* az írók elé állítani.

Általában véve az egyetlen követelmény, ami a műalkotással szemben támasztható: hogy „jól legyen megcsinálva”. Bátran állíthatjuk, hogy ezen a — nem túl tetszetős magyarsággal megfogalmazott — télen nyugodott az irodalmi autonómia egész századeleji programja. E tétel, mint később részletesen kitérünk rá, számos egyéb állítást is feltételezett. Többek között annak a felismerését, hogy nem létezik „irodalmiatlan” téma vagy életanyag — minden élménytípusból épülhet jelentős irodalom. Annak hangsúlyozását is jelentette továbbá, hogy a jelentős alkotó tudatában minden *ideológia és világlátás* összefügg a mű létrejöttének egyéb szubjektív feltételeivel. Amiből az is következik, hogy nincs egyetlen olyan kitüntetett ideológia vagy világnézet, amely számonkérhető lenne az alkotóktól. (Gyakran felhozták Ignotus ellen — átgondolatlanul — az erkölcsi relativizmus, sőt az erkölcstelenség vádját is, pontosan ezzel az ideológiai „engedékenységgel” kap-

„Per quemdam Sacerdotem almae provinciae Ungaricae, ordinis S. Pauli primi Eremitae e Gallico atininitati donatae, ac...” i. m. 187.

csolatban. Ignótus világlátásának agnosztikus-szkeptikus vonásaira még visszatérünk; ám már itt megállapíthatjuk, hogy az „erkölcstelen” vagy „embertelen” műalkotás lehetősége sem merült fel gondolkodásában. Számtalanszor leírta, hogy az etikusság a műalkotásnak ugyanolyan létfeltétele, mint a nemzeti jelleg. Az esztétikai szféra nem fogadja be az amoralitást. Ez persze nem azt jelenti, hogy az erkölcs mint történelmi kategória ne járt volna együtt a szemében bizonyos változékonysággal és szociológiai határozottsággal. Ugyanez vonatkozik a művész politikai felfogására is. Az író állhat akármely politikai platformon vagy lehet — és a századelőn ez volt különösen veres posztó az ideológiai konzervativizmus szemszögéből nézve — akár teljesen apolitikus is: mindez még semmit sem mond műve esztétikai értékéről.

Az esztétikai érték tehát azt jelenti Ignótusnál, hogy amit a művész a mű létrehozása előtt — most ne firtassuk, mennyire tudatosan és szavakba foglalhatóan — elgondolt, azt „meg tudta csinálni”. Itt persze azonnal két újabb probléma merül fel, amelyek Ignótus előtt sem maradtak rejtve. Az egyik az a kérdés, hogy miképpen szerezhetünk tudomást a szerző előzetes szándékáról? Ignótus maga nyilván úgy vélte, hogy ez a szándék kiolvasható az elkészült műből; ám közvetve-közvetlenül majd minden kritikájában megív ezzel a problémával. A másik az, hogy melyek a „megcsináltság” kritériumai? Vannak-e olyan formális előfeltételek, amelyeknek alapján eldönthetjük, hogy a művészi „kivitel” sikerült vagy sem? Ilyen típusú ítéleteinkben mekkora szerepe van a szubjektivitásnak? Vannak-e tisztán esztétikai törvényszerűségek?

Ezen a ponton kell számot vetnünk az impresszionizmus problémájával. Ignótus — ennyit nyugodt derűvel előre bocsáthatunk — minden tekintetben a minimumra igyekeztet korlátozni az esztétikai ítéletet befolyásoló és meghatározó „objektív” determinánsok szerepét, legyen szó akár történelmi-szociológiai, akár politikai, akár szűkebb értelemben vett poétikai meghatározottságról. A lehető legkisebb mértékben ismerte el az ún. „törvényszerűségeket” a művészet területén (sőt, erős szkepszist táplált a természettudományok által felállított törvények iránt is). Ez azonban nem azt jelenti, hogy soha, semmiféle szabályt vagy megkerülhetetlen determinizmust nem hozott fel érvként kritikai munkásságában. Emma asszony maszkjában például így bírálja saját, Kóbor Tamásról írott kritikáját *A Hétben* (1896): „Mondja lelkem, ki az a szegény ember, aki maguknál az irodalmi kritikákat írja? Azt hiszem, valami nyugalomba vonult osztrák tábornok lehet, annyira ragaszkodik a törvényekhez s szabályokhoz, s ő sem ismeri el Napóleont nagy hadvezérnek, mert minden rend és hagyomány ellen cselekedve vakmerősködött ötlet helybenhagyini.” Jól tudta tehát, hogy a kritikaírárs nem lehet meg szabályok, és ha úgy tetszik, törvényszerűségekre való hivatkozás nélkül. Komlós Aladár ennél jóval kisebb tudatosságot látat Ignótusnál, midőn ezt írja róla: „... míg Gyulai — Ignótus szerint — a maga egyéni tetszését nézte örök törvénynek, ő fordítva, azt hitte, hogy egyéni tetszést mond ki, pedig általános, sőt ismert törvényekre bukkant.”

Minden irodalmárnál előfordul persze, hogy felfedezi a spanyolviaszt, és Ignótust sem védte semmi ettől. Annál is kevésbé volt felvértezve ez ellen, mivel mindig arra törekedett, hogy saját képe legyen a műalkotásról, amelyről véleményt kellett mondania, és mindig csak oly mértékben kapcsolta be egyéni erudíciójából adódó ismereteit, amennyire az múlhatatlanul szükséges volt. Így persze előfordult, hogy egyéni töprengéseinek eredményeként olyan felismerést fogalmazott meg, amelyet nyugodtan idézhetett volna valamelyik klasszikustól, vagy a kor irodalmi publicisztikájából. Ám nem volt annyira naiv saját pozitív elveinek létezését illetően, mint azt Komlós érzékelteti. 1930-ban, *A Nyugat útjáról* szólván így emlékszik vissza kritikai működésének kezdeteire: „A Hét-nél tanultam meg, fokonként s belemélyedve, azt a gyakorlati esztétikát, mely tételeit nemcsak a meglevő művészetből vonja le, hanem a jelentkezőből is...” Számtalanszor hangsúlyozta azt a ma már közhelynek ható tételt, (melynek kifejtését többek között az impresszionizmussal nem vádolható Lukács öregkori esztétikájában is megtalálhatjuk), hogy minden jelentős művész újjáteremti a szabályokat; s hogy voltaképpen minden nagy műalkotásnak megvannak a maga által teremtet esztétikai törvényszerűségei; joggal-méltányosan csak ezeknek alapján ítéltető meg. Ignótus tehát tisztában volt ezzel; megkísérelte, hogy a szabályok és a törvényszerűségek terén is kitapintsa a

műalkotások által létrehozott új létminőségeket. Hogy minél kevésbé ítélkezzen a „már meglevő” alapján, ami az előítéletesség fő forrása, és ítéleteit a mű belső sajátosságaihoz igazítsa. Ez a törekvés magától értetődően felfokozza a szubjektivitást, ezen belül is az olyan kritikusi adottságok szerepét, mint a beleérzés, az érzelmi nyitottság, az előítéletlenség. Megnövekszik annak a jelentősége, hogy a kritikus képes-e „ráhangolódni” a mű hullámhosszára; hogy saját megérzéseit, belátásait, korábbi élményeit – egyáltalán, énjének egész addigi történetét – mozgósítani tudja-e a mű befogadásakor? S hogy mindezzel együtt milyen szerepet juttat ítélkezésében a hagyománynak? (Amellyel szemben, írta egyszer Ignótus nagy vihart kavargatva, csak egyetlen kötelességünk van: az, hogy elfelejtsük. Jegyezzük meg rögtön: csak az aforizma kedvéért fogalmazott így. Valójában pontosan tudta, hogy a hagyományt nem lehet elfelejteni, hogy a hagyomány mindenféleképpen része a kritikus gondolkodásának.)

Általában, mint tudjuk, a fent említett szubjektivisták vonásokat szokás az impresszionizmusnak tulajdonítani. Hiszen nagyobb szerepet juttatni a kritikus tevékenységben a szubjektivitásnak, s kisebb jelentőséget tulajdonítani a törvényszerűségeknek feltétlenül együttjár azzal, hogy előtérbe kerül az ellentétes vélemények létjogosultságának problémája. Ha ennyire számítanak a kritikus belső, egyéni adottságai, magától értetődik, hogy el kell ismernünk az érzékelésmódok különbözőségét, sőt az esztétikai hagyományokhoz való viszony eltéréseit is. A modern (posztmodern) esztétikai teóriák gyakran hangsúlyozzák, hogy a XX. század második felének alkotója teljesen nélkülözni kénytelen az alkotás szabályainak támasztát. Ez nem úgy értendő, hogy „szabálytalanul” alkot, hanem hogy magukat a szabályokat is neki kell előállítania, a szabályteremtés mintegy az alkotás intencionált részévé válik. Ignótus ugyan nem mondta ki ezt ebben a formában, de valami hasonlólt sejtetett, amikor (idézett 1930-as beszédében) azt mondta, hogy a képzőművészetben lehet ugyan még valamelyest törvényszerűségként ható, determináló tényező az anyag, ám a költészetre még ezt is csak „módjával” lehet alkalmazni, „mert a költő még az ő anyagát, a nyelvet is, alkalmazáskor egyúttal teremti is...” Természetesen nem feledkezhetünk meg arról, hogy ez a gondolkodásmód nem egyenletesen érvényesült Ignótus fél évszázados aktív alkotói tevékenysége során; de arról sem, hogy terjedelmes életművében olyan szövegekre is bukkanhatunk, amelyek közelebb állnak az impresszionizmusról alkotott közkeletűbb képhez, mint a modernista vagy különösképpen a posztmodern teóriákhoz. Mielőbb közelebről szemügyre vennők a „közkeletűnek” nevezett impresszionizmus-felfogást, szögezzük le tehát újból: a hagyományos vélekedés szerint a kritikai impresszionizmus egyfajta defenzív szerepet töltött be Ignótusnál. Korolláriuma volt az irodalom, s általában az esztétikai szféra autonómiájáért folytatott harcnak. Egyben azonban – éppen defenzív és *ab ovo* negatív jellege miatt – alkalmatlan volt a határozottabb világnézeti arculatú művek teljes értékű kritikai befogadására; az impresszionista szemlélet mélyén meghúzódó elvtelenség és relativizmus miatt pedig méltán hívta ki maga ellen azoknak a támadókedvet és elítélését, akik már a század első évtizedétől „valódi”, rendszerszerű *világnézet* kialakítására törekedtek és ennek megfelelő esztétikai elvrendszert és kritikai gyakorlatot próbáltak megteremteni. A továbbiakban főleg azt vizsgáljuk, hogy ez a sommás (noha kétségtelenül koherens) elközelítés mennyiben szorult módosításra.

Az irodalomkritikai impresszionizmus fogalma Carloni-Filloux tanulmánya szerint kb. 1885 és 1914 között bukkant fel legtöbbször az európai irodalmi publicisztikában. Ennek ellenére, jegyzik meg, e fogalmat „jóformán lehetetlen definiálni”. Általánosságban annyi mondható el erről a bírálói attitűdről, hogy a kritikus szubjektivitását és a mű találkozását próbálja megragadni és bemutatni, lehetőleg minél kevesebb elvi közvetítéssel, a lehető „legnaivabb” módon, a spontaneitás maximumán. Ezek a kritikusok arra helyezik a hangsúlyt, hogy kidomborítsák: miféle módosulásokat idézett elő tudatukban a művel való találkozás. Szemben állnak mindenféle tudományos objektívizmussal. Módszerük az, hogy nincs semmilyen módszerük, mivel minden rendszer *a priori* gyanús a szemükben. Ez persze erősen kétségessé teszi, hogy lehetséges volt-e valaha is koherens impresszionista kritikai magatartás? A szakirodalom válasza e kérdésre általában nemleges. Szokás felemlíteni, hogy a legelszántabbnak elismert impresszionisták

is használtak gondolatmenetük kifejtésekor előzetesen felállított kritériumokat, folyamodtak dogmákhoz, hivatkoztak szabályokra. Ha ezt a megközelítést elfogadjuk, úgy impresszionista kritikusok voltaképpen sohasem léteztek; csupán olyanok, akik meggyőződésből (szubjektív, irracionalista mítoszaikhoz való ragaszkodásból) nem voltak hajlandók tisztázni saját működésük elvi előfeltételeit és kimondatlan dogmáit. Ebben a jellemzésben valószínűleg sok az igazság és erősen el kell gondolkoznunk azon, hogy érdemes-e megtartanunk az „impresszionista” elnevezést? Mi indokolja ennek a kategóriának a megőrzését azon felül, hogy szerepel az irodalomtörténeti hagyományban és nagy általánosságban érzékeltet egy – voltaképpen kivihetetlen – kritikusi intenciót?

A francia irodalomtörténetben impresszionista kritikusként szokták említeni Jules Lemaitre-et (1853–1914), Anatole France-ot (1844–1924), Rémy de Gourmont-t (1858–1915), a *Prétextes* szövegeit író André Gide-et (1869–1951), de ide sorolják Paul Souday-t, Léon Blum-ot és az esszéíró Alain-t is. Ignotus talán leginkább de Gourmont-ra emlékeztet közülük alkatalig, aki elődje és példaképe lehetett annak hangsúlyozásához, hogy a kritikus ítéletei objektíve megalapozatlanok. A francia kritikus számára semmiféle abszolút bizonyosság nem lehetséges. „Időlegesen tehát minden eszmét elfogad, egészen addig, amíg új tény nem merül fel és arra nem kényszeríti, hogy ellentmondjon önmagának. Egytől-egyig minden eszmét meg akar ízlelni, anélkül, hogy bármelyiknél is lehorgonyozna.” Könnyen belátható, hogy ez voltaképpen az általános világmagyarázatokkal és a nagy gondolati rendszerekkel szemben táplált, évszázados hagyományokkal rendelkező francia szkepticizmus felújítása és alkalmazása az irodalomkritikára. Mint ilyen, csupán a jelenségek *végleges*, objektív és támadhatatlan magyarázatának lehetőségét veti el, ugyanakkor azonban szem előtt tartja azt aényt, hogy az embernek a világban való eligazodáshoz folyamatosan orientáló elvekre, eszmékre van szüksége. Ezeket az elveket és eszméket a gyakorlatban úgy kell kezelni „mintha” az objektív valóságra mutatnának rá, de mindig készen kell állni, hogy lemondjunk róluk és megváltoztassuk őket, amennyiben egy másik szituáció ezt követeli. Az irodalomkritikára vonatkoztatva ez annyit jelentene – s hasonló felfogást figyelhetünk meg Ignotusnál –, hogy mindig azokat az elveket és eszméket kell előnyben részesítenünk, amelyek az adott műről az adott (ma így mondanánk) befogadói szituációban többet mondanak, teljesebb magyarázatot adnak. Rémy de Gourmont-nál azonban van még egy gondolatkör, amelynek alapján rokoníthatjuk őt Ignotussal. Az intelligencia *disszociatív* szerepét emeli ki ugyanis, ami azt jelenti nála, hogy azokat az asszociációkat, amelyeket a megszokás csoportosít egy bizonyos szó köré, a kritikusnak dezintegrálnia kell. Mégpedig éppen abból a célból, amelyet Ignotus is gyakorta megfogalmazott: a megszokás csapdáit elkerülendő, vagyis az előítéletektől való tartózkodás végett. A francia szerző azonban még ennél is tovább ment; kifejezetten „destruktív” törekvésekről tett tanúbizonyságot, különösen fiatalkori írásaiban. „A kritikus elsőrendű feladata” – írja – „még csak nem is a kételyek elhárítása... ennél messzebb kell mennie, rombolnia kell, gyújtogatnia. Az intelligencia a tagadás kitűnő eszköze”. Nos Ignotus általában nem fogalmazott ilyen radikálisan, de lényétől nem állhatott túlságosan távol a tagadás szellemében ez a diabolikus megfogalmazás – ezt a kortársi visszaemlékezések éppúgy alátámasztják, mint az a portré, amelyet Babits rajzol róla (vagy legalábbis jellemének egyik oldaláról) a *Tímár virgíl fiában*.

Ha további hasonlóságokat keresünk a századvég-századelő francia kritikájában, akkor France és Proust nevét kellene még említenünk. Antoine Compagnon írja kitűnő könyvében, hogy France azért támadta Barrès patriotizmusát, Lanson szolidaritástéóriáját és Brunetiére moralizmusát, mert mindegyikben az ideologikus célzatú irodalom egy-egy változatát látja. (E polémiainak többsége az 1880-as évek végére esik.) Proust, ha France-éval nem is teljesen azonos álláspontonról, szintén elutasító az ideologikus vagy tendenciózus irodalommal szemben. (Egy sokat idézett mondása szerint az a mű, amely nyíltan vállalja valamely tendencia szolgálatát olyan, mint az ajándék, amelyen rajta hagyták az árcédulát.) Proustnál (különösen Ruskinról írott tanulmányában) ezen felül az impresszió kerül a középpontba, egyfajta intellektualizmus-ellenes éllel. A különböző benyomások összekapcsolása nála hangsúlyozottan egyéni aktus, az emlékezet és az ér-

zékenység fényének hirtelen fellobbanása. Nem az elbeszélés és az élet, hanem az írói nyelv és az élet viszonya érdekli és ez ösztönzi az egyes mondatok vizsgálatára. A mű egy és oszthatatlan egység számára, élő egész, amely nem darabolható részekre, amellyel az olvasónak szinte együtt kell lélegeznie. Innen továbbblépve viszont az a véleménye, hogy az olvasó végső soron önmaga olvasója, a mű csak egy optikai eszköz, amelynek segítségével megláthatjuk önmagunkban azt, amit nélküle nem észleltünk volna. Az olvasás eszerint a mindenki lelkében benne rejlő könyv „fordítása” lenne.

Visszatérve Ignotushoz: első gyűjteményes (szépprózát, esszét és aforizmákat egyaránt tartalmazó) kötete, az *Olvasás közben*, 1906-ban jelent meg. Érdeemes némi figyelmet fordítanunk arra az önarcképre, amely aforizmaiból kibontakozik. Az *Emma asszony levelei* előszavában Kardos Péter Ignotus és újságíró-kollégái álnév-mániáját a divaton és az újságírás praktikus szempontjain kívül „a liberális személyiség” identitásválságából eredezteti. Nos, a szubjektív, önmagára irányuló reflexiók alátámasztják ezt a vélekedést, s kirajzolják az identitásválsággal küszködő személyiség képét. Az *Olvasás közben* legelején ezt a megjegyzést találjuk: „Nagypám átimádkozta az életét, apám átremélte, én tudomásul veszem.” Péterffy Jenőre hivatkozva állítja: „Az életet túrni kell, ez a legveleje”. Ehhez a passzív, az életet elszenvedő felfogáshoz a *fin de siècle* halál-hangulatát tükröző gondolatok társulnak. A halál szerinte „nem megszakítja az életet, hanem az élet megkezdi a halált”. Az egész élet „furcsa, szálnalmas, utálatos, neveltséges, a halál előre küldött szorongásától verítékes.” Mindez sajátos módon jól összefér nála azzal a felismeréssel, hogy „minden teremtetett állatok s minden ismerőseim közül legkíváncsibb magamra vagyok, de legkevésbé magamat ismerem.” A saját énjét külsővé, a megismerés tárgyává idegenítő esztéta-szemlélet számára itt válik igazán fontossá a művészet. (Látjuk ez egyezik Proust idézett kritika-felfogásával, mely szerint az olvasás során a kritikus voltaképpen önmaga énjének könyvében lapoz, önmagát ismeri meg egyre jobban, ám sohasem teljesen.)

A legalaposabb önjellemzés A *szamárság dicsérete* című írásban található; szokása szerint Ignotus itt is maszkot öltve mond véleményt önmagáról az „öregúr” monológjában. Ezt a szubjektum-képet pedig szoros szálak fűzik irodalomfelfogásához és a kritika feladatairól alkotott elképzeléseikhez. Az általánosan elterjedt hiedelmek szerint az impresszionista személyiség-felfogás egyfajta szubsztancia-nélküliséget jelent, állandó változást a kívülről érkező „benyomások” hatására, az én totális képlekenységét, ami egyfútt jár történetének, múltjának elvesztésével. Nos, A *szamárság dicsérete* nem ezt a felfogást tükrözi. Az új ismeretek, mondja itt Ignotus, mindig a már meglévőt építik tovább az egyénben. A szkepticizmus inkább a megszerzett ismeretek objektív érvényessége iránt mutatkozik meg. Érdeemes idéznünk az „öregúr” szavait: „De látja: én magam is efféle ember vagyok; van bizonyos helyes intuícióm némely nagy dolgok felől, minden egyéb felől pedig elméleteim vannak, amelyek semmit sem magyaráznak meg igazán, melyek sohasem egészen illenek arra, amire vonatkoznak, s a valóságot össze-vissza kell prokrusteseznem, hogy teóriáimba belefektethessem; amely intuícióimban magam sem bízek igazán, de amely elméleteket mégis mindig mindenre ráhúzó, remélve, hogy ráillenek”. Hozzáteszi, hogy ez a jellemzés még az olyan nagy tudósokra is illik, mint amilyen Marx és Spencer: állhatatos törekvésük az objektív igazság megragadására ugyanis nem óvta meg őket a könnyelmű általánosításoktól és a hamis következtetésektől. Ignotus a jelek szerint egyenlő fontosságot tulajdonít a megismerésben az intuíciónak és a kész teóriáknak; mindkettőt kiküszöbölhetetlennek tartja a gondolkodásból és egyiket sem véli abszolút biztosítéknak az igazság megragadására. Nem hisz abban, hogy az egyén mindent átfogó, logikus rendszert építhet fel azokból az egymástól függetlenül létrejött, egymásnak gyakorta ellentmondó elmélettelredékekből, amelyekkel a különböző szituációk kihívására próbál választ adni. Az elméletek szerinte tartalmazhatnak ugyan igazságot, ugyanakkor azonban mindig torzítanak, vagy legalábbis nem illenek teljesen a valóságnak arra a szeletére, amelyet meg akarunk világítani a segítségükkel.

Az intuícióban mintha jobban bíznék Ignotus; mindenesetre elemibb létfeltételnek véli, hogy helyes intuíciónk is legyen a valóságról. Az elmélet, az absztrakció, mondja,

mindenképpen kései történelmi fejlemény, míg a valóságérzék még a legprimitívebb emberi gyakorlathoz is nélkülözhetetlen. Ahhoz, hogy az ember élni tudjon, nem szükséges az ismeretek pontossága. Ezért állítja szembe az „öregúr” a cselekvés és a megismerés emberének típusát. A helyes cselekvéshez „nem is kell tudatosan tudnunk a dolgok rendjét, elég, ha idegeinkben benne van a dolgok ösztöne, s idegeink bölcsen és okosan cselekszenek, mialatt elménk a legszamarabbul gondolkodik.” Példái: Goethe, aki rossz, klasszicista elveket vallott, ám jó verseket írt; és Bismarck, aki antiszocialista volt (a szocialista-ellenesség Ignotus naiv szocializmusa számára ezidőtájt egyszerű tévedés, a valóság helytelen megítélése), de kétségkívül jó politikus. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy „A szó és a tett két külön világ, melynek semmi köze egymáshoz”. És: „Néha a beszéd is tett, néha a tett sem mond semmit”.

Az „öregúr” monológjából kiindulva módosítanunk kell az „impresszionista kritikus-ról” alkotott képünket. Ignotus nem tagadja sem az egyén múltjának, történelmének szerepét az ítélkezésben, sem pedig az általánosító, tehát törvényszerűségeket kutató elméleti gondolkodás jelentőségét. (Sőt, az utóbbit elkerülhetetlennek tartja.) Az elvont felismerések abszolutizálása ellen van kifogása. „Teljes igazság éppúgy nem található sehol, mint ahogy vannak vegyi elemek, amiket mindeddig tisztán előállítani nem sikerült. (Ebből a mondatból is látható, hogy Ignotus a „szigorú tudományok” területére is kiterjeszti ismeretelméleti szkepticizmusát.) Ellenszenvetik a „nagy világboldogító igazságokkal”, amelyek „prokrustesi műtéteket” hajtanak végre a valóságon; ezeket művészet-ellenesnek is tartja. Az irodalmi alkotások esztétikai fogyatékosságait a leggyakrabban abból eredezteti, hogy alkotójuk ragaszkodott valamely eszméhez, amelynek igazságát elébe helyezte a mű belső követelményeinek.

Rendkívül jellemző ebből a szempontból az, amit Tolsztoj *Feltámadás* című regényéről ír. Nem látja hitelesnek Nyehljudov „megváltásának” történetét, mert ott érzi mögötte a tolsztoji „nagy világboldogító igazságot”. Érvelésében szinte a „realizmus diadala” lukácsi elméletének körvonalai derengenek fel. „Mert ez a nagy Tolsztoj állandó tragédiája: sokkal jobban ismeri az életet, s becsületes fró lévén, sokkal kevésbé tudja meghamisítani, hogysem rá tudná húzni az ő nem evilágból való kaptafájára.” Ebből kitűnik az is, hogy — noha a valóság objektív megismerésének lehetősége felől erősen szkeptikus — eldönthetőnek tartja, hogy egy elméleti, világszemléleti álláspont a valóságtól elrugaszkodott-e vagy sem. Ha nem is tudjuk megmondani, hogy pontosan mi is az igazság, azt józan gondolkodással megállapíthatjuk, hogy a róla alkotott elképzelés agyunk gőzös terméke csupán, vagy pedig valóban segít minket önmagunk és a világ valamivel jobb megismerésében. (Útalunk rá, hogy a szocializmus eszméjében Ignotus nem a „nagy világboldogító igazságok” egyikét látta, noha nyugodt derűvel helyezkedhetett volna erre az álláspontra, hanem a társadalmi fejlődésről alkotott egyedül *reális* elképzelést). Éppen ezért nem tartja kizártnak, hogy Tolsztoj egyszer még kiköszörüli a csorbát egy új regényben. „S ha bele is fog ebbe a regénybe, ki tudja, az ő reális és igazmondó tolla nem nyargal-e el vele a reális életfelfogás felé, hogy megint a legkitűnőbb praktikus cáfolatát írassa meg vele az ő neo-evangélista próféta-ábrándjainak?” (Az már más kérdés, hogy Ignotus szintén egy utópikus eszmét állít szembe a Tolsztoj által javasolt „evangéliumi lemondással”. Mindannyiunknak Nyehljudovokká kell válnunk, „gőgös és gazdag nagy urakká”. „Az egész emberiségnek kell felemelkednie, nem pedig azoknak is letérnie, akik már egyszer *felül* voltak.” Ez a probléma azonban, mint utaltunk rá, inkább Ignotusnak a társadalmi fejlődésről, a szocializmusról alkotott nézeteivel függ össze. Nincs kizárva, hogy éppen ilyen elmarasztalóan nyilatkozott volna arról a regényről, amely ebből az utópiából ácsolt volna Prokrustes-ágyat.)

De nemcsak valamely ideológia kifejezésének erőszakolása eredményezhet szerinte művészi fogyatékossgot, hanem a műfaji sajátosságok félreismerése vagy tiszteltben nem tartása is. Ekkoriban úgy látja, hogy a próza fejlődése szükségszerűen tart a naturalista regénytől az „analista” lélekelemző regény irányába. A külső társadalmi körülmények ábrázolása nem lehet az irodalom végcélja, mivel ezek a körülmények „mindenkinek egyformák”; ezért következik be a cselekmény centripetális törekvése az emberi benső irányába. A novella és a regény természetének különbségét abban

látja, hogy az előbbi aktív, az utóbbi passzív műfaj. „A cselekvés lefolyását zavarják a leírások, az epizódok és az elmélkedések, míg egy passzív történetet érdekessé tesznek és megvilágítanak.” Az általa egyébként olyannyira tisztelt Arany Jánost ezért kénytelen elmarasztalni. „A Toldi Szerelme, amely gyönyörű különben, abban fogyatékos, hogy Arany János hatalmas erővel drámaivá tette az eposzt, de mégis epizódokkal s leírásokkal zavarta meg a gyors lepergést követelő cselekményt — gyönyörűekkel, de fárastókkkal, mert helyükre nem valókkal.” „A novella embere cselekszik valamit” — tágtíja tovább a felismerést —, „a regény embereivel pedig történik valami”. Ignotus egészen odáig merészkedik a műfaji sajátosságok meghatározásában, hogy az aktív-passzív jelleget a férfi-női princípium különbözőségéhez társítja. A cselekvő, férfias műfaj eszerint a novella, míg a regény az asszonyisághoz áll közelebb, mert „az asszony arra született, hogy történjenek vele a dolgok”.

Itt is hangsúlyozza ugyan, hogy „A művészet souverain, mindent meg szabad csinálnia, amit meg tud csinálni”, ám láthatóan felteszi, hogy a műfaji szabályszerűségek átlépése meglehetősen valószínűtleníti a sikert. „Hogy tehát a drámaíróknak mindenesetre embereket és eseményeket kell színpadra vinnie: az éppúgy nem az esztétikusok önkényes kieszélése, s éppúgy a természet sajátos foglalkozásának szövetkezése, mint az, hogy nincs az a Liebig, aki másképp jutna alumíniumhoz, mint hogy bizonyos agyagnemeket tesz a kohójába.” Ha azonban ezt a hasonlatot komolyan vesszük, nehezen képzelhetjük el, hogy létezik művészi zsenialitás, amely szembeszegülhetne ezzel a törvénnyel. Ignotus ennek a műfaji törvényszerűségnek az alapján marasztalja el Ibsent, akinél szerinte túlteng az eszmeiség, ezért nincs elegendő élet a figuráiban. Gerhard Hauptmannál ezzel szemben nagyszerűnek tartja a művészi célkitűzést, csupán a megvalósítást érzi tökéletlennek. „Hauptmann Gerhard nagy költő, bár igen kevés dolga sikerült teljesen. De egy sincs, aminél könnyen ne szöknék a szemembe, észrevévén, hogy mire gondolt ez az ember és mit akart megcsinálni.” Hebbelnél azt kifogásolja, hogy egyik művében a versbeszéd „az eleve kész mondanivalóra kívülről ráerőltetett forma, amely nem segíti a kifejezést.” Tehát a kötött forma Ignotus szerint a műalkotás szerves része, amely csak művészi kudarc esetén választható le a mondanivalóról. Ugyanakkor — meglehetősen naivitással — mintha azt feltételezné itt, hogy prózai művek esetén eleve elfogadható „az eleve kész mondanivaló”.

A forma és a mondanivaló szerves kapcsolatának követelménye egyébként igen gyakran felmerül ítéleteiben. Nem ért egyet pl. Arannyal abban, hogy hadat üzent a ragrimnek, mert ez „a magyar vers lelkével ellenkező”. A magyar stírofa ugyanis „a gondolatmenetnek is szakasza, melyen belül a párhuzam s az ellentét uralkodik, mind a kettő módosított ismétlés formájában”. Ugyanebből az elvből kiindulva próbál véleményt alkotni a szecesszióról is, amelynek problémái már jó néhány éve foglalkoztatják.

1899-ben, *Még egyszer a szecesszióról* című cikkében teljes mértékben kifejezésre juttatja ellentmondásos érzéseit a mozgalommal kapcsolatban. Nem igen hisz abban, hogy a magukat szecessziósoknak nevező művészek valóban valami gyökeresen újat hoztak, hogy tehát a szecesszió szónak szabatosan visszaadható teoretikus jelentése van. A szecesszió „mint ilyen nem is egzisztál, s csakis a művészek abbéli törekvését jelenti, hogy azt csinálják, amit ők akarnak, s ne azt, amit más akar vagy akart vagy fog akarni.” Ebben a tekintetben, tehát a művészi szabadság tekintetében viszont teljes mértékben melléjük áll, s megvédi a különbözőzéshez való jogukat. Mellékesen arra is rávilágít, hogy mire van és mire nincs joga a kritikusnak. Ignotus szerint a kritikus természetesen mondhatja, hogy egy nő tetszik neki — ám nem mondhatja meg a művésznek, hogy miképpen alkosson. „Jogom van megállapítani, hogy nem tudta megcsinálni, amit akart. De hogy mit és hogyan akarjon, abba nem szólhatok bele. Ez a művészet teljesen szubjektív természetéből következik; abból, hogy a művészet szubjektív magyarázata a világnak, ellentétben a tudománnyal, mely a világot objektíve magyarázza. A tudományban nincs helye az egyéniségnek, mert a tudományban egy igazság van. A művészetben annyi igazság van, ahány ember.” Ezért „a művészetben minden irány jogosult.” Ezen az általános szabadságnyilatkozaton túl azonban ekkor még nem próbálja megragadni a

szecessziós „művészetakarás” specifikumát — a jelek szerint nincs is meggyőződve a specifikum létezéséről.

Az *Olvadás* közben lapjain kedvelt preraffaelitái (Ruskin, Morris, Crane) művészetén tündödvé már felveti a kérdést: „Alexandrinizmus-e vagy renaissance az archaizáló művészi mozgalom?” Pontosan érzékeli az iparművészetet újjászülő szándékok lényegét, vagyis azt, hogy e művészek „a mindennapos életet szépséggel akarják átítani”. Ezért fordulnak vissza a középkor felé, amely példát ad arra, miként lehet „az élet fájdalmát, a munka kényszerűségét a szépséggel megédesíteni”. Ez ösztönzi őket a gép, a gépen végzett munka elleni lázadásra, hiszen hitük szerint csak a kézzel végzett munka lehet szép és élvezetes. Ignótus minden megértése és rokonszenve ellenére elutasítja ezt a — Lukács így mondta volna — „romantikus antikapalista” gesztust. „Ugyan: nincs igazuk. A géppel való bánás neveli az ember önértétét, kormányzó, áttekintő és alakító léleknek és hatalomnak érzi magát, csak emberhez méltó állapotok közepett legyen ura a gépnek.” Ám azt is észreveszi, hogy a preraffaeliták éppen „szocialista érzésük” miatt választották „evangéliomukká” a művészetet.

De igazi jelentőségüket mégiscsak abban a törekvésükben látja, hogy a művészetet az életbe akarják átvinni, s ennek legalább részleges sikerét már nem vonja kétségbe. „A preraffaeliták e nagy érdemét nem kisebbítheti semmi túlzásuk, különködésük, s törekvéseikkel nem mindig lépést tartó tehetségük.” Elítéli a szecessziós „Buchschmuck”-ok burjánzó stílusát és divatját, és — itt térnénk vissza a forma és a mondanó szerves kapcsolatának Ignótus-i követelményére — megállapítja: „Ez művészietlen dolog, mert a forma érzéki hatásai pofonvágják a különböző tartalom értelmi hatását.” De ez a szemében mit sem von le a szecesszió mint művészettörténeti tény fontosságából. Azt várja, hogy amennyiben szembenézünk a szecesszió jelenségével, akkor „ma, hetedfélszáz évvel Aquinói Szent Tamás után végre valahára belátjuk, hogy a cél termi a törvényeket, s az adalékokból fakadnak az eszmék: ma örök igazság a szecesszió, mely a művészi formákat az anyagok természetéből és a dolgok rendeltetéséből fakasztja ki.” Eszmetörténeti szempontból még jellemzőbb e gondolat folytatása. „A szecesszió a darwinizmus a művészetben: a körülmények teszik a formákat”; „(...) s valahol és valahányszor az embereknek megjő az esze, lelkiismerete és józólése, politikában, művészetben szecesszió támad.” Ez utóbbi állítással persze ismét kezd elhalványodni a szecesszió *esztétikai* specifikuma okfejtésében, s az irány újfent csak a művészet korlátozhatatlan szabadságának, s egyben a körülmények általi meghatározottságának „partalanított” jelképévé válik. A művészet szabadságának szinte rögeszmés hangsúlyozása („A művészetbeli igazságok egymásnak homlokegyenest ellentmondanak, s ma egyik igaz, holnap a másik (...) a művészetben annyi az igazság, ahány a művész, ahány az ember, s ahány a kor, amely az embert megszülte”) azonban nem fedheti el azt a tényt, hogy a szerves forma eszménye, a műfaji sajátosságok „örök” követelményei, továbbá valamely, elvileg és pozitíve meg nem határozott szociológiai és lélektani realitás-koncepció szinte törvényként funkcionál Ignótus tudatában. Mindezek alapján úgy kellene módosítanunk a híres Ignótus-i tételt, hogy a művésznek ugyan valóban mindent szabad, amit meg tud csinálni, ám bizonyos dolgokat *ab ovo* lehetetlen megcsinálni. Ezekre vonatkozhatnak az esztétika — mondjuk így — „kvázi-törvényei”.

Ignótus felfogása természetesen így is igen távol áll mindenféle normatív esztétizálástól. Mélyen és őszintén meg van győződve arról, hogy ezeken a nagyon szerényen és óvatosan kijelölt határokon belül a művészet lehetőségei szinte korlátlanok. Meg is fordíthatjuk ezt az állítást: a normatív előírások felfüggesztése egyben a kritikának, illetve az elméleti esztétikának azt a lehetőségét is megnyírbálta, hogy *előre lássa* a művészet és az irodalom változásait. Ignótus az irodalomkritikus ama típusának első képviselője a magyar irodalom történetében, aki nagy műveltsége dacára minden új műalkotással úgy áll szemben, mintha egy teljesen ismeretlen birodalomba kellene belépnie, ahol a legváratlanabb szituációk kihívására kell felelnie. Jelmondata: „Wer der Dichter will verstehen, muss in Dichters Lande gehen.” Nagyon fontos, hogy úgy érzi: *neki* kell megfelelnie a mű által támasztott, előre nem látható követelményeknek, nem pedig a műnek kell az ő várakozásait kiszolgálnia. Elismeri a műalkotásnak azt a jogát, hogy provokáljon, ki-

mozdítson lelki nyugalmunkból, hogy olyan belső aktivitást váltson ki belőlünk, amely egyben önünknek addig önmaga számára is ismeretlen oldalát vetíti elénk. „Vannak komisz, tolakodó és nyugtalanító írók, akik nemcsak maguk látnak tovább az orruknál, de engem is rákényszerítenek, hogy tovább lássak, vagy legalábbis tovább nézzek.” „Azok az igazán nagy könyvek, amiket az olvasó kétségbeesetten tesz le: hát kellett ez nekem?!”

Az *Olvasás* közben íásaiból az is kiderül, hogy Ignótus véleménye a művészet szabadságáról (amely egy szabadabb társadalomnak felel meg) párban jár a művészet kollektív birtoklásának eszményével. A szecessziót azért is támogatja, mert a mindennapi élet átesztétizálásának gondolata lehetőséget teremt a szépség köztulajdonba vételére, s ez egyben növeli az individuum szabadságát is. (Ignótus tudniillik úgy véli, hogy a szépségtől való elzárttság az egyén szabadságjogainak ugyanolyan megcsonkítása, mint az anyagi javaktól való megfosztottság.) A következő mondatok akár másfél évtizeddel később, a *Vörös Újságban* is megjelenhettek volna: „A művészet közkinccs, s a művészi dolog is az, s élvezetét a többi ember elől elzárni éppoly jogtalanság, mint aminő az erdők elzárása.” „Bizonyos, hogy az eljövendő szebb és jobb világban a magántulajdon mindenekelőtt a művészi dolgokon fog megszűnni; kinek-kinek módja és joga lesz úgy ékesíteni az ő otthonát, ahogy csak kedve tartja, de mentül ékeesebb lesz ez az otthon, annál természetesebb lesz, hogy nyitva álljon mindenki számára, akit érdekel.” „Hiszem, hogy az eljövendő kollektív világban a képkollekciónak bealkonyodik, a képek el lesznek osztva magánházakban s középületekben, s a nap bizonyos óráiban így gyönyörködhetik bennük mindenki.”

A „művészi dolog” köztulajdonba vételét azonban legalább kétféleképpen lehet elképzelni (világnézeti és esztétikai alapállástól függően). Egy elitista-monolitikus művészetkonceptió alapján, amely az esztétikai értékek mibenléte és az esztétikum áldásos társadalmi hatása felől kétélt nem ismer. Ebben a vízióban a művészet birodalma zárt kincsesházként jelenik meg; a kincs mibenléte, értéke, elképzelt hatása egyértelműen adott; csupán meg kell nyitni a nagy tömegek számára ezt a birodalmat. (Ez volt pl. az 1919-es kommunista kulturális elit álláspontja.) Ignótusnak erről szükségszerűen más véleménye kellett, hogy legyen; ma úgy mondanánk, hogy „pluralizálta” a maga számára mind a lehetséges esztétikai értékek tartományát, mind pedig – ennek logikus folyományaként – a befogadásmódok és az ízlésképző tevékenység mezejét. „Nekem sohasem tetszett Longfellow híres verse, *I shot an arrow*; a művész munkája nem nyíl, amely egy darabba talál, s amit meg lehet találni, hanem olyan, mint Jókai ichor-lövegei, amik milliárd szilánkká robbanva porladnak szét, a kilövője maga sem tudja merre mindenféle a világon, s minden egyes szilánkjá úgy éget, viszket, pusztít meg gyógyít, mint az egész...” A művészi hatás kiszámíthatósága természetesen nem független gondolat a történelmi korszakok egyenértékűségéről és relativitásáról alkotott elképzelésétől, vagyis a finalitásos, teleologikus történelemszemléletek elutasításától. Meggyőződése, hogy minden kor saját képre, s igényei szerint formálja a történelmet, s a művészi produkciókat is ezen igények szerint fogadja be, s értékeli. Az esztétikai befogadást egy meghatározott ízlésszémény, világkép vagy ideológia nevében szabályozni, számára normákat előírni Ignótus szemében racionálisan megalapozatlan, morálisan véthetetlen álláspontot jelent.

„Vakmerőség, semmire, de éppen semmire sem támaszkodó elbizakodottság; feltenni, hogy a világ egységes; hogy minden jelenség alapján ugyanaz s valamennyin ugyanaz a törvényszerűség az úr. Honnan gondoljuk ezt? Mi jögon?” S noha a gyakorlati életben elismeri ennek a „szemtelen feltevésnek” a praktikusságát, világításként, „tudatos világnézetként” elfogadhatatlannak tartja, s ugyanígy elutasítja az olyan művészetszemléletet, mely ennek az elvnek az alapján áll. „A világnak mindig az a rendje, ameddig eljutott” – mondja. Könnyen belátható, hogy ennek a történelemfelfogásnak a relativizmusa együtt kell, hogy járjon az *egyetlen* kanonizálható mű-jelentés, mű-értelem bármiféle dogmájától való viszolygással. A műalkotás többféleképpen-értelmezhetőségének elméleti kérdése *expressis verbis* nem vetődik fel Ignótusnál ebben az időben. Am az alkotó szubjektum oldaláról többször is megfogalmaz valami olyasmit, mint később a befogadó oldaláról Popper Leó a maga félreértés-elméletében. A művész hiába szeretne *egyfajta* üzenetet eljuttatni embertársaihoz (ha ugyan megfogalmazódik benne ez az igény); nem

lehet képes elgondolni, mi mindent juttathat „a világon és az idő végtelenségében” az emberek eszébe.

Ezen a ponton Ignotus némileg habozik; gondolatvilágába ugyanis bele kell illesztenie a romantikus zseni-koncepció örökségét, amelytől nem tud és nem is akar szabadulni. „Lehetetlen” – tűnődik – „hogymint Shakespeare meg Arany János mindazt tudatosan csinálta volna meg, ami csodálatos mindenre való gondolatot ki lehet náluk mutatni. De mégis mindenre gondolniuk is kellett.” Itt talán Freud mélyebb ismeretének hiánya akadályozta a paradoxon feloldásában. De lényegében pszichológiai kategóriák nélkül is azt állítja, hogy a zseni öntudatlanul is „mindenre gondol”, vagyis az általa teremtet világ felmérhetetlen gazdagsága rejtélyes kapcsolatban áll a művészi személyiség belső adottságaival.

A történelmi relativizmus mélyen gyökerező tudata Ignotusnál egyáltalában nem azt jelenti, hogy semmiféle jövőképpel ne rendelkeznek. Idéztünk már példákat kissé naïv szocializmusára (amely azonban sohasem fejlődött üdvanná és megváltás-teológiává). Láttuk azt is, hogy megenged magának bizonyos előrejelzéseket a prózáirás jövőbeni fejlődésére vonatkozólag (ezeket természetesen mint saját korának közvetlen szükségleteit fogalmazza meg). Van elképzelése arról is, mi lesz a zsenik szerepe „az új világban, a gyönyörködés világában”. Mert ezt a világot – önmagához hűen – az egyéni képességek, tehetség-különbségek szabad kibontakozásaként, nem pedig a falanszterszerű egyenlőség birodalmaként képzei el. Nos, az általa óhajtott világgállapotban „a Sokak nem féltékeny gyűlölői, hanem lélekzsendítő Maecénásai lesznek a kiválasztottaknak.” A zsenialitás semmit sem veszít tehát jelentőségéből (szó sincs arról, hogy mindenki lángésszé válik), de a művészet köztulajdonba kerülve, a zsenialitás is közvagyon lesz és végre harmonikus viszonyba kerül az őt eltartó közösséggel. Gondolkodásának azon rétegeiben, amelyekből „szocializmusát” kívántuk felszínre hozni, Ignotus a szociáldarwinizmus és a klasszikus liberalizmus eszményeit próbálja egyensúlyba hozni a korabeli szocializmus egynémely elgondolásával. Ez a törekvése természetesen nem járhatott teljes sikerrel; de volt elegendő személyes bátorsága ahhoz, hogy bevallja nézetrendszerének következtelenségeit, ellentmondásait, vakfoltjait. Ez a vállaltan kevert, ellentmondásos világszemlélet csak olyan emberben alakulhatott ki, aki sohasem engedte át magát teljesen semmiféle „ideológiának”, még a szívéhez legközelebb állónak sem. „Mert nem igaz, hogy az ember szabadnak születik, inkább: rabszolgának születik, a természeti erők, a vadállatok, az embertársak, az éhség és a szerelem rabszolgájának. Az sem igaz, hogy egyenlőnek születünk; inkább kezdetül fogva roppant fokbeli különbségek vannak köztünk erőre, képességre, ügyességre s fejlettségre. S végre az sem igaz, hogy testvérekül születünk; inkább: gyilkos ellenségeül születünk egymásnak, *homo homini lupus*, akik egymás elől esszük el a kenyeret, foglaljuk le az odvakat és szüreteljük le a szerelmet. Szabadság, egyenlőség és testvériség felé csak az igyekezhettek, aki tisztán látja, hogy nem szabadsággal, egyenlőséggel, s testvériséggel indulunk útnak.” Ez volt a Nyugat-korszaknak nekiinduló Ignotus hitvallása.

Varga Rózsa

ILLYÉS GYULA ÉS FORBÁTH IMRE LEVELEZÉSÉRŐL

Illyés Gyula és Forbáth Imre levelezésének kezdetét az első levelek hiánya miatt némi homály fedi. Nem tudjuk, hogy a kapcsolatteremtésben melyikük volt a kezdeményező. Időrendben az első megőrződött levél Forbáth válasza Illyésnek feltehetően az akkori lapokban, köztük elsősorban a *Nyugatban* betöltött szerepével összefüggő, kéziratkerő levelére. Osvát súlyos családi krízise, majd tragikus halála után a *Nyugatban* közölt publikációk alapján úgy tűnik, hogy az időben nagyrészt Illyésre hárult a fiatal és az ország határain kívül élő magyar költők, írók toborzása és kritikusai számbavétele. Forbáth bemutatkozó jellegű válaszából arra lehet következtetni, hogy azt megelőzően közvetlen személyes kapcsolatot, levelezést nem igen lehetett köztük. Ezt látszik alátámasztani For-

báth gratulációja is Illyés Gyula első kötetéhez,¹ amely a levél írásának feltehető dátuma előtt közel egy évvel jelent meg.

Az *ItK* 1992. évi 2. számában közölt levelezés ötödik leveléből kiderül, hogy Forbáth már Illyéssel felvett kapcsolata előtt is küldött kéziratokat a *Nyugathoz*. Prágai, de ezidőben többnyire Berlinben tartózkodó szerelméhez írt egyik leveléből² tudjuk, hogy 1929-ben Magyarországról „egy halom” könyvet hozott (neveket nem említ); az új verskötetéből ítélete szerint „bukolikus hangulat” árad, amittől nem volt elragadtatva. Szükszavú megjegyzéséből tűzés lenne arra következtetni, hogy Forbáth felismerte volna a magyar költészetnek a 20-as évek vége felé kibontakozó új irányát, azt azonban jól dokumentálja, hogy élénken érdeklődött a magyarországi irodalom újdonságai iránt.

Mindezek a levelezés megindulásában feltétlenül számbaveendő tények. De a már az első levelekből kicsapó baráti érzést, a „testvérré” találás mindkét részről kifejezett őszinte örömet mindkettejüknek a lélek mélyebb rétegeiből és kapcsolatuk történetének előzményeiből kell eredeztetnünk. Összetartozásuk külső kerete a forradalmi mozgalom, amelyben kora ifjúságuktól kezdve benne éltek. Eszmei rokonságuk eredőjét felnőtte érésük, öntudatosodásuk hasonló történelmi körülményeiben, az első világháború és a forradalmak eseményeinek közös élménytartományában, s egyéni és költői életútjuk kezdeteinek sokban hasonló determináltságában kell keresnünk. Egymásra találásuk fellobbantotta a még alig múlt, de már végérvényesen lezárultnak látszó ifjúságuk forrólázás hitét a világ megválthatóságában. Levelezésük kezdetének idejére e hit lángjának fényei már szinte mindenütt kihunyóban voltak, költészetükben is többnyire csak hunyó paraszak izzásaként csillantak fel néha.

Művészek, írók egymáshoz való hasonlítóztatásának sok értelme nincs; értéküket teljesítményük egyedisége szabja meg mindenekelőtt. Illyés és Forbáth össze nem hasonlíthatók. Nem mérhetők egymáshoz, többek közt azért sem, mert az emberi lét televényének közel sem hasonló anyagából gyúrta őket az élet. Keresve sem igen lehetne találni társadalmi háttérükben, emberi habitusukban, költői alkatukban, s mindebből következően életművükben és végigjárt életútjukban egymástól annyira eltérő egyéniségeket, mint amilyen e két költő volt.

Első írásaik egymás mellett, a bécsi magyar emigráció, Kassák és Barta Sándor lapjaiban jelentek meg az 1920-as évek elején.³ Ez azonban már következmény. Szellemi rokonságuknak, emberi és írói-költői karakterük kialakulásának determinációját keresve időben még hátrább kell lépünk. Forradalmiságuk genezisének legmeghatározóbb momentuma az a tény lehetett, hogy mindkettőjük felnőtte választ a háború tűzkeresztsége, a szinte még gyerek-kezükhöz adott fegyver kényszerű használata váltotta ki, indította meg. Csakhogy míg Forbáth ezt az első világháború ütközeteiben, az ágyútöltelékké alázottak lázadása, a front két oldalának testvéresülése folyamatában szenvedte meg, addig a nála négy évvel fiatalabb, s 1919-ben még ugyancsak kamasz Illyés a nemzeti létün-

¹ ILLYÉS Gyula, *Nehéz föld*. (Versek.) Bp., 1928. Nyugat, 80 l.

² FORBÁTH I., Jarmila Haasovának írt, 1929. szept. 11-én keltezett leveléből: „... Da fällt mir ein, dass ich fast verrückt wieder nach Literatur bin, und sehr dankbar wäre für alle Zeitschriften u. so weiters. — Habe ich eine Sendung magyarismen aus Budapest bestellt und bekommen — es sind paar neue und gute Lyriker, die aber fast alle bukolisch sind.” (A levél Varga R. birtokában.)

³ Forbáthot Kassák indította el költői pályáján. A *Ma* 1921. 1.sz.-ban jelent meg első három verse, az 1922-es számokban összesen kilenc; ezeket továbbiakkal kiegészítve 1922-ben kötetben is megjelentette: FORBÁTH I., *Versek*. (A címlapot Bortnyik Sándor tervezte.) Wien, 1922. *Ma*, Elbemühl Druckerei, 47 l. — Barta Sándor Kassáktól való leszakadása után új lapokat indított, s Forbáth ettől kezdve a *Mában* barta nem, csak Barta *Akaszott Ember* és *Ék* c. lapjaiban publikált. — Az utóbbiban jelent meg — eddigi ismereteink szerint — Illyés első publikációja: *Az új nemzetközi irodalom ismertetése és kritikája*. (Ék, 1923. márc.20. 5–6. l.), majd ezt követően Barta és Kassák lapjaiban párhuzamosan a kortárs francia lírikusok — Cocteau, Sauvage, Huidobro, Apollinaire, Eluard, Tzara, Goll, Cendrars — verseinek fordításai. Az *Ék*ben 1924 januárjában jelent meg első, *Vildgosság*, s februárban az *Éjjelben győzni* c. verse, a *Mában* áprilisban az *Atmoszféra* és júniusban a *Halott* című.

ket fenyegetni látszó román intervenciók csapatok előli menekülésben, a nemzethalál rémlátomásával a szívében élte át.⁴

Nem érthetjük meg sem az embert, sem a költőt, ha a személyiség és az emberi küldetéstudat kialakulásában e két hasonló, történelmileg is igen közeli és mégis egymástól diametrálisan eltérő alapélményt nem vesszük tekintetbe. Forbáthról továbbá tudni kell azt is, hogy a frontról egy ágyúlövedék földhányadéka alól kiasva, eszméletlen állapotban szállították haza a nagyszombati kórházba. Sérülése következményeit a bohém szerepjátszásával, sokszor bohóckodással leplezte, de az Illyéshez írt leveleiből is kiolvasható pszichés állapota, panaszai, a versei, s egy szakértő orvosi vélemény⁵ tanúsága szerint is a sérülés okozta tünetek egész életében végigkísérték. Van Gogh-ot Forbáth nemcsak művészi nagyságáért szerette, maga is Van Gogh-i küzdelemmel vívta a maga belső harcát az élete értelmét adó alkotómunkáért.

Illyés Gyula nagy empátikus képességére vall, hogy Forbáth emberi és költői különcködését a legnagyobb megértéssel fogadta. Érzékennyé tették az ilyen emberi ficamok iránt közvetlen közelről átélte tapasztalatai is. *Kora tavasz* c. művében beszámol arról a pszichés állapotról, amely a frontokról hazatérteket jellemezte: tépett idegeik egyes esetekben, váratlan helyzetekben önmagukból akár az abnormitásig kivetkőztették őket. „Huszonegy éves volt, — írja bátyjáról a frontról való hazatérésének idejét felidézve — öt év volt közöttünk a különbség: többnek éreztem, mint azt, ami a nagyapánktól elválasztott.”⁶ Még nem telt le a gyászév Illyés Gyula fentebb említett bátyjának halálát követően, amikor levelezése a bátyjával közel egyidős Forbáthtal megindult, s talán nem véletlen, amikor Forbáth bemutatkozó levelére írt válaszában azt írja: „... úgy ismerlek, mintha bátyám volnál”.

Illyés Gyula 1919-ben 17 éves gimnazista, Forbáth sérült, szabadságolt frontkatoná, medicus, kommunista párttag, aktív propagandista. Előadóként vett részt a Kun Béla és Kassák közötti vitában és Kassák oldalára állt. 1919 őszén már nem folytathatta tanulmányait a budapesti orvosegyetemen. Nyitráról, a családi fészekből sűrűn indult vándorutakra Bécsbe, Berlinbe, Münchenbe, Weimárba, ahol azidőben még sokáig nem zárult le a tömegek és a hatalom közötti harc. Két évvel később Illyés is egyetemi tanulmányait félbeszakítva indult el nyugatra, nagyjából ugyanazokon a nyomokon, s Forbáthhoz hasonló élményekben és tapasztalatokban lehetett része. Első útja neki is Bécsbe, Kassákhoz vezetett, onnan Berlinbe, majd a Rajna-vidékre, s Dortmundban élte át egy tüntetés véres szétlövését.⁷

Forbáth az 1920–21-es „forradalmi anarchista kalandok” (a németországi felkelések) lezajlása után Prágában folytatta orvosi tanulmányait, ahol akkor Erdélyből, Magyarországról és a Felvidékről nagyszámú magyar egyetemi hallgató tanult s vett részt az ottani baloldali és kommunista mozgalom akcióiban és szervezeti életében. Forbáth ifjúsági lapot szerkesztett, irodalmi-propaganda előadásokat tartott, de mindenekelőtt elmaradhatatlan résztvevője volt a cseh művészi-irodalmi avantgárd kávéházakban zajló vitáinak.

Illyés a nyugateurópai belvillongásokat, s kenyérkeresetként a bányamunkát és az útépítést, vagonrakodást is megtapasztaló vándorútja végén a párizsi magyar emigráció munkás- és intellektuel-körében, kulturális szervezeteiben, s a francia avantgárd nagyjainak társaságában készült — alkalmi létfenntartó fizikai munkavégzése és egyetemi tanulmányai mellett — író-költő küldetésére.

A politikai és művészi forradalom abban az időben Illyés és Forbáth számára elválaszthatatlan fogalmak, s noha mindkettőt teljes szívvel szolgálni akarták, cselekvési

⁴ Illyés részvételéről az 1919-es szolnoki csatában l. (többek közt): Izsák József, *Illyés Gyula*. Bp., 1982. 473., TAMÁS Attila, *Illyés Gyula*. Bp., 1989. 16.

⁵ Dr. KENÉZ János, *Forbáth Imre*... (1898–1967), Orvosi Hetilap (Bp.), 1979. 28. sz.

⁶ ILLYÉS Gy., *Kora tavasz*, Bp., 1941. 95.

⁷ FODOR Ilona, *A Hunok Párizsban születéséről*. (Beszélgetés I.Gy.-val és Wessely Lászlóval). In FÖLDES Anna (szerk.), *A költő felel*. Bp., 1986. 435–485.

terük egyre inkább csak az utóbbira szűkült. S ebben az 1920-as évek legelején a forradalmat a Dada jelentette. Forbáthnak a bécsi emigráció lapjaiban megjelent első versei a dadaizmus-szürrealizmus általános attribútumait viselő költői produktumok. Illyés első emigrációs írásai – a modern francia irodalomról készült tanulmányok és műfordítások, majd az első versek szintén az avantgárd ars poetica jegyében születtek.

Mire Illyés Párizsba ért, a dadaizmus ott már lehanyatlóban, s születőben a szürrealizmus. Alkatától mindkettő alapjaiban idegen. A magyarság véres tragédiáinak nyomasztó terhével a szívében a polgárpukkasztó csínytevés, az ad abszurdum határáig vitt szellemi forradalom nihilizmusa küldetéstudatát nem elégíthette ki. Helyét mégis, csakis e furcsa forradalmárok, Tristan Tzara, Jean Cocteau, Paul Eluard társaságában kereshette. Feladatát köztük a francia irodalom új természetének magyar közvetítésében látta elsősorban. Ehhez fórumként a bécsi magyar emigrációs lapok szolgáltak számára. Azokból ismerte meg Forbáth formabontó, vad és merész asszociációjú verseit is, amelyek közül jó érzékel a *Vándordal* címűt emelte ki és fordította le egy francia antológia számára.⁸ Ez volt köztük az első kapocs, amely nevüket már a tágabb világ számára is összekötötte.

Első közös fórumaikon túl a korabeli baloldali magyar irodalmi köztudatban egy rájuk bízott azonos szerepkör is rokonította őket. A Moszkvai Proletárirók Szövetségének magyar csoportja Franciaországban Illyést, Csehszlovákiában Forbáthot tette meg ottani (létrehozandó) szervezetük titkárává. Feltehetően a hasonló külső körülmények hatására a megbízatásra hasonlóképpen reagáltak. Nem vették át ennek a nemzetközivé fejlesztett ideológiai-művészeti irányzatnak szellemgyilkosan szigorú dogmatizmusát, sem a gyakorlati mozgalmi munkában, sem pedig az esztétikai normák megmerevítésében. Részt vettek a proletkult jegyében rendezett kulturális munkában, színi-előadások, kórusok, tanfolyamok szervezésében, s ha ilyen rendezvények számára írtak is egy-két indulót – Illyés egy színművet is a Margitkörüti fegyházzól –⁹ forradalmi művészet, irodalom alatt nem az ilyen jellegű alkotómunkát, hanem a művészi kifejezésformák forradalmasítását értették elsősorban.

Neveltetésük, korán szerzett gazdag élettapasztalatuk, amit a társadalom legszélesebb rétegeivel való kapcsolataikból szűrték le, megvédte őket a kommunista mozgalomban azidőben erősen kifejlődött szektaszellemtől, ami egyebek mellett megmutatkozott pl. a szociáldemokráciához való viszonyukban is. Forbáth feltehetően feladatként a cseh sajtóba írt cikkeiben bírálja ugyan a szociáldemokratákat, de soha nem írta le a velük kapcsolatban akkorra a mozgalomban már általánossá vált „szociálfasiszta” jelzőt. Illyést Bécsben Lukács figyelmeztetőleg óvta a szociáldemokratáktól, de ő továbbra is publikált a *Népszavában* és indulása idején minden elérhető, nem szélsőségesen jobb- ill. baloldali orgánumban ahol műveiben önmagát képviselhette. Ars poeticájuk szuverenitását mindketten következetesen őrizték.

A 20-as évek közepére kialakuló, majd egyre erősödő dogmatikus proletkultos művészeti-irodalmi eszményektől Forbáth is és Illyés is intakt volt és maradt. Immunissá tette őket azzal szemben az átlagosnál magasabb műveltségük, intellektusuk s a modernizmusnak a múlt század végére visszanyúló, általuk ismert nemzetközi hagyományai. A cseh modernnek Nezvállal az élen még akkor is védtek az avantgárd művészeti forradalom szuverenitását a proletkultisták nyomásával szemben, amikor a francia modernnek egy része már beadta a derekát. Aragon már rég feloszlatta szürrealista csoportját, amikor Nezval dachból megjelentette a cseh modernnek szürrealista kiáltványát (1934-ben), ami alatt Forbáth Imre neve is ott szerepel.¹⁰ A 30-as évek közepén aztán Csehszlovákiában is ezrek részvétele mellett dúltak a szellemi ütközetek, nyilvános viták a dogmatikusan értelmezett szocialista realizmus és a modernizmus képviselői között, ami végül (1938-ban) ott is a szürrealista csoport feloszlatásához vezetett. Ez a küzdelem

⁸ *Anthologie de la poesie hongroise contemporaine...* Paris, (1926), Lés Écrivains Réunis, 218 l.

⁹ L. a 7. jegyzetbeli mű vonatkozó visszaemlékezései.

¹⁰ Vítězslav NEZVAL, *O surrealizmu In Uő., Manifesty, eseje a kritické prvoty...* Praha, (1974.), 144–149.

Forbáth Imrét arra inspirálta, hogy egy modern szocialista művészetelméletet dolgozzon ki, amelyben kísérletet tett a szocialista realizmus és a modernizmus elfogadható szintézisének megteremtésére.¹¹ Forbáth a zsdánovi művészetpolitika egyetemes triumfálása után több verset nem írt.

Illyésnek a modernizmushoz való viszonya egészen másképpen alakult. Utaltunk már rá, hogy hazafiúi elkötelezettsége, elhivatottság-tudata, de emberi-költői alkatának determináltsága, erős racionalitása, költői szemléletének konkrét tárgyszerűsége miatt is. Párizsi éveire visszaemlékezve dadaista és szürrealista próbálkozásait, a valósághoz kötöttségét könnyed ironiával ő maga a következőképpen kommentálta: „Hasztalan feszítettem meg minden erőm, nem értem el, amire törtem, ahova példaképeim láthatóan oly könnyen felemelkedtek. Képtelen voltam mondataimat megszabadítani az értelem súlyos homokzsákjaitól; alant repültem, közelében a hitvány földnek... Elmém mintha tömlőben ült volna; valahányszor felemelkedtem volna, a hajdani juhászösök szinte a bokámnál fogva húztak vissza a földre.”¹²

Természetesen írt Illyés Gyula modern és szürrealista verseket. Nem is keveset és köztük néhány nagyszerűt is, az irányzat ars poeticájának tökéletesen megfelelő. Nagyrészt az olvasók és a szakirodalom előtt is egészen a közelmúltig szinte teljesen ismeretlen volt, (kötetben először: I.Gy. *Haza a magasban* [1972] függelékében jelent meg belőlük egy válogatás.) Irodalomtörténeti értékelésükkel Béládi Miklósnak egy kísérletén¹³ túl a szakma tudtommal lényegében máig adós maradt. Pedig Illyés költővé válásában, egyénisége kialakulásában a szürrealizmusnak — s egyáltalán párizsi éveinek — óriási szerepe volt. Belső gátlásait, alkotóerejét, képalkotó fantáziáját felszabadította, versalkotó módszerét hosszú ideig meghatározta. Bár első versei világszemléletükben, élményvilágukban mindenképpen közelebb álltak a bécsi magyar emigráció költészeti irányához, mint párizsi példaképeinek műveihez, de a szürrealizmus iskolájában szerzett készségei nélkül talán sohasem születtek volna meg tolla alatt pl. az ilyen sorok:

Csöppenként hulltak szájából a napok,
pirosan amiket élhetett volna még.
És milliárdok micsoda folyama tört meg benne!
(Értünk elhulló proletár halottak =
Új Előre, New York 1926. jan. 31.)

vak vihar tépi arcod naptárának leveleit.
(*Száműzetésem első éneke* = *Dokumentum*, 1926)

rügyek emléke ő tavasz mikor Ikarosz kibontotta
szárnyait
s egy keleti ország szívéből a remény csattogva
felszaladt mint a lift
(*Újra föl* = *Dokumentum*, 1927.)

Szürrealista képalkotó módszere a magyaros verselésű strófákba is beszüremkedik, ezek hangulata azonban közelebb áll a népi mítoszhoz, mint a szürrealizmusnak a szokatlan képtársításokat kereső irracionálisához.

Szüzi tejjel teli
Bögréje a holdnak
Döntsétek fel úszó felhők
Szomjasak a holtak
(*Szülföldem* = *Nyugat*, 1928.)

¹¹ FORBÁTH I., *Összegyűjtött írásai* I. köt. Bratislava — Bp., 1989. 75–157. oldalon: *Művészet és szocializmus*.

¹² ILLYÉS Gy., *Hunok Párizsban*. 1946. 130.

¹³ BÉLÁDI Miklós, *Illyés Gyula és a szürrealizmus*. ItK 1961. 682–709.

Kassák első emigrációs csoportjának kettéválása után Forbáth Barta Sándor lapjaiban publikált tovább. Forbáthhoz hasonlóan Illyés is Kassák lapjában jelenttette meg első írásait, az egész emigrációból azonban kétségkívül Bartához állt legközelebb. Minda-zonáltal úgy tűnik, hogy Illyés Párizsban a bécsi, majd a moszkvai magyar emigráció irodalmában bekövetkezett változásokat nemigen vette tudomásul. Írásait egyazon idő alatt küldöztette az időközben egymással élesen szembekerült csoportok fórumaihoz.

Amint Forbáth, ugyanúgy Illyés számára is, a társadalmi és a művészeti forradalom a 20-as évek második harmadáig szétválaszthatatlan fogalmak. Ezzel kapcsolatban Illyésnek az első komoly kihívásra való reagálása, illetve e kihívás nem mindennapi háttérének drámai felidézése önéletrajzában azt dokumentálja, hogy a fenti két fogalom szétválaszthatatlanságába vetett hite Párizsból hazatartó útján is még megingathatatlan. Hazaindulása előtt pártutasítást kapott, hogy szakítsa meg útját Bécsben, ahol Lukács Györggyel és Landler Jenővel találkozott. Illyés visszaemlékezései szerint ő vitatkozásuk közben kifejtette előttük abbeli véleményét, miszerint a magyar munkásság kivérzett, abból következően Magyarországon a parasztságon a sor, hogy a társadalmi igazságosságot kivívja. (Lehet, hogy e beszélgetésnek is szerepe volt a Blum-tézisek munkás-paraszt dik-tatúra programjának napirendre tűzésében?) A művészeti forradalmat illetően Lukács és Illyés között az utóbbi visszaemlékezése szerint a következő párbeszéd zajlott le: „Már ebéd után történt, hogy a több harcteret próbált vezérek egyike halomba kezdte húzogat-ni szerzőnk életében oly szívósnak bizonyult gondolatokat, nyilván azért, ha sújt, zömbe csapjon! Nem föltűnően mosolyogva ezt kérdezte:

- Egyszóval maga futurista versekkel kíván szólni az éhező magyar parasztokhoz.
- Igen! Épp csak a futurizmust ma szürrealizmusnak hívják.
- Mindegy.
- Nem mindegy!
- Jó. Azzal sincs egyedül. Egyszóval az istentől sem értett dadaista verseket nekik, hogy fölkeljenek?
- Azt.
- De hisz maga sem olyat ír. Amit maga ír, még én is értem.
- Mert még az elején vagyok! Igen: a fejlődésnek!
- S ezt akarja Magyarországon tökéletesíteni.
- Igen.
- A magyar élmények hatása alatt akar hibátlan futurista, konstruktivista, meg tudom még milyen költeményeket írni?
- Pontosan. Csak ott sikerülhet. Ha akármikor is. Mert a naturalizmus még nem minden fejben halt meg.
- S addig?
- Előre, csak előre mindenben. Cselekedni, cselekedni az ígét! Hogy tetté váljon. Ezt mindig lehet. Azzal nem szabad várni...
- ... Irodalmi pályára beszéltek rá. »Írjon, ahova csak tud: lehetőleg mégis érthető.« Szerzőnk a Népszavánál óhajtott kopogtatni. Tanácsadói erről elítélőbben szóltak, mint a kléros lapjairól.
- Az ifjú hazatérő, aki nem követte nagy figyelemmel a magyar irodalom belhoni részét, itt hallotta úgyszólván először József Attila, Szabó Lőrinc és Erdélyi József nevét. Neki magának Magyarországon eddig egyetlen művét ki nem nyomtatták.”¹⁴

Évtizedek távolából az önmagáról harmadik személyben beszélő Illyés finom önró-niával idézi fel egykori (23 éves!) önmagát, ifjonti hevét, naivságát és hitét a forradalom folytatásának szükségességében.

Hazatérve azonban Illyésnek rövidesen rá kellett döbbsennie, hogy a társadalmi és a művészi forradalom perspektívái a honi égtájakon egészen más képet mutatnak, mint ahogyan azt Párizsban, és még Bécsben is hinni lehetett. Ezzel összefüggő belső

¹⁴ GARA László, *Az ismeretlen Illyés*. Washington, é.n. 47–49.

átalakulása nem mehetett végbe máról-holnapra. Már csak azért sem, mert jó ideig a mozgalmi és a szellemi élettől távol, vidéken élt. Bekapcsolódott a család munkájába és közben csiszolgatta Párizsból hozott verseit, és írogatta már itthon született költeményeit, s kereste az irodalmi élethez fűző szálakat.

Illyés Gyulát pályája kezdetétől semmiféle, a társadalmi izoláltságra terelő körülmény nem tudta megakadályozni abban, hogy kapcsolatot találjon a mindenkori új utakat kereső irodalmi csoportosulásokhoz. Párizsi évei alatt is jelen volt a magyar emigráció csaknem minden irodalmi fórumában; a budapesti *Magyar Írásban* 1924–26 között tíz publikációja jelent meg — igaz, hogy híres *Anna* verse kivételével műfordítások.

1926 nyarán érkezett haza, s nevét már az az évben induló *Dokumentumban* majd az azidőbeli lapalapítási kísérletek — (*Együtt, Forrás, Munka, Láthatár* stb.) — csaknem mindegyikében ott találjuk, többségükben még az avantgárd esztétika hatását tükröző, azonban a jellegzetes illyési racionalizmussal szelídített versek alatt. Az első, az 1928-ban megjelent *Nehéz föld* c. kötete verseinek többségére már a tömören tárgyyszerű, az expresszionizmus és a szürrealizmus szélsőséges attribútumaitól letisztult nyelvezet és formavilág jellemző. Ilyeneket azonban már Párizsban is írt. A *Szomorú béres* pl. „Szent Lajos szigetén, szemben a Lambert-palotával egy padon vetette papírra” (Gara L.: *Az ismeretlen I. Gy.*), de először csak a *Láthatárban* jelent meg (1927 elején, majd a *Népszavában* 1928 márciusában). S éppen ez a vers nyitotta meg számára a *Nyugat* kapuit. Füst Milán írta Gellért Oszkárhoz küldött levelében: „Engedd meg, hogy figyelmedbe ajánljak valakit. Illyés Gyulának a *Láthatár* c. lapban megjelent versei közül különösen a *Szomorú béres* oly jó hatást tett rám, hogy az illetőnek írtam, küldje be nekem verskötetét. Nincs neki! ... rendkívül tehetséges, eszes és rokonszenves ember lehet...”¹⁵ 1927 végén nyomtatják ki nevét először a *Nyugatban* *Duhamel Oroszországban* c. írása alatt. Az 1928-as első szám azonban lehozta szűkebb hazája újrafelfedezésének öröméből született *Szülőföldem* c. versfüzetét. Illyés hangja ebben a költeményben helyenként népdalcsengésűvé egyszerűsödött. Nemcsak a haza- és hazára találás örömet jelzi tehát Illyés költészetében ez a vers, hanem azzal összhangban egyben a magyar költészet hagyományaihoz való visszafordulást is.

Az izmusok kb. két évtizedes magyarországi története után az ilyen visszafordulás már elég általánosan érvényesülő tendencia volt a korabeli magyar irodalomban. Komlós Aladár az *Erdélyi Helikon* 1928 májusi számában *Az avantgárd estéje* címmel (és a még az ugyanazon évben megjelent *Az új magyar líra* c. kötetében is) már valósággal elparentálja az izmusok irányzatait. Tanulmányának konklúziója ráillik Illyés költői fejlődésútjára is: „Maga az avantgardista művészet most van az átmenet hídján... Az új művészet megint a józan valóságművészet lesz, mint a múlt művészei, a múlté, amelyről, kiábrándulván a csodatevő eszközökből, kezdjük megérezni, hogy mégis rokon velünk: mint mikor a megaláztatott tékozló fiú hazatér világot próbáló útjáról, s felismeri, hogy bizony minden rúgkapálózásával alig jutott messzebb, mint az apja.”

Az új magyar líra azidőbeli szükségzerű stílusváltását a *Nyugat* második nemzedékének és az avantgárd irányzatoknak csaknem minden tagja végigjárta a maga módján. Béládi Miklós szerint Illyés szürrealizmusának végpontja a *Sub specie aeternitatis* c. verse (megj.: *Dokumentum* 1927.), amely után költői útján tovább menni már csak a teljes számvetés és egy új út vállalásával lehetett. Illyés is végigjárta tehát a kimerülésig az avantgárd líra lehetőségeit. Mindazonáltal — az itt közölt levelek tanúsága szerint is — a fordulat nála nem annyira egy tudatosan eltökélt stílusváltás következménye, hanem egy a költészete tárgyának, szülőföldje valóban bukolikus hangulatot árasztó tájainak és emberi világának valóságából spontán adódó adekvát kifejezési forma vállalásának eredményeként. És mert ő maga is mindenekelőtt ezt a világot, amellyel egyazonnak tudta magát, ezt akarta szépségeivel, terheivel és gondjaival együtt az irodalmi és azon át a nemzeti köztudatba emelni, ez számára egyben a lehető legtökéletesebb önmagára találást is jelentette. Az ezzel a világgal szembeni konok elkötelezettsége vált

¹⁵ GELLÉRT Oszkár, *Egy író élete*. II. Bp., 1962. 61–62.

alkotó munkássága kiapadhatatlan forrásává és ez az elkötelezettség volt az aranyfedezete annak, hogy lassanként mindenki által elismerten a magyar nép, a magyar nemzet szöszölőjének tudhatta magát.

Forbáth Imre is megérezte és átélte a magyar líra elkerülhetetlen új útkeresésének alkotó gondjait. Ez nála is egybeesett élete korfordulójának, az ugyancsak idegenben átélt ifjúsága, egyetemi tanulmányai lezárulásának idejével. Ő következetesebb avantgárd forradalmár volt és minden vonatkozásban az is akart maradni. Más lehetősége nemigen lehetett. A kommunista forradalmároknak ahhoz a típusához tartozott, akik a maguk családi kötelekeit egy új világ új közösségének, az egyetemes testvéri internacionalizmus megteremtésének, s a régi világ és életforma teljes felszámolása programjának jegyében kegyetlenül elválták. De ha vállalta volna is a tékozló fiú megtérését, a szó szűkebb és tágabb értelmében nem volt hova és nem volt mihez megtérnie. A szülői ház ilyési fogalmát nem is igen ismerhette. Gazdatiszt apja szolgálati helyét gyakran váltogatta, korai halála után anyja férjhezment, egyetlen bátyja Dél-Afrikába vándorolt. Diplomájának megszerzése után Prágában és Szlovákia legelhagyatottabb vidékein helyettes orvosként működött. A csehszlovákiai magyarságnak olyan szellemi élete, amelybe irodalmi ambícióival megkapaszkodhatott volna, nem volt. Fábrý volt az egyetlen szellemi tekintély, aki viszont épp ebben az időben gyakorolta a proletáriródalom kritikus pulpításáról később saját maga által is olyannyira elítélt „irodalmi vésztörvényszék”¹⁶ szerepét, amely előtt természetesen Forbáth sem állhatott meg „feddés” nélkül. Az egyetlen közösség, amelyhez tartozónak tudhatta magát, a (számára többnyire elvont fogalomként, elvileg létező) szocialista mozgalom volt. Ha ezt a köteleket is elveszti, az abszolút nihil partjaira kerül. — Ezt a kockázatot vállalta, amikor a *Nyugathoz* fordult, amiért Fábrý előtt is erősen mentegetődnie kellett, hiszen hasonló „bűnökért” utasította ki a mozgalomból éppen Fábrý Kodolányit, s a moszkvai „A magyar proletáriródalom platformtervezete” többek közt pl. József Attilát.¹⁷

Az adott idő történelmi, művészeti és magánéleti korfordulójának halmozott válságtüneteit Forbáth abszolút magárahagyottan, s ebből következően is súlyos pszichés zavarokkal élte át. Innen leveleiben a vízbefülő kétségbeesett kapaszkodása a váratlanul feléje nyújtott segítő kéz, Illyés barátsága után.

A szinte romantikusan ifjonti hevülettel induló baráti levelezés kezdetén a zavarokat Forbáth gyakori lakóhelyváltoztatásai okozták, melyek következtében a hozzá címzett küldemények Forbáth nyomait fél Szlovákiában bejárván néha visszatértek a feladóhoz. Az első szakaszban Illyés minden esetben szinte postafordultával, azonnal válaszolt. Forbáth azonban — megsértődve, hogy az első válaszevelével küldött tizennyolc verséből kérésével ellentétben a *Nyugat* mindössze kettőt közölt — késlekedett a válaszokkal. Nem élt az Illyés által fölajánlott lehetőséggel, hogy kötetét Budapesten megjelenteti, hanem kölcsönök felhajtásával ő maga nyomattatta ki Pozsonyban. (*Favágók*, Pozsony, 1930.) A kötetet elküldte Illyésnek, kérve legyen a *Nyugathoz* objektív és szigorú kritikusa. A szigort illetően Illyés Forbáth elvárását túlteljesíthette, mert a kritika megjelenését követően Forbáth teljesen visszahúzódt. Pedig Illyés Gyula feltehetően tapintatos üzenetként a *Nyugat* 1934. 1. számában „F. I.-nek. (A régi barátsággal)” címmel leköszölte Forbáth *Na Bojišti* 14 c., egy prágai éjszakai hazatérésének hangulatát rögzítő, szigorú szonett-formába kalapált versének ilyési oldottsággal duplasornyi terjedelművé növesztett átiratát. Nincs nyoma, hogy Forbáth erre a nyílt felhívásra bármiképpen is reagált volna. A torzóban maradt levelezés az 1930-as években mindössze egy 1938-as, a pá-

¹⁶ Egykori, a kommunista mozgalom sugallt parancsa nyomán írt dogmatikus kritikáiról Fábrý Zoltán harminc évvel később ő maga a következőképpen vall: „Amit később a fasizmus főismérvékként átkoztunk és pellengéreztünk — a kizárólagosságot és tekintetnélküliséget — azt igazunk tudatában, tiszta szívvel korparancsként gyakoroltuk. Irodalmi vésztörvényszék voltunk.” In FÁBRÝ Zoltán, *Kúria, kvaterka, kultúra*. Bratislava — Bp., 1964. 11.

¹⁷ L.: *A magyar proletáriródalom platformtervezete*. In József Attila *Összes Művei*. IV. köt., Bp., 1958. 429–446.

rizsi nemzetközi írókongresszusról küldött üdvözlőlappal bővült, amelyen Forbáth neve mellett Gereblyés, Ugolini, Nezval, Tzara és más nagyságok aláírása szerepel.

Alig egy fél évvel a párizsi kongresszus után, részben az ott kialakult kapcsolatai révén Forbáth Csehszlovákiából Angliába emigrált, ahonnan 1945 koratavaszán (Iz-tambul kikötőjéből vonattal) érkezett éppen Kassára. Egy ezeitőlbeli jegyzetfüzetében található bejegyzése: „Örültek kezébe estünk” illusztrálja, hogy milyen szituáció fogadta. Emigrációjában úgy képzelte, hogy a háború után, legalábbis a kevert nemzetiségű közép-európai államok között meg fognak szűnni a határok. Iskolaorvosi szolgálata mellett kultúrpolitikai szerepre készült, 1944 végéig a Pozsonyban és Kassán megszervezendő magyar rádióadók programján dolgozott.¹⁸

1945-ben Kassáról Moravská-Ostravába ment, ahol már 1932-től fogorvosként dolgozott, 1935-ben családot alapított, s az ott működő *Magyar Nap* c. népfrontos napilapban fórumra, szerkesztőségében társakra talált. Az emigrációból ugyanoda visszatérve a koncentrációs- és fogolytáborokból hazatérők rehabilitációs orvosa lett, majd rövid ideig Nyugat-Berlinben diplomata volt.¹⁹ — Illyés Gyula egyik leveléből tudjuk, hogy 1949 tavaszán váratlanul és valószínűleg illegálisan (mert Illyésen kívül egyetlen budapesti barátja sem tudta) itt járt Budapesten; az ország akkori vezetőinél szeretne volna ki-
eszközölni, hogy Magyarországra települhessen. Illyéssel ekkor találkoztak először. — A koncepciós perekkel összefüggésben alig egyéves külügyi szolgálatából hazahívták, s Ostravát is családjával együtt el kellett hagynia. Újabb kóborlás után egy Pozsony melletti útépítésnél, egy marhavagon lakójaként talált munkát, s a börtönt sikerült meg-
úsznia. E szerencsére viszonylag rövid ideig tartó intermezzo után családjával együtt az északcsehszlovákiai Teplicén (környékén a kiűzött németek helyére telepített sok magyar-
ral) telepedett meg és újabb magyarországi áttelepedési kísérleteinek kudarca után ott élt haláláig.

„A legnagyobb művészet a túlélés művészete” — szokta idézni Forbáthot felesége, aki Teplicén magára hagyatottan is boldog, hogy legalább gyermekei jólétben, biztonságban élhetnek — 1968 óta Amerikában.

Forbáth élete ahasvérusi sors, amely többek közt az itt közölt levelekkel, s a torzóra sikerült irodalmi életművel is legalább valamiképpen dokumentálja a több tíz- vagy inkább százézernyi kisebbségi magyar értelmiségi sorsát, akiknek élete nyomtalanul, az egyetemes magyarság számára végérvényesen tűnt el a világból.

Bezeczky Gábor

SEGEDY-MASZÁK MIHÁLY „KEMÉNY ZSIGMOND” CÍMŰ MONOGRÁFIÁJÁ- NAK IRODALOMFELFOGÁSÁRÓL¹

A jelen folyóirat 1974-es évfolyamának 278. oldalán, a rövid hírek között a követke-
zőket olvashatjuk: „Szegedy-Maszák Mihály ‘Két arckép’ címmel a Kemény Zsigmondról
írandó monográfiájának egy 2 ívnyi fejezetét készítette el”, de már évekkel korábbi írá-
sai is Kemény Zsigmond életművének beható ismeretéről tanúskodnak.² Ez azt jelenti,
hogy a szerző nagyjából két évtizeddel monográfiájának megjelenése előtt kezdhetett el
Keménnyel foglalkozni. Bár a két évtized alatt Szegedy-Maszák Mihály irodalomfelfogá-
sa lényegesen, talán még az sem túlzás, hogy alapvetően megváltozott, mindez azonban

¹⁸ VARGA Rózsa, *Forbáth Imre angliai emigrációjáról*. Párttört.-i Közl. 1985. 1. sz. 153–180.

¹⁹ FORBÁTH I., *Vázlatos életrajz*. In F. I. *Összegyűjtött írásai*. 1. köt. Bratislava – Bp., 1989. 21–32.

¹ Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1989.

² Elsősorban az alábbi két könyvkritikájára lehet gondolni: *Kemény Zsigmond, Élet és irodalom*. Szerkesztette, az utószót és a jegyzeteket írta: TÓTH Gyula. Bp., 1971. (ItK 1972. 719–723.) NÉMETH G. Béla, *Mű és személyiség*. Bp., 1970. (ItK 1972. 383–387.)

nagyon kevésbé, talán egyáltalán nem érintette Kemény Zsigmond életművének értékéről kialakított véleményét. Az alábbiakban szót ejtünk szemléletének állandó és változó elemeiről, állandó és változó témáiról, állandó és változó értékítéleteiről.

A könyv egyáltalán nem könnyű olvasmány. Lássunk egy rendkívül egyszerűnek induló, tanulságos példát arra, hogy az olvasó milyen nehézségekkel találja szembe magát. A könyv első oldalán azt olvashatjuk, hogy a szerzőt Kemény regényeinek vizsgálatában „mindenekelőtt a hagyomány megőrzésének célja” vezette. A cél első látásra talán kézenfekvőnek látszhat, mégis érdemes egy pillantást vetni arra, hogyan is kell érteni a „hagyomány”-t és a „megőrzés”-t. Először is valószínű, hogy a könyv nem azt a hagyományt kívánja folytatni, ahogyan Kemény regényeit korábban értelmezni szokták. Ezt a hagyományt többnyire csak vitatni és cáfolni tudja. (Az első két fejezet nyolc alkalommal vitatja a szakirodalom megállapításait, két alkalommal egyetért velük.) Problémátlan beilleszkedésről ebbe a hagyományba már csak azért sem lehet szó, mert a könyv némiképp mással foglalkozik, mint a korábbi korszakok írásai: „Miben tudok hozzátenni valamit ahhoz, amit a korábbi irodalmárok állapítottak meg Kemény Zsigmondról?” (6.) „csakis egy feladat megoldására: a regények költészeti (poétikai) vizsgálatára vállalkozom. Bahtyinnak Dosztojevszkijről írott könyvét tekintetem példának, remélve, hogy a magyar vonatkozásban még viszonylag újszerű megközelítés az itt tárgyalt regényeknek olyan jellegzetességeire irányíthatja a figyelmet, melyekkel közvetlen elődeim, Sótér István és mások kevesebbet foglalkoztak.” (7.) Érdemes megjegyezni, hogy a feladat ilyen leszűkítése és a szerény megfogalmazás — kimondatlanul — az elődök súlyos kritikáját is tartalmazza.

Szegedy-Maszák Mihály egy korábbi tanulmánya — Kemény elbeszélő művei általános szabályrendszerének ismertetésekor — „bevallottan 'oktató célzattal'” ültette át magyarrá a nemzetközi narratológiai szakirodalom fogalomkincsének egy részét.³ Az „oktató célzat” a tárgyalt műtől sem idegen: az első száz oldal egyebek mellett áttekinti a realizmus és romantika szakirodalmát és műfajelméleti fogalmakat vezet be. A szerző felfogásában a máshol született irodalmi és értelmezői irányzatok megismerése és a nemzeti hagyományok őrzése között talán csak hangsúlykülönbség van. A könyvből arra következtethetünk, hogy a nemzeti hagyományok őrzését, például Kemény regényeinek értelmezését a nemzetközi szakirodalom legfrissebb eredményeinek felhasználásával lehet elvégezni. A hagyományörzésnek ezt a talán nem teljesen bevett módját a könyv messzemenően igazolja: gondoljunk csak arra, miképpen lehetne tárgyalni az egymás érvényét meg nem szüntethető igazságok kérdéskörét, mely Kemény regényei kapcsán gyakran előkerül a könyvben — Bahtyin művei nélkül. A dialogikusság gondolata nélkül minden ilyen problémát csak állandó védekezésre kényszerülve lehetne tárgyalni.

Egyébként éppen a hagyomány Szegedy-Maszák Mihály legállandóbb témáinak egyike. Már első nyomtatásban megjelent művében is azt fejtette ki, hogy Henry James „egész pályafutása szakítás a Viktória-kori regény hagyományaival.”⁴ Talán nem szükséges túlzottan részletesen dokumentálni, mennyire alapvető szempontként, s ami ennél fontosabb: alapvető értékkritériumként jelentkezik a hagyomány (és párja: az újítás) a szerző műveiben. Első Arany-tanulmányában például ezt olvashatjuk: „Nagy költészet sohasem lehet pusztán egyéni tehetség terméke. A nagy költőnek mindig szüksége van kulturális hagyományra is, melyhez valahogyan viszonyul, esetleg éppenséggel cáfolja azt.”⁵ Ebből a megfogalmazásból — valamint a „költői érzékenység [...] felbomlása”-nak említéséből⁶ — arra következtethetünk, hogy a szerző figyelme T. S. Eliot felfogásától

³ Az elbeszélő nézőpont összetettsége Kemény Zsigmond szépprózai műveiben. MTA I. Osztályának Közleményei 1979. 413.

⁴ Utószó. In Henry James, *London ostroma. Három kisregény.* Bp., 1965. 340.

⁵ Az átlenyegített dal. In NÉMETH G. Béla (szerk.), *Az el nem ért bizonyosság. Elemzések Arany lírájának első szakaszából.* Bp., 1972. 301.

⁶ Az átlenyegített dal. 300. Vö., T. S. ELIOT, *Hagyomány és egyéniség (Tradition and the Individual Talent, ford.: SZENTKUTHY Miklós).* In *Kósz a rendben.* Irodalmi esszék. Bp., 1981. 61–72.

nem teljesen függetlenül irányult a hagyomány és az egyéni újítás viszonyára. Ugyan-csak Eliot híres esszéje lehet az egyik forrása annak is, amit a szerző máshol is gyakran megemlít, a tárgyalt műben pedig a következőképpen fogalmaz meg: „a történetiség-hez az is hozzátartozik, hogy a későbbi is lehet befolyással a korábbira. [...] az sem képtelenség, ha a *Bleak House* középpontjában szereplő jogi eljárást *A per* fényében értelmezzük.” (31.)

A könyv első oldaláról idézett szavak a hagyomány megőrzéséről szólnak. Hogyan kell a „megőrzést” érteni? Ez már csak azért is érdekes, mert egy évtizeddel korábban, *A nemzet mint érték* c. tanulmányának utolsó mondatában, éppen a hagyomány fenntartásának esélyeit latolgatva, Szegedy-Maszák Mihály arra a következtetésre jutott, hogy értéket „megőrizni nem, csakis teremteni lehet.”⁷ Van-e ellentmondás, vagy akár csak árnyalatnyi feszültség is, a két idézett hely között? Ezt a kérdést viszonylag könnyen el lehet dönteni. A tanulmányban többek között azt olvashatjuk, hogy „Kulturális hagyományunk, értékrendszerünk fennmaradását csakis az állandó változás biztosítja. [...] A szokásrendszer csak akkor életképes, ha belülről meg tud újulni. [...] Az értékörzés szókapcsolat rendkívül félrevezető, hiszen még a múlt emléke is kizárólag újraértelmezéssel tartható életben.”⁸ Talán nem a *hagyomány* hagyományos értelmében, de semmiféle feszültség nincs a két megfogalmazás között. A hagyomány őrzése tulajdonképpen nem más, mint folytonos újratemtése. Igazság szerint ez a felfogás magyarázza azt is, miért játszik a művek örökös átértelmezése oly jelentős szerepet a szerző felfogásában.⁹ A két állítás nem tartalmaz ellentmondást, maga a koncepció látszhat paradoxnak. (Lewis Carroll *Through the Looking Glass* c. művében Alice megtudja, hogy létezik egy olyan világ, melyben már a helyben maradáshoz is teljes erővel kell futni. A haladáshoz pedig kétszer olyan gyorsan.) Lehet-e valami közelebbit mondani a folytonosan újratemtett hagyomány természetéről? A tanulmányban a szerző Fülep Lajos *Nemzeti öncélúság* c. értekezése kapcsán a következőket írja: „ő a 'szüntelen megújulás a Nyugattal' eszméjét vallotta”.¹⁰ Ez némi kiegészítéssel Szegedy-Maszák Mihályra is igaznak látszik. Érde-mes hozzáfűzni ehhez még azt is, hogy ezzel teljesen egybecseng az, hogy a szerző szerint a műalkotások értelmezése olyan elemzőt tételez fel, „aki a fogalmakat állandóan teremti és megszünteti.”¹¹ Nagyon jellemző, hogy az elemző tevékenységei között nem szerepel a korábbi fogalmak változatlan továbbvitele. A szerző következetességét mutatja, hogy ugyanezt a viszonyt más szinten is alapvetőnek tekinti: „Ígazat kell adnunk Kierkegaard-nak, aki azt állította, hogy a tiszta ismétlődés idegen az esztétikai stádiumtól. A műalkotásra jellemző ismétlődések szinte kivétel nélkül változatnak tekinthetők.”¹² A nemzeti hagyományok, a műalkotás, és az irodalomtudomány ugyanazokat a törvényszerűségeket mutatják: csakis az állandó változásban lehetnek önmaguk. Ezen a ponton könnyen lehetne arra a következtetésre jutni, hogy Szegedy-Maszák Mihály felfogása metaforikus, tehát a nyelv szerkezetéhez hasonló viszonyokat tételez fel a társadalomban és a tudományban. Lehet, hogy ez a feltevés nem teljesen alaptalan, az azonban bizonyosnak látszik, hogy a szerző az idők során éppen felfogásának egyik legállandóbb eleméhez, hagyományértelmezéséhez igazította hozzá nyelvfelfogását. Erre később még vissza kell térni.

Könyvének lapjain Szegedy-Maszák Mihály meggyőzően bizonyítja, hogy a hagyomány és az újítás Kemény Zsigmond gondolkodásában is fontos szerepet játszott: „A *Kortekedés és ellenszerei* szövegében a 'súlyegyen' a kulcsszó. Nemzeti jelleg és polgároso-

⁷ *A nemzet mint érték*. Új Forrás, 1980/4. 44.

⁸ *A nemzet mint érték*, 44.

⁹ „[...] a szerző kedvvel rajzol a régebbi évjáratok számára csapással felérő ábrákat.” WÉBER Antal, Szegedy-Maszák Mihály; *Világkép és stílus*. Kritika, 1980/11. 33.

¹⁰ *A nemzet mint érték*, 43.

¹¹ A költőileg megformált világkép elemzéséről. In *Világkép és stílus*. Történeti-poétikai tanulmányok. Bp., 1980. 15.

¹² Az ismétlődés mint a művészi anyag formádó szerveződésének elve. In *Világkép és stílus*, 414.

dás mérlegelésére utal. A múlt örökségének, a kulturális hagyományok folytonosságának megőrzése éppúgy benne rejlik, mint az elkésés veszélyének a tudatosítása. Olyan újító eszményét fejezi ki, aki egyaránt szembenáll a maradival és a forradalmárral, és éppúgy fél a központosítástól, mint a széttagoltságtól.” (313.) A szerző ehhez még hozzáteszi azt is, hogy Kemény részben azért utasítja el a pusztán értékörző magatartást, mert „a maradiság Magyarországon csak színvonalatlan formában létezik”, részben pedig azért, mert a „visszamaradott helyzetben a 'fontolva haladó' felfogás végveszélyt jelent” (314.) Szegedy-Maszák Mihály a magyar irodalom sok jelentős alkotójáról írt tanulmányt, de egyáltalán nem látszik véletlennek, hogy közülük éppen Keményről szól legtöbb írása és első monográfiája. A hagyomány kérdésében a szerző és Kemény álláspontja talán csak árnyalatokban különbözik, s ez már két évtizede sem volt másképpen. A szerző Kemény tanulmányainak megjelenésekor azt írta, hogy Kemény: „a fejlődés fő mozgatóját hagyomány és újítás szüntelen kölcsönhatásában ismerte fel”.¹³

Erdemesnek látszik kitérni a hagyománnyal összefüggő gondolkör egy másik következményére is. Egy olyan felfogás, mely a hagyomány fennmaradását megújításában látja, egyaránt megengedi a különböző stílusesszémények ellentmondását, feszültségét, egybeesését és harmóniáját. Ez az oka annak, hogy a könyv romantika és realizmus viszonyát egyszerű szembenállásnál jóval bonyolultabbnak írja le: „A realista regény olykor nem annyira cáfolja a romantikus értékeket, mint inkább olyan már adott vonatkozási rendszer részeinek tekinti őket, amellyel számolnia kell.” (13.) Ez a felfogás teszi lehetővé, hogy a szerző az irodalom történetét egyetlen folyamat ellentmondásait is tartalmazó kibontakozásaként mutassa be. Ilyen gondolatok már korábban is gyakran felbukkantak a szerző írásaiban, a tárgyalt könyvet pedig alapvetően jellemzik. A megszakítatlan folytonosság, az „egymásba átalakuló áramlatok”¹⁴ gondolata ismét a nyelvre emlékeztet. Bár története során a nyelv soha nem szűnik meg azonosnak lenni önmagával, a szakadatlan azonoság idővel mégis idegenséghez vezet.

A könyv első oldalán található mondat értelmezéséből indultunk ki. A példa egyszerűnek indult, s pillanatok alatt messzire vezetett. Hogy mi volt benne tanulságos? Miért nem könnyű olvasmány a könyv? A szerző — a félreértést is kockáztatva — a könyvben nem isméli meg a hagyományról korábban már részletesen kifejtett gondolatait, s ízlése azt sem engedi meg neki, bármennyire indokolt lenne is, hogy hivatkozzon az álláspontját részletező műveire. Lássunk még néhány hasonló példát — a több tucatnyi közül. A könyv 19. oldalán a következőket olvashatjuk: „Viszonylagos cselekménytelensége miatt is tekinthető *A szerelem élete* Kemény leginkább realista novellájának.” A mondat természetesen értelmezhető a közvetlen szövegösszefüggés alapján is, de nem árt ismerni a szerző által a *Világirodalmi Lexikon*ba írt *cselekménytelenség* szócikket. A 11. oldalon „műtípus szerkezet”-ről olvasunk: helyes emlékezni arra, hogy a szerző korábban már több tanulmányában is foglalkozott a mítosz és a történetmondás viszonyával.¹⁵ Anthony Trollope és Henry James regényei a szerző más műveinek is tárgyai voltak,¹⁶ csakúgy, mint a például a könyvben gyakran említett mese, idézés, kulturális viszonylagosság és nemzetjellem.¹⁷ Felesleges a példákat szaporítani: a szerzőtől nem idegen a mozaik-

¹³ ItK 1972. 723.

¹⁴ A tanulmányról Németh László *Értékrendjéről*. *Literatura*, 1982/1. 23.

¹⁵ Pl. Mítosz és történetmondás. In „A regény, amint írja önmagát”. Elbeszélő művek vizsgálata. Bp., 1980. 34–57.

¹⁶ *Kubla kán és Pickwick úr*. Romantika és realizmus az angol irodalomban. Bp., 1982.; *Henry James munkásságának fejlődéstörténeti helyéről*. *Filológiai Közöny*, 1981/1–2. 67–73.

¹⁷ A történet és az elbeszélés szereplői Kemény Zsigmond regényeiben. ItK 1978. 475–495.; *Rétegek a műalkotás jelentésében és befogadásában*. *Literatura*, 1979/1. 7–21.; *Múltat átrendező jelen*. *Világirodalmi távlat és nemzeti hagyomány*. Kortárs, 1984. 319–325.; *A nemzetjellem fogalmáról*. In Kiss Gy. Csaba — Kovács István (szerk.) *Hungaro-Polonica*. Tanulmányok a lengyel-magyar történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből. Bp., 1986. 145–155.; *Organic Form and Linguistic Relativity*. In Claudio GUILLÉN (ed.) *Comparative Poetics*. Garland, New York. 1985. 233–239.

szerű építkezés, s a könyv csak egy része a teljes képnek. Mindebből most elsősorban az következik, hogy meglehetősen kilátástalan vállalkozás lenne a könyvet önmagában vizsgálni, elhatárolni a szerző más műveitől, vagy a könyv tartalmának összefoglalásával kísérletezni. Szükség lesz némi merészségre, hogy kifejtetlen gondolatokat kifogásoljunk: könnyen előfordulhat, hogy a szerző valahol már tárgyalta a hiányzóknak vélt dolgokat. Ez a gazdaságos építkezés egyebek mellett azt is jelenti, hogy Szegedy-Maszák Mihály igen jó véleménnyel van olvasójáról (különösen az olvasó emlékezetéről) és nagyon sokat vár el tőle.

A mozaikszerűség megemlítése után ezt a metaforát félre kell tenni, mégpedig azért, mert a szerző nemcsak kiegészítói korábbi írásait, hanem vitát is folytat velük, saját fogalmait is megszünteti, vagy legalábbis módosítja időnként. A könyv például határozottan tagadja a regény egyetemes nyelvtanának létezését (48.), a szerző némely régebbi tanulmányától viszont mintha nem állt volna nagyon távol ennek a lehetőségnek az állítása.¹⁸

Ezzel eljutottunk a szerző felfogásának változó elemeihez. A hetvenes évek közepén-végén Szegedy-Maszák Mihály fokozatosan feladta a generatív nyelvfelfogást.¹⁹ Ha a hagyomány folytonos átértelmezését és újratelemtését tekintjük irodalomszemlélete egyik legállandóbb elemének, akkor ezen a változáson nincs mit csodálkozni. A nyelv generatív koncepciója ugyanis kizárólag változatlan jelentésről képes tudomást venni, s így szövegek átértelmezéséről csakis a koncepcióhoz való némi hűtlenség árán lehet, illetve lehetett beszélni. Új felfogását a szerző konvencionalizmusnak nevezte el,²⁰ de a könyv a „kulturális viszonylagosság” kifejezéssel is gyakran él. Érdemes megjegyezni, hogy a szerző sem a generatív, sem a relativista felfogásnak nem szélsőséges változatát tette magáévá. Már generatív korszakában hivatkozott Riffaterre Jakobson-bírálatára,²¹ melyben Riffaterre a relativista álláspontot képviselte,²² relativizmusa pedig nem akadályozza meg nemzetközi párhuzamok felderítésében. Bizonyosság erre a tárgyalt könyv első két fejezete, melyek Kemény Zsigmond tevékenységét nemzetközi összefüggésben tárgyalják. A szerző relativizmusának határát mutatja, hogy dilemmaként említi azt a problémát, hogy léteznek-e a „nemzeti irodalom keretein túlmutató esztétikai értékek”. (6.) A könyv meg is engedi, meg nem is ezt a lehetőséget, hiszen ezt a kérdést a következő kontextusban olvashatjuk: „Nem vitatnám, hogy Flaubert vagy Dosztojevszkij 'nagyobb' művész Kemény Zsigmondnál – feltéve, hogy léteznek a nemzeti irodalom keretein túlmutató esztétikai értékek.” Valószínűnek látszik, hogy ez a dilemma mindig is megoldatlan marad. A szélsőséges relativizmus a szerző hagyományfelfogását is kikezdhethné: feleslegessé tehetné a *Nyugathoz* igazodó szüntelen megújulás, sőt talán még a megújulás követelményét is, de ennél határozottabb állásfoglalás a nemzeti értékek nemzetköziségének tekintetében magát a relativizmust kérdőjelezhetné meg. Ha korábban azt állítottuk, hogy a szerző hagyományörzése nem hagyományos, akkor most azt mondhatnánk, hogy viszonylagossága viszont viszonylagos.

Választ kell még adni arra a kérdésre, vajon szó szerinti vagy metaforikus értelemben kapcsolja-e össze a szerző a kultúrát, nemzettudatot, tudományt és a nyelvet? Azonosak vagy hasonlóak? Szegedy-Maszák Mihály régebbi írásai alapján arra lehet következtetni, hogy nem látott közvetlen azonosságot a nyelv és más jelenségek között: „Valamely nemzet kultúrája tehát jelrendszerek egységeként is meghatározható.”²³ „A

¹⁸ *Idő és tér* Kemény Zsigmond regényeiben. Literatura, 1976/2. 53–79.; Az elbeszélő szövegek rétegei. In „A regény, amint írja önmagát”, 5–33.

¹⁹ Erről a változásról és a különböző nyelvfelfogásokról a szerző több tanulmányában is szól: A nemzet mint érték; Rétegek a műalkotás jelentésében és befogadásában; Arany életművének változó megítéléséről. ItK 1981. 561–580.

²⁰ Rétegek a műalkotás jelentésében és befogadásában, 14.

²¹ Az angolszász és francia stilisztikai kutatások főbb irányai. Helikon, 1970. 426.

²² Előadás az MTA Irodalomtudományi Intézetében. 1992. március 3.

²³ A nemzet mint érték, 40.

kulturális viszonylagosság gondolatát az az előföltevés hívta életre, mely szerint a jelrendszerek a nyelv mintájára alakulnak ki.²⁴ Nyilván nem véletlen a sokszorosan óvatos megfogalmazás.²⁵ A jelrendszerek olyanok, mint a nyelv, a kultúra pedig jelrendszerek egységeként is meghatározható. Összefügg ezzel az is, hogy a szerző ugyanabban a mondatban különböztette meg és kapcsolta össze a világot és jelrendszert: „a tőlünk függetlenül létező világ csak jelrendszerekkel közelíthető meg.”²⁶ A szétválasztás és az összekapcsolás oka az, hogy a szerző úgy látta, hogy a világ nem, csak a felfogott (leírt, ábrázolt stb.) világ nyelvi természetű.

Ugyanez a probléma a tárgyalt könyvben többféleképpen is előkerül. Egyrészt akkor, amikor a szerző arról ír, hogy a klasszicista nyelvszemlélet és a realista regényíró egyaránt úgy vélekedett, hogy „a szó természetes módon megfelel a dolog lényegének.” (17.) Másrészt akkor, amikor a realizmus konvencionálisáról (21.) és valóságosságának történetiségéről (74.) olvasunk. De az is idetartozik, amikor a szerző megemlíti, hogy Kemény feltételezte, „léteznek a szóbeli kifejezést megelőző formái a tudattalannak, melyek nem szükségképpen jutnak el a megfogalmazásig.” (77.) Nyelv és világ viszonya a filozófia egyik örök tárgya, vagy másképpen fogalmazva, nem könnyen megválaszolható kérdés, ezért be kell most értnünk azzal, hogy röviden vázoltuk a szerző felfogását. Egy problémát azonban, mely talán már nem is időszertű, jeleznünk kell. Több, mint tíz évvel ezelőtt, mint már láttuk, a szerző azt írta, hogy a „világ csak jelrendszerekkel közelíthető meg”, ami valószínűleg azt jelenti, hogy a jelrendszerrel meg nem közelített világról, létezését leszámítva, nem állítható semmi. Az ilyen vállalkozás – kilépni a jelrendszerekből, és mégis állítani valamit – talán eleve ellentmondást rejtene magában, hiszen azt akarnánk elmondani, milyen az a világ, amely nem jut el a megfogalmazásig. Ezzel a felfogással minden bizonnyal nem egyeztethető össze az, amit az idézett cikkben olvashatunk: „A művészetben használatos jeleket általában ikonikusnak szokás mondani, föltételezve, hogy a jelentő hasonlít a jelentetthez. A magunk részéről az ikonszerűséget elfogadjuk a művészet elsődleges tulajdonságának, de hangsúlyoznók, hogy másodlagos tulajdonságként a szimbolikus jelleg is szerephez jut a művészetben.”²⁷ Nem egyeztethető össze, hiszen ez azt jelentené, hogy közvetlenül is megismerhetnénk a jelentetett. E felfogásban a jelentő közvetlenül valószínűleg nem, csak a szimbolikusság keretein belül hasonlíthat a jelentetthez. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy már az a cikk is csak a szimbolikussággal foglalkozott, a tárgyalt könyvben pedig nincs szó ilyen kérdésekről.

Bár van saját felfogása, s vannak vélemények, melyekkel rokonszenvezni tud, Szegedy-Maszák Mihály nem érzéketlen az övétől lényegesen elütő, magas színvonalon képviselt nézetek iránt sem. Némiképp mintha rá is jellemző lenne az, amit a könyvben is (354.) idéz, és amit már korábban is idézett Keménytől: „Majdnem egyenlő gyönyörrel olvassuk nézeteink megtámadtatását, mint védelmezését; s majdnem egyenlő érveket tudunk felhozni magunk mellett, mint ellen.”²⁸ Van egy roppant árulkodó mondata Németh G. Béla *Mű és személyiség* c. tanulmánykötetéről írt bírálatában: „Németh G. Béla még olyannyira negatív formájában is megérti, sőt átéli a provincializmust, mint amelyet Beöthy képviselt.”²⁹ A mondat a maga kontextusában teljesen félreérthetetlen: a leghalványabb árnyalata sincs benne ironiának, sőt nem más, mint a feltétlen elismerés megfogalmazása. Azt is nehéz észre nem venni, hogy Szegedy-Maszák Mihály mennyire megértően, átélően írta le Széchenyiről, hogy a legnagyobb magyar „az eldöntetlen lehe-

²⁴ A nemzet mint érték, 41.

²⁵ A szerző egyik legóvatosabb, talán a legóvatosabb, már-már angolos megfogalmazása így hangzik: „a jelen pillanatban a magunk részéről nem látjuk teljes mértékben igazoltnak azt a tételt, mely szerint...” A tanulmányról Németh László értéktrendjéről, 32.

²⁶ Rétegek a műalkotás jelentésében és befogadásában, 7.

²⁷ Rétegek a műalkotás jelentésében és befogadásában, 7.

²⁸ ItK 1972. 719.

²⁹ ItK 1972. 383.

tősegek írója".³⁰ Ha talán nem is egyenlő mértékben, de Szegedy-Maszák Mihályt vonzza újítás és maradiság, egyetemesség és helyi színezet, világpolgárság és provincialitás, fordíthatatlanság és fordítás, utazás és otthonülés. A lehető legkomolyabban kell venni, amikor azt állítja, hogy az egymással élesen szembenálló irodalomtudományi irányzatok között „állandó ide-oda játékot” tart üdvösnek. (42.) Bizonyos mértékig mindenkire jellemzők az idézetei, de Szegedy-Maszák Mihálynál még az általa támadott idézetek egy részében is vagy saját korábbi nézeteire némiképp hasonlít, vagy tőle nem teljesen idegen gondolatokat fedezhetünk fel. Egészen más kontextusban mondja ugyan, de ideillik: „bármit is olvassunk, részben újraolvasunk.”³¹ Arra is lehet példát találni, hogy saját, korábban már kifejtett gondolatát megtalálja másnál is, és a könyvben immár onnan idézi. 1979-ben megjelent tanulmányának már idézett tételét („a tőlünk függetlenül létező világ csak jelrendszerekkel közelíthető meg”) most J. Hillis Miller 1987-ben megjelent írásából veszi át: „az anyagiság sosem hozzáférhető a maga csupaszságában, csakis nyelv avagy más jelrendszer közvetítésével.” (17.) Elképzelhető, hogy a tanulmány- és kötetcímmé tett szavak (a regény, amint írja önmagát) hasonló – vagy még ennél is bonyolultabb – módon kerültek idézőjelbe, hiszen a szerző ezt a kifejezést már évekkel Esterházy regényének megjelenése előtt is gyakran emlegette egyetemi óráin. Az pedig egyáltalán nem látszik véletlennek, hogy Bahtyin „egyenrangú tudatok és világlátások sokaság”-át előtérbe helyező könyvét tekintette példának.³² A *Ködképek*ről pedig egyebek mellett ezt olvashatjuk a monográfiában: „Ahogyan nem könnyű megmondani, mennyi a komolyság s mennyi a játék ebben az értékviszonylagosságban, ugyanúgy nehéz válaszolni arra a kérdésre, mennyire egyetemes érvényű a *Ködképek* ironiája. Vitathatatlan, hogy a XIX. század közepének Magyarországról is szól a mű, de éppen ennyire bizonyos, hogy három általános magatartásformáról is, az egyéni akarat önkényes érvényesítőjéről, a társadalmi reformerről, aki önmagát nem képes átalakítani s ezért zsarnokká válik, és a tétlen szemlélőről, aki mindent megért, de nem tud cselekedni.” (189–191.) Nagy Miklós csodálkozik azon, hogy Szegedy-Maszák Mihály – a *Rajongókkal* együtt – az életmű csúcására helyezte a *Ködképeket*.³³ Lehet, hogy inkább azon kellene csodálkoznia, ha ez másképpen s nem így lenne. „Minden befogadó alapminőségekkel dolgozik, amelyeket azután vagy odaítél az általa éppen olvasott műnek, vagy megtagad tőle.”³⁴ A *Ködképek* értékelésénél sokkal érdekesebb, bár végül is jellemző, hogy a szerző a *Rajongókat* egyenrangúnak tekinti a *Ködképek*kel.

Szegedy-Maszák Mihály önálló, senki máséval össze nem téveszthető szaknyelvet teremtetett magának. De még ennél is fontosabb, hogy a szerző ezen a nyelven beszélni tud Keményről és Kemény európai kortársairól, több évszázad és több nyelv egymással vitában álló nyelvészeti, filozófiai, esztétikai, irodalomelméleti, retorikai, stilisztikai és stílári irányzatairól. Az ellentmondásokat szembesítő mű bizonyára maga sem lehet mentes ellentmondásoktól. Az ellentmondások ugyan mindig érdekesek, de ennél sokkal fontosabb, hogy valaki milyen ellentmondásba milyen színvonalon bonyolódik bele. Mint láttuk, paradox szerkezeteket rejt magában a hagyomány, mely a szerző egyik legállandóbb, talán legállandóbb fogalma, de ezt nem tudjuk hibájául felróni. Ha hibát akarunk találni, akkor értelmetlen, kifejtetlen ellentmondást kell keresni. Alkalmazzuk a szerzőre saját felfogásának egy részét, az „egymásba átalakuló áramlatok” gondolatát, mert így talán elcsíphetünk a korábbi felfogásából a jelenlegibe átöröklődött és még át nem értelmezett elemeket. A vállalkozás nem reménytelen, hiszen Szegedy-Maszák Mihály második Arany-tanulmányában az elsőt számára már „idegen”-nek nevezte.³⁵ Ami

³⁰ Az író Széchenyi megítéléséről egy történész munkájának alapján. In *Világkép és stílus*, 157.

³¹ Rétegek a műalkotás jelentésében és befogadásában, 8.

³² Dosztojevszkij poétikájának problémái. In BAHTYIN, Mihail Mihajlovics, *A szó esztétikája*. Válogatott tanulmányok. Bp., 1976. 32.

³³ NAGY Miklós, *Szegedy-Maszák Mihály: Kemény Zsigmond*. It 1991. 418.

³⁴ Rétegek a műalkotás jelentésében és befogadásában, 11.

³⁵ Arany életművének változó megítéléséről, 577.

számára idegen lett, az nem más, mint a generatív nyelvfelfogás. A tárgyalt könyvben ennek ellenére találunk generatív kategóriákat. Ilyen a „fölszínibb szerkezet” (55.) és a kompetencia (90.). Szintén kevés értelmezést kap az, hogy mit jelent a nyelvek viszonylagos viszonylagosságát valló könyvben a „szórendcsere” (75.). Az inverzió kategóriája ugyanis nem egymással többé-kevésbé egyenrangú, hanem egymásból levezetett nyelveket előfeltételez. A szerző hagyományfelfogásába beilleszthetőnek látszik az „egymásba átalakuló áramlatok” gondolata, de nagyon érdekes lenne részleteiben is látni e gondolat elméleti háttérét és következményeit. Ez — tudásunk szerint — még hiányzik a mozaikból. Semminek nem mond ellent, pusztán önmagáért szeretnénk tudni, mit kell a „helyeslés nyelvén” érteni (90.), vagy azt, milyenek lehettek „Balzac és Kemény élettani ismeretei”. (22.) Félő azonban, hogy az ilyesmi már szórszálhasogatás, mikor tudjuk, hogy a legjobb magyar irodalomtörténeti művek egyikéről szólhattunk.

Gömöri György

CSEH HUMANISTA LATIN VERSE BETHLEN GÁBORRÓL

A cseh humanistát, aki Bethlen Gáborról írt panegirikuszt, Jan Rokycanskýnak hívták, de nyomtatásban többnyire a „Sictor” nevet használta. Jan Sictor Rokycanský 1593-ban született a csehországi Litomericében és miután szülővárosában elvégezte az iskola alsó és felső osztályait, a prágai egyetemre iratkozott be, ahol 1616-ban magiszteriumot is szerzett. 1614 és 1619 között több iskolában tanított, Rakovníkon, majd Prágában, és 1619-ben a királyi udvarban kapott állást, mint a Fellebbezési Bíróság írnoka. Latin vers-készsége már iskolamester korában megmutatkozott; amint azt angol életrajzírója, Robert Fitzgibbon Young kimutatta,¹ 1614 és 1619 között nem kevesebb, mint tizenegy alkalmi versgyűjtemény (iskolai „carmina gratulatoria”) közölt tőle verset.

Rokycanský, vagy ahogyan mostantól fogva nevezzük, Jan Sictor életében Frigyes pfalzi fejedelem cseh királlyá választása, illetve az azt követő politikai események döntő fontosságúnak bizonyultak. Mivel 1619-ben maga is a királyi kancellária tagja lett, az 1620-as vereség után először Ambergbe, majd onnan Heidelbergbe menekült. Csakhamar úgy látszik Heidelbergből is távoznia kellett – 1623. április 24-én már a groningeri egyetemen matrikulál. Groningenben két évet töltött és itt léte alatt három latin versgyűjteményt adott ki; ezek közül az egyik, a *Carmina congratulatoria eum tribus epicediis et nonnullis epigrammatibus* című gyűjtemény tartalmaz egy hosszabb, Bethlen Gábort latin nyelven dicsőítő költeményt.

Mielőtt azonban magát ezt a nemzetköziségében egyedülálló szöveget – cseh vándor-humanista Hollandiában kiadott magyartárgyú versét – ismertetnénk, illetve közölnénk, röviden át kell tekintenünk Jan Sictor további pályafutását. Groningenből az emigráns cseh költő átment Leidenbe, ahol 1625. június 18-án matrikulált az egyetemen, s innen valamikor 1626 folyamán távozott Angliába. Ettől kezdve Sictor 26 éven át (de lehet, hogy még tovább is) az angolok vendégszeretetét, illetve vendég-türelmét élvezte, itt jelentek meg egymás után alkalmi jellegű latin költeményei. Fitzgibbon Young tizenhárom ilyen kiadványt tart számon 1629-től 1652-ig, köztük négy olyat, amelyik nem Londonban, hanem Cambridge-ben látott napvilágot. Sictor termése eléggé vegyes – van közte költemény a londoni főpolgármester, a Lord Mayor beiktatására (*Panegyricon inaugurale... sive majoris Londinensis*, 1638) és van epicedium, amelyik nyolc különböző londoni tanácsstag, illetve más közeleti férfiú elhunytát gyászolja (*Continuatio epicedorum super octo senatores*, 1641). Jan Sictor utolsó Angliában megjelent műve, a Nathaniel Brent oxfordi tudós halálára írt epitáfium 1652. november 6-i keltezéssel jelent meg Londonban. Fitzgibbon Young úgy véli, maga Sictor is meghalt ebben az évben, de erre nincs bizonyíték; az is lehetséges, hogy elhagyta Angliát és más országban érte a halál valamikor 1652 után.

Sictornak több segélykérő levele maradt fenn a londoni holland egyházhoz, illetve Sir George Clarke-hoz, a londoni tanács egyik tagjához, 1634 és 1644-ből.² Az is valószínű, hogy Sictor London mellett a legtöbb időt Cambridge-ben töltötte – a kollégiumok számadáskönyvéből kimutatható, hogy több alkalommal kért és kapott segílyt, így 1640-ben

¹ Robert Fitzgibbon YOUNG, *A Czech Humanist in London in the 17th century*. London, 1926. 5.

² J. H. HESSELS, *Ecclesiae Londino-Bataviae Archivum* III. Part II. (Cambridge, 1897), 1660–1663, 1924–1925. 1.

Aliud Gratulatorium

Ad Serenissimum & Potentissimum Dominum
Dn. Gabrielem Bethleen, Dei Gratiâ Electum Regem
Hungariæ &c. Principem Transylvaniæ, Siculorum Comitum,
&c. Dñum Clementissimum,

Quem penes est cardo sacratifaderis, ausis
Quod PRAGÆ Gentes sex pepigere pjs,
Integer ut cultus restaret nempe IEROVÆ,
Quo nixus vera est Relligionis apex:
O Gabriel Bethleen calo Legate secundo,
Lux Transylvani Pannonicquē soli:
Macce bonis animis, REX invictissime bello,
Hungara cui tellus sceptrā regenda tulit:
Sola Tui virtus pugnando nescia vinci
Hoc Regale decus promeruisse dedit.
Namq̃, quater denis ex hoste, Deo auspice, pugnis
Victrices perhibent Te resulisse manus.
Quid? cui tot IESV dederant encomia VITÆ,
Tāmpirius cecidit robore nonnē Tuo?
Belgicus Athletes pacis reparator habenda
Nonnē Tui Bucquoy militis ense ruit?
Hi tamen ambo Tuas sensere per omnia vires
Induperatoris Marte Potente Duces.
Sit modo Danubius testis, qui protinus hostis
Obruta sub medijs corpora vidit aquis.
Ne memorem multis inimicas inde phalanges,
Quas Faria Hungarico progenere sinu:
Has jam dextra Dei firmans Te misit in orbem,
Ne magis impedian Numinis ejus opus.
Quis non ergo Tuas referat dextro omine laudes,
Quem Iova sic clypeo protegit ipse suo.

Id Tua vexilli demonstrant symbola sacri,
 Symbola Davidica tam memoranda lyra:
 Ut Deus exurgat, cunctos & dissipet hostes,
 Qui pravo illius Numen honore colunt:
 Faderis est igitur positus cum cardo sacra
 Post superos in Te viribus inq̃, Tuis,
 Quod pede capisti dextro, REX inclyte, Christi
 Auspicijs id nunc continuare velis.
 Causa Tui justa est, justam ne desere causam,
 Hoc Duce victor eris, quo sacra bella geris.
 Ille Tibi vires & nescia pectora frangi,
 Dum modò fidus ei, suppeditabit, eris.
 Hoc omnes poscunt votisque fidelibus urgent,
 Quos uno verus fadere junxit amor,
 Ut post disruptum Papali fraude ligamen
 Illius instares firmitus inde decus,
 Pristina quò redeat FRIDERICO gloria Regi,
 Qui nunc exemplum Davidis ipse refert:
 Cui Deus imposuit Regni diadema Bohemi,
 Institiâ hujc firmum reddet ab axe thronam.
 Terrarum Dominos sic Vos concordia Reges
 In vinclum rediget Relligione pari,
 Quâ poterit Vestrum qui vis in fine dierum
 Fortitèr hostiles debilitare minas.
 Quando quidem hoc immota docent oracula Christi,
 Ut Tyberina ruat bestia voce Dei.
 Adveniet tandem quæ non sperabitur hora,
 Quando redux Patriæ Rex Fridericus erit:
 Hunc Deus extollet primævo rursus honore,
 Et Tu iterum Soboli compater almus eris,
 Cuj cordi est pietas, utriusq̃, & gratia Regis,
 Sincero mecum pectore dicat, Amen.

a Trinity kollégiumtól, 1647-ben ugyancsak a Trinitytól és a St. Catharine kollégiumtól, 1651-ben pedig az Emmanuel és a King's College-től. Ez utóbbi, 1651 tavaszáról, azért érdekes, mert a segély megindoklása mellett a következő szöveg szerepel: „exuli Bohemio ad Germaniam redituro specialiter recommendato”.³ Vagyis ekkor Sictor azzal a gondolattal foglalkozott, hogy Daniel Melmicanus száműzött cseh lelkész társaságában visszatér a kontinensre, alighanem inkább a Palatinátusba, mint magába Csehországba. 1652-ben ezt az útját még halasztotta, de talán éppen a fent már említett Nathaniel Brent halála után döntötte el, hogy elhagyja Angliát.

A Bethlen Gáborral foglalkozó vers a groningeri *Carmina congratulatoria*... második darabja. Teljes címe: „Aliud Gratulatorium Ad Serenissimum et Potentissimum Dominum Dn. Gabrielem Bethleen, Dei Gratia Electum Regem Hungariae et c. Principem Transylvaniae, Siculorum Comitem, etc. D(omi) num Clementissimum” és sorrendben rögtön a Frigyes „téli” cseh királyhoz írt üdvözlő vers után következik. Keletkezésének időpontját 1622–1623-ra tennénk, mivel a kötet egyes darabjai kronológiai sorrendben követik egymást és a Frigyeshez írt vers dátuma 1622. november elseje. Bár az 1622 januárjában megkötött nikolsburgi békében Bethlen Gábor lemondott a magyar királyi címről, Sictor őt még mindig „választott magyar királyként” ünnepli. Üdvözlő verse 59 sorból áll és látszik belőle, hogy a szerző rendkívüli jelentőséget tulajdonít az erdélyi fejedelem szerepének: az ő kezében van a Prágában kötött protestáns szövetség „fő ereje”, „szerencsés csillagzat” szülötte ő, akit a cseh költő nem haboz „Erdély és Pannónia fényének” (lux Transylvani Pannonique soli) nevezni. Ezt katonai győzelmeivel érdemelte ki — legyőzte Dampierre és Buquoy császári tábornokok csapatait, valamint a császári oldalon harcoló magyarokat is. Sictor rutinosan, gördülékenyen versel; retorikájában a humanista antikizálás időszerű protestáns jelszavakkal és fordulatokkal keveredik. Így jöllehet a protestáns szövetség az Úr, Jehova tiszteletét állítja retorikája középpontjába, s Bethlen Dávid király zsoltárainak szellemében, azokból merített jelmonddal száll a csatába, dicsőségét ugyanakkor „maga Jupiter védelmezi” tulajdon pajzsával.

A vers befejező részében Sictor elmondja, biztos a „szent háború” győzelmében, abban, hogy Frigyes vissza fogja nyerni a cseh trónt és „Krisztus... jövődölései” beteljesülnek — Isten haragjától elpusztul az Antikrisztus, másszóval „a tiberisi fenevad”, aki a kor orthodox kálvinista értelmezésében nem más, mint a római pápa. A cseh humanista Bethlen Gábort dicsőítő költeménye tehát a protestáns ügy győzelmébe vetett rendíthetetlen hit kifejezésével, s az ügy melletti fohással zárul.

Jan Sictor:

Másik üdvözlő vers a fenséges és hatalmas úrnak, Bethlen Gábor úrnak, Isten kegyelméből Magyarország stb. választott királyának, Erdély fejedelmének, a székelyek grófjának stb., a legkegyelmesebb úrnak.

Akinek kezében van a fő ereje ama megszentelt szövetségnek, amelyet Prágában hat nemzet kötött jámbor szándékkal, hogy tudniillik Jehova tisztelete, melyhez az igaz hit oszlopa támaszkodott, érintetlenül fennmaradjon: Ó, Bethlen Gábor, szerencsés csillagzat küldötte, az erdélyi és a pannon föld világossága: Jó szándékodat kísérje szerencse, hadban győzhetetlen király, akinek a magyar föld kormányzói jogart adott: Csakis csatában verhetetlen virtusodnak köszönheted, hogy kiérdemelted ezt a királyi ékességet. Mert úgy mondják, hogy Isten segítségével négyszer tíz csatából vezetted vissza az ellenségen győztes csapataidat. Hogyan? hát Tampiriust (Dampierre), akinek egyenest Józsué dicsőségét tulajdonították az életrajzok, nem a te erőd döntötte le? hát a belga hőst, a béke helyreállítóját, Buquoyt, nem a te vítézed kardja pusztította el? Ők, a császár hadban hatalmas vezérei, bizony mindketten mindenestől megismerték erődöt. Legyen tanú akár a Duna, amely közéről látta a víz közepén a lekaszabott ellenséges testeket. Hogy aztán ne beszéljek sokat azokról az ellenséges seregekről, amelyeket magyar méhből szültek a fúriák: Ezeket Isten jobbjá a te erőd által már a pokolra küldte, hogy ne hátráltassák tovább istenségének dolgát. Tehát ki ne hirdetné áldva dicsőségedet, akit maga Jupiter védelmez

³ *Mundum Books* (King's College), Vol.29, 1650–54, 1651 Term Bapt. alatt.

így tulajdon pajzsával? A szent zászlók jelmondatokat hordják, Dávid lantjának oly emlékezetes mondását: Hogy Isten felkel, és szétszór minden ellenséget, aki istenségét hamis tisztelettel imádja. Mivel tehát a szentelt szövetség fő ereje a magasságbeliek után benned és erőnyeiden van, most Krisztus segítségével folytasd, nemes Király, amit szerencsésen megkezdél. Ügyed jogos, ne hagyd el a jogos ügyet, az ő vezérletével győzni fogsz, ahol szent háborút folytatsz. Ő erőt és törhetetlen szívét ad neked, míg hozzá hű leszel. Mindenki, akit egy szövetségbe fon az igaz szeretet, azt kívánja, és őszinte fohászkodással sürgeti, hogy miután a kötést a pápista csalárdság széttörte, annak ékességét ezután szilárdabban állítsd helyre. Frigyes király így vissza fogja kapni korábbi méltóságát. Ő most maga tanúsítja Dávid példáját: Akire Isten ráhelyezte Csehország koronáját, annak az égből fogja igazsággal visszaadni a szilárd trónt. Ezért titeket, földek urai, királyok, a hithez méltó egyetértés kössön bilincsbe, és ez mindegyiteket képessé tesz arra, hogy a napok végén bátran megíhútsátok az ellenséges fenyegetéseket. Mivelhogy Krisztus megmásíthatatlan jóvondoléseai azt tanítják, hogy Isten hangjától elpusztul a tiberisi fenevad. Végre eljön a nem is remélt óra, amelyben Frigyes mint a haza királya visszatér: Isten újra a korábbi méltóságra emeli, te pedig ismét az ifjú áldott második atya leszel. Akinek szívügye az istenfélelem és a két király kegyelme, őszinte szívvel mondja velem, Amen.

Magyarra fordította Kulcsár Péter

Varga Imre

A BRASSAI-KÓDEXRŐL

Stoll Bélának *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiájában* (Bp., 1963.) a 22. tételnél azt olvashatjuk a *Brassai-kódex*ről, hogy a kézirat „a kolozsvári unitárius főiskola Brassai-osztályában volt, de jelenleg nem található ott. Valószínűleg Kanyaró kezén veszett el.” Mint a bibliográfiának több más elkallódott, ismeretlen helyen lappangó gyűjteményével történt, szerencsére, a *Brassai-kódex* is előkerült.¹ A törzsanyagot tartalmazó – 39 levélen 18 ének – kézírathoz Kanyaró Ferenc 1895-ben kétoldalas tartalomjegyzéket szerkesztett, benne két csoportra osztva sorolta fel a gyűjtemény anyagát. Az I-ben az 1–70. lapok énekeit, egyes daraboknál a kéziratban olvasható címtől eltérőleg, esetenként a keletkezés idejének, a szerző nevének, a szerzetetés helyének feltüntetésével.² A II. részben „Alkalmi rövid éneketskék” címke alatt a kézirat 7 vallásos énekének a kezdősorai következnek egymásután.

A tartalmi jegyzéket Kanyaró Ferenc „Kolozsvár, 1895. jan. 21.” dátummal és neve aláírásával látta el. A következő évben a Történelmi Tárban ismertette a kódexet.³ Azóta senki sem foglalkozott a kézirrattal, 1933-ig senki sem kereste a gyűjteményt. Ebben az évben ezeknek a soroknak írója a kéziratos énekeskönyvekkel foglalkozva egyetemi hallgatóként az Erdélyi Múzeum Egyesület levéltárosa-hoz, Kelemen Lajoshoz fordult a *Brassai-kódex* lelőhelye ügyében. Hogy ő hogyan reagált erre a megkeresésre, a FÜGGELEK-ben közölt levele mutatja. Talán a csaknem hatvan esztendővel ezelőtt írt, a Kelemen Lajos segítőkézségére, közvetlenségére, tájékozottságára annyira jellemző levelét szabad már nyilvánosságra hoznunk, s a közel 30 éve elhunyt tudós megbocsátja magáninformációnak készült tudósításának nyilvánosságra hozatalát. És a több, mint 80 éve halott Kanyaró Ferenc szellemét sem háborítja fel a publikálás.

¹ A kézirat jelenleg magántulajdonban van.

² Pl. kiigazítja a téves címet a 7. éneknél: A *Rákotzi Ferentz éneke* helyett *II. Rákotzi György tiszteletgtétele* (1661. Sárospatak). A 8-nál *Magyarok siralmas éneke* helyett *Holdvilági veszedelem* (XVII. sz. Eperjesi hegy).

³ KANYARÓ Ferenc, *A Brassai-kódex históriás énekei*. TT 1896. 121–136.

Mielőtt azonban a levél kiadásával feltárnók a kézirat sorsát, szeretnénk a Kanyaró Ferencnek közel száz éves ismertetését az azóta végzett kutatások eredményeinek számbavételével kiegészíteni. Annál is inkább, mert Kanyarón kívül a gyűjteményt a maga egészében senki sem vizsgálta, csak alkalmanként utaltak rá, hogy egyes énekek a kódexben is megvoltak.

A kézirat ismertetésekor Kanyaró a gyűjtemény két énekének a szövegét teljes egészében közölte, de nem filológiai hűséggel. Az egyik ének a kódex legrégibb keletű darabja: *A szebeni polgár éneke*.⁴ Lakatos Péter búcsúja egyéb kéziratok gyűjteményekben csak kisebb változatban fordul elő. A kritikai kiadás⁵ kiegészített szövegéből gyűjteményünkben hiányzik a 23. és 29. strofa. Az utolsó versszakban minden más kéziratban a keletkezés ideje 1595 és nem 1598, mint a *Brassai kódexben*. A *Rákóczi György énekét* a *Brassai kódex* szövegének hívebb, javított kiadásával olvashatjuk.⁶ A kritikai kiadásban is megoldatlan maradt azonban a kódex két értelmetlen (rosszul másolt?) helyneve: a 11. sor *Sentoig* és a 20. sor *Pási* szava, melyeket Kanyaró *Szabácsig*, illetőleg *Pocsajra* változtatott minden megjegyzés nélkül.

Ezen a két, már Kanyarótól is kiadott szövegen kívül még két szerzeményt közöltek ez ideig a *Brassai-kódexből*. Az egyik legszebb kuruc költeményt, a kuruc vereségeket keserítő énekek egyik jeles darabját, az 1704. január 28-án Holdvilágnál elszenvedett vereséget sirató *Magyarok siralmas énekét* a kuruc költészeti antológiában olvashatjuk.⁷ „Az ének legrégibb lejegyzése a kódexből ismert, de ennél teljesebb, három versszakkal hosszabb szöveget tartalmaz a *Bathó Mihály énekeskönyv*.⁸ Az erdélyi kuruc költészeti gyűjtemény sajtó alá rendezői a *Brassai-kódexet* figyelmen kívül hagyva, három kéziratot másolat szövegéből adták ki egy „helyreállított” kontaminált szövegét.⁹

Csak a *Brassai-kódexből* ismerünk egy másik kuruc verset is, a rácoknak Püspöki (Bihar-püspöki, Váradpüspöki) városának feldúlását keserítő, a kéziratba *Igen szép ének* címmel került siralmat.¹⁰ Nem tudjuk pontosan, melyik rác dúlás visszhangja az ének. A Váradtól északnyugatra fekvő bihari falvakat először 1703 júliusában rabolták végig a váradi rácok. A Bóné András megsegítésére küldött kuruc csapatok aug. 6-án a váradolaszi szerb katonai palánk elpusztításával álltak bosszút a rácokon.¹¹ Ekkor lényegében kezdetét vette Várad évekig tartó kuruc ostromzárral való körülvétele. Az ostromzár hol szorosabb, hol tágasabb volt. Hol a bihari, hol a püspöki, hol a diószegi sáncokban táboroztak a Váradra vigyázó kurucok. 1704 januárjában a rácok a váradi őrség egy részével újra megtámadták a kurucokat, és a bihari sáncból kiszorítva, Diószegig üldözték őket. Az útkjába esett Püspököt is felégették. 1705 ápr. elején a rácság Püspökből megint visszanyomta a Váradot körülzáró kuruc sereget.¹² A sirató ének akármelyik dúláshoz kapcsolható. Az 1977-es kuruc költészeti antológia 1704 elejére teszi keletkezését.¹³

Több szöveg eddig nem került kiadásra a *Brassai-kódexből*.

A kézirat nagyobb része azonban más forrásból ismeretes, és modern, kritikai kiadásban is napvilágot látott. De a *Brassai-kódexben* olvasható énekek nem egy esetben támpontul szolgálhatnak a szerzői szöveg rekonstruálásához, legalábbis annak megközelítéséhez.

⁴ 457–61.

⁵ RMKT XVII. 1. köt. 10.sz.

⁶ 61–63. RMKT XVII. 9. köt. 180/I. A címről 1. a 2. sz. jegyzetet!

⁷ A kódex 64–67. lapjáról kiad. *A kuruc küzdelmek költészete*. Bp., 1977. S. a. r. VARGA Imre. 130. sz.

⁸ Kiad. KOCZIÁNYI László, *Őszi harmat után ...* Bukarest, [1957.] 157–158.

⁹ *A kurucok költészete*. S. a. r. DÁVID Gyula és TORDAI Zádor. Bukarest, [1957.] 73. sz.

¹⁰ A kódex 69–70. lapjáról kiad. VARGA, KKK 129.sz. A címről 1. a 2. sz. jegyzetet!

¹¹ ESZE Tamás, II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata. Bp., 1951. 71–74.

¹² THALY Kálmán, *Adalékok a váradi ostromzárlat történetéhez*. Régészeti és történelmi közlemények, Nagyvárad, 1875. I. 1–7.

¹³ Vö. VARGA, KKK 813.

Az 1618-ban ismeretlen verselőtől származott *Hét ifjak éneke*¹⁴ kódexbeli változatából pl. a 8., 10., 29., 60., 69. strófa eredetibb szövegnek látszik, jobb valamennyi forrás megfelelő versszakainál. A kritikai kiadás 118 strófa terjedelemben közli a hét Makkabeus-testvérnek a hitükért szenvedett mártírhálálát, ebből kéziratunkban hiányzik a 36. és 112. versszak. Egyik forrásban sincs azonban meg az itteni záróstrófa:

Minketis Ur Isten vigy a ditsőségben,
A szent Angyalokkal való nagy örömben,
Hogy miis ditsérjük Angyali zengésben
Szent, szent, szent te Neved mind örökké Amen.

Fiatfalvi Györgynek 1626-ból való *Pokolbeli látomását* a gyűjtemény *Az szentgyörgyi mester historiaja* címmel tartalmazza.¹⁵ Hiányzik itt a 27., 120–121. versszak, és a másoló összerántotta a 60–61. strófát. A kéziratból kiegészíthetők az ének első versszakai, melyek az eddig rendelkezésünkre álló forrásban nehezen, illetőleg nem olvashatók. A kritikai kiadás hiányosan közli a 2. és az 5. strófát. A *Brassai-kódexben* ezek így festenek:

Egek magosságát bünöd már fel érte,
Gonoszságod s bünöd mint Tenger fővenye,
Az föld tsak alig tart vétkekkel terhelve,
Kiért az Istennek rajtad büntetése.

Gyötrő nagy tűzéről Pokolnak most szollok,
Kit a szent járásban világosan látok,
Külső irasbanis sokat fel találok,
De ha az nem elég, Pokolból is hozok.

Szentmártoni Bodó Jánosnak az 1625-ben írt *A vasnak ditséretiről* szóló énekét nyomtatott kiadásokból ismerjük.¹⁶ Bár Kanyaró azt írja: „kéziratok másolatára gyakran akadunk”, eddig csak a gyűjteményünkben való előfordulásáról tudunk. Bizonyos, hogy a másoló forrása kézirat volt. Pontatlan, talán nehezen kibetűzhető. A kódex szövegében ugyanis másképpen nem magyarázható értelmetlenségeket találunk.¹⁷

Kanyaró ismertetésében leghosszabban *Az apostoloknak keserves historiájával* foglalkozik.¹⁸ Nem tűnik ki azonban szavaiból, hogy a kézirat nem Czeglédi István históriáját tartalmazza, hanem a nyomtatásban utána következő, az 1674-ben elítélt protestáns prédikátorokról szóló siralmat, melynek kezdő sora: „Oh vajha valaki vizek árjaivá...”

A másoló forrása itt is nehezen olvasható kézirat lehetett. Értelmetlen szóróntásai közé tartozik pl. a 91. sor *Ebedmelek* név helyett *ebéd felett* szóróntása. A kézirat nem tartalmazza a nyomtatványok 10. és 42. strófáit.

A „Bátyáim közt kússebb valék...” kezdetű, *A Dávid éneke*¹⁹ című darabot „szombatos vagy unitárius éneknek” mondja Kanyaró. Bizonyára azért, mert Kriza János a *Vad-rózsák* I. kötetében „Szombatos éneknek” címszó alatt közölte.²⁰ Az ének megtalálható a Bogáti-zsoltárok kéziratok példányaiban a 150. zsoltár utáni toldalékként. Thúry Zsig-

¹⁴ 12–27. Kritikai kiad. RMKT XVII. 4.köt. 54. sz.

¹⁵ 25–45. Kritikai kiad. RMKT XVII. 4.köt. 55. sz.

¹⁶ 45–51. Kritikai kiad. RMKT XVII. 4.köt. 208. sz.

¹⁷ A 4. sorban: A szőlös gazdák hegyeken izzadnak — hízalnak; a 20. sorban: (a pénzt) Károlylyak adni — Királyok adnak; 136. sorban: Hegyes vas nélkül rossz az kopiaia — kapuja; 152. sorban: Tizenkét ökröt — Tüzön vält.

¹⁸ 51–56. Kritikai kiad. RMKT XVII. 11. köt. 84. Itt a cím: *Az Isten anyaszentegyháznak nyomorúságos sorsán és keserves állapotján való siralom.*

¹⁹ 67–68.

²⁰ Kolozsvár, 1863. I. 270–271.

mond szombatos énekjegyzékében is szerepel.²¹ Az ének azonban nem szombatos eredetű. Benne van az unitárius énekeskönyvben.²²

Nyomatott forrásból kritikai kiadása is van a gyűjteményben *Az szép Crokodilus éneke* címmel szereplő Beniczky-versnek,²³ mely az 1664-ben Nagyszombatban megjelent *Magyar Ritmusokban* ezzel a bonyolult címmel olvasható: *Hogy a szabad zabola nélkül való nyelv mindeneket vissza magyaráz.* A hamis, gonosz nyelvek megzabolását sürgető ének a *Brassai-kódexen* kívül még három kéziratos másolatból ismert.

A *Brassai-kódex* 70-78. lapjaira írt vallásos énekekben erős katolikus hatás érezhető. Faludinak jól ismert nagybőjtű énekén kívül („Szűzek ifjak sírjátok...”) az itt található néhány énekben Szűz Mária tisztelete, dicsérete nyer kifejezést. Ez a befejező rész öt karácsonyi, egy húsvéti éneket és Faludi egy versét tartalmazza.

Ebből az anyagból más forrásból kiadásra került az „Örvendjen az egész világ...” kezdetű karácsonyi ének.²⁴ A Mária-himnusz eredeti latin szövegével együtt belejegyezték a *Bathó Mihály énekes könyvébe*,²⁵ melyben ismételtelen előfordul, de más kéziratos gyűjteményben is megtalálható. Kéziratunkban egy változaton kívül (*Áldzatosságban* helyett *Áldás magasságban* áll a 19. sorban!) a nyolcadik strófában található némi eltérés.

Faludi énekét *Ájzatos ének* címmel „Keresztények sírjátok...” kezdettel olvashatjuk a kézirat utolsó beírt lapján.²⁶ A népszerű énekről Kanyaró ismertetésében így nyilatkozik: „E szép kis elégiával nem egyszer találkozunk unitárius énekgyűjteményeinkben”.²⁷

Ez utóbbi kettőn kívül a *Brassai-kódex* karácsonyi és húsvéti énekeiről eddig más forrásból nincsenek ismereteink, nyomtatásban nem jelentek meg.

Szövegüket itt közöljük.

KÖVETKEZENEK RENDEL KARÁTSONRA VALÓ RÖVID ÉNEKESKÉK

1. Christusnak szent születése
Irván vagyon a szent könyvbe,
Miképpen volt, ment is végbe,
Hald meg, Istennek szent hive.
- 5 2. Gabriel Angyal hirt hozza
Arrol, menyből alá szálla,
Szűz Máriához járula
Názáretnek várossába.
- 10 3. Szépen köszönte Máriát,
A szent Josephnek mátkáját,
Mert Isten ő szolgálóját
Kedvelte és kedves voltát.
- 15 4. Egészséggel szép áldott szűz!
Az ur kegyelmével meg fűz,
Ne fély, mert már ő el nem űz,
Szent Lélektől fogansz, szép szűz.

²¹ THURY Zsigmond, *A szombatos énekek bibliographiája*. Mezőtúr, 1912. 159.

²² Modern kiad. *Psalterium Magyar zsoltár kit az időkbeli históriák értelme szerint külön-külön magyar ékes nótákra az Isten gyülekezetinek javára fordított Bogáti Fazekas Miklós*. S. a. r. GILICZE GÁBOR, SZABÓ GÉZA; az utószót írta DÁN RÓBERT. Bp., 1979. 237. — Vö. RMKT XVII. 5. köt. 12. — L.: *Imádságos es énekes, kezben hordozó könyvecske*. Kolozsvár, 1700. 91-94.

²³ 68-69. — Kritikai kiad. RMKT XVII. 12. köt. 82. sz.

²⁴ 69-70.

²⁵ 74-75. — Kiad. KOCZÁNY László, *Őszi harmat után*. Bukarest, [1957.] 59-60.

²⁶ 78.

²⁷ KANYARÓ, i. m. 125.

- 20 5. Fiad nevezed Jésusnak,
Világ szabadítójának,
A magosságébéli Urnak
Hivattassék szent Fiának.
6. Hogy mehé-en szüz Mária
Tized holnapban hordozna,
Josephel ő elindula
Betlehemnek várossába.
- 25 7. Mert Augustus parontsola,
Császár erős Decretuma,
Hogy az ő birodalmába
Minden iratnék laistromba.
- 30 8. Betlehemben hogy jutának,
Szállást nekik nem adának,
Mert mindenütt teli vadnak
Vendégekkel Minden házak.
- 35 9. Kün egy hideg Istalloban
Meg szállának nagy fárattan,
Isméretlen állapotban
Lönek Attyok várossában.
- 40 10. Oh, nagy esméretlensége,
Világ Istentelensege,
Ki volna, hogy ilyen lenne
Kristusnak szent Születise.
11. Néki helyt barmok adának,
Jászolyban takaradának,
Teste gjenge küs Jésusnak
Kin nyugonnik Máriának.
- 45 12. Hogy szent fiát édes Anyya
Jésussat szülé világra,
Le feketé bé pólálva
Menten, imé, lön az tsuda.
- 50 13. Az Gabriel Angyal ismét
Viselven nagy fényességet,
Pásztorokhoz követtséget
Hozza örvendetességet.
- 55 14. Betlehemnek szép mezejen
Juhok nyájánál ot léven,
Vigyáznak vala nagyébren
A Pásztorok Istent félvén.
- 60 15. Az Urnak nagy fényessége
Öket mind meg környékezé,
Felelmekis környül véné,
De angyal őket így inté.

16. A, Pasztorok, a szép jegyben
Ne félyetek semmit töllem,
Mert vadatok Isten kedvében,
Isak légyetek nagy örömben!
- 65 17. Jo hir hozo Angyal vagyok,
Szomat ha meg fogadjátok,
Menten örömré fakadtok,
Mert Isten dolgai nagyok.
- 70 18. Tü néktek és mindeneknek
Világon minden bünösek,
Üdvösséget kik kerestek,
Meg tartatnak most mindenek.
- 75 19. Ime, vagyon Betlehembén,
De kül a városón, nem ben,
A barmok *háló* helyekben
Az Ur Kristus le fektében.
- 80 20. Boldogok vagytok, Pasztorok!
Kivánták ezt sok Királyok
Látni ezt, amit most láttok,
Boldogbak azoknál vadatok.
- 85 21. Mennyetek el, meg lássátok,
Szivetekben kit vártatok,
Lelketekben vigadoztok,
Ejjel hogy szép nap fényt láttok.
- 90 22. Lassátok ez világ Urát,
Minden népnék kívánságát,
Josephet ott és Máriát,
A Kristus Attyát és Annyát.
- 95 23. Ez mennyei szép éneket,
Ezer Angyal kit éneklett,
Leg elősször *miként* zenget,
Im, halgassátok ezeket.
24. Az magosságban Istennek
Ditsőség szent Felségenek,
Jó akaro mindeneknek,
Ez földön élő rendeknek.
- 100 25. A szent Angyalokkal edgyütt
Rendet álván az Ur előtt,
Móndjunk miis ditseretet,
Mert szerzet nagy üdvösséget.²⁸
- 15 Nem
41 barmot
54 Juhok nyájánélet

MÁS

1. Isten árva Anyaháza,
Lelki Sion magos vára,
Aron szentséges oltára
Hajd szived öröm mondásra!
- 5 2. Régi vakidő már elmúlt,
Világ az Urban meg ujjult,
Kégyelmes szívet Isten nyujt,
Szívünkben vig örömet gyujt.
- 10 3. Szollot erről Esaiás,
Hogy születnék a Messiás,
Lelki ház építő Esdrás,
Ditsösséges Adoniás.
- 15 4. E szent Jezus Isten Fia,
Ki ma az egeket birja,
Isten nevét rátok írja,
Drága kenetnek osztoja.
- 20 5. Erre kész itelet széki,
Hogy országollyon, szentei
Minden áldásnak kintsei,
De léznek életünkéi.
- 25 6. Áldot Jesus, Lelki Dávid,
Hol szolgálid áldásban bird,
Kerubim Zászlojára ird
Ily szep Tartásokban béird.
- 30 7. Ha régen világ bünben sirt,
De Pasztorok mondtak oly hirt,
Hogy a Jesus Jászolyban sirt,
Minden hatalmakot elbirt.
- 35 8. Pásztorokkal Jészushoz meny,
Máriával olajjal keny,
Tündöklük rád örökös fény,
Be botsát kapuin az meny.
9. Nem lesz, meg ládd, tiltott az Zár,
Menyország ily eneket vár,
Jok lelke tsillagokat vár,
Szenteknek ily jutalmok jár.
- 40 10. Nints hát bizony ilyen világ,
Mint Kristusban lött ma váltság,
Nints világban olyan ország,
Hol volna ily drága ország.
11. Azért Meny, föld arra készüly,
Jésus születésen örüly,
Bünödből Kristushoz terüly,
Isten eleibe kerüly.

- 45 12. Hol vigre örök áldásban
A mennyei finyes várban,
Paraditsom hajlekában
Szentekkel légy unicumban.
- 50 13. Mig e' lészen, Jézus, le szály,
Menybe hived között járj,
Sirtokba hived közt ály,
Kegyelmedben minket bé zárj!
- 55 14. Aldott Jézus, ez ház népet
Tartsdmeg kegyesen szép népét,
Áldásodnak gazdag létét
Itt nyugosd meg kintsed népét!
- 60 15. Aldot Jézus, áldásodat
Itt szerezd maradásodat,
Itt nyugosd áldomásodat,
Itt kedvellyed áldásodat!
16. Mikor halál sebes nyillal
Testünk lövi mérges nyillal,
Áldott Jézus, Angyaliddal
Lelkünk fogd el ujjaiddal!
- 65 17. Hogy szenvedtél végre mérgen,
Szenteidnek seregében
Ditsérhessünk mind szüntelen,
Légy áldott örökké! Ámen.²⁹
- 8 Szivunkben
11 építő
36 jutalmot
54 kegyesek
59 áldomásodat

MÁS

1. Oh, Jézus, Egek harmattya,
Aron virágos Páltzája,
Mágusok fényes Tsillaga,
Istennek szerelmes Fia.
- 5 2. Ma születet ez világra,
De nagy alázatosságra,
Nem királyi Palotába,
Hanem az barmok Jászlába.
- 10 3. Nem égyéb ennek az oka
Hanem ez világi Pompa,
Ki Pokolra utat nyita,
Ezt prédával el rontattya.

²⁹ 72-73.

- 15 4. Magát senki ne biztassa
Azzal, hogy még léssen napja,
Kin bűneit sirathassa,
Kevélységet el hadhassa.
- 20 5. Mert az Istennek báránya
Kész, hogy népét meg sirassa,
Léssen, az mint a bőlts mondja,
Ki a bőltsket foglallja.
- 25 6. Azért midőn meg gondollya,
Mi léssen ő kívánsága,
Az ő népét hiven tartsa,
Hogy az Isten hiven tartsa. [!]
- 30 7. Mert ez a kegyelem napja,
Kit ohajtott sok szent Atya,
Azért, aki meg nem tartya,
Nem léssen az Menyországba.
- 35 8. Oh, Ádám ohajtot napja,
Ez az Áron kívánsága,
A ki téged meg rontana,
A Királyoknak Királlya.
- 40 9. Te vagy kegyelem tartója,
Menyország kéntses ládája,
Angyalok kéntses ládája,
Kit e világ ohajt vala.
- 45 10. Te vagy üdvességnek lelke,
Paraditsom meg nyílása,
Kiről ily jövendőt monda,
Hogy Jákobnemzete volna.
- 50 11. Te vagy Kigyoknak rontoja,
Ki minket el rontott vala,
Mirigy, halál bé jött vala,
De immár nintsen hatalma.
- 55 12. Te vagy Isten ajandeka,
Kit nyujt vala ez világra,
Vét embereket alája,
Ördög *prédájában* juta.
13. Ordít ma pokolnak torka,
Ki az előtt vigan vala,
Mert meg köttetvén pokolba,
Nints rajtunk immár hatalma.
14. Ki ez előtt iffu [!] vala,
Azt már lábával tapadgya,
Hazugságért már tsufolya,
Haragját semminek tartya.

- 60 15. Mi ezekért le borulva,
Ha akarunk menni oda,
Miis ördög hatalmada [!]
Jarullyunk háláadásra.
16. Seregek ditső Királlya,
Angyalok fenyés tsillaga,
Kerubimoknak szent Ura,
Aldott légy az magosságba.
- 65 17. Szent, szent az Ur, minden mondja,
Mert hogy az ő akarattya,
Kiért fiával meg váltta,
Hogy szüntelen őt imádja.
- 70 18. Azért büneit el hadja,
Minden ötet magasztallya,
Királyoknak ő Királlya,
Egyedül Teremtő Attya.
- 75 19. Semmiből ki mindent ada,
El esvén, innét meg váltta,
Az bűnekből szabaditta,
Aldott légy, seregek Ura.
- 80 20. De még az árnyik világba,
Vitéz Anya szentegyházba
Lészünk Szentek nyomdokába,
Tarts meg Kristus nyomdokaba.
21. Kit pokloknak sullyassága
Tsap, de nem szék rontojába[!],
Mert vagy on oly hármos jussa,
Kinek őrizkedő Ura.
- 85 22. Immár az kegyelem Ura,
Menyországnak boldog Ura,
Angyalok társaságában,
Kérünk, vigy be, Atyánk, oda.³⁰

14 meg
48 példájában
60 Jarullyuk
80 Tarsd

MÁS

Örvendjen az egész világ...³¹

MÁS

1. Szól az Irás az Christusrol,
Mint olvassuk szent Írásból,
Hallyuk Propheták szavából
Mint szent Atyák mondásából.
- 5 2. Kitt az hatalmas Ur Isten
Teremtének kezdetiben
Igirt volt régi időkben,
Adam, Eva életében.
- 10 3. Ezt az utolsó időben,
Prophetia kezdetiben
Meg adá kegyességiben,
Nem lön hiba beszédiben.
- 15 4. A Sioni szent Király ez,
Kire más Soltáris intéz,
Sion Léanya réá néz,
Egességben is örvendez.
- 20 5. Ég fel kenetet királlya,
Negyed, ötöd soltár mondja,
Az Evangelium is írja,
Méltóságáról azt mondja:
- 25 6. Ez amaz áldott Messiás,
Kiről irt az Esaias,
Prophetált is az Micheás,
Ötöd része mondja is más.
- 30 7. Amaz szent Patriárkának,
Kegyes jámbor szent Attyának
Törsökiből Abrahámnak
Származik ily jo Attyának.
8. Az Jákobnak unakája,
Sido Judának is háza,
Nemzetének nemes ága,
Ki nyílt szép ékes virága.
- 35 9. Amaz tiszta szüz Mária,
Isten szolgáló Léanya
Lön önéki szülő Anyja,
Mint Gábiel Angyal mondja.

³¹ L. a 24. sz. alatti jegyzetet!

- 40 10. Ne fély, úgy mond, szüz Mária,
Alázatosság példaja,
Szüzességnek nintsen hűja,
Tisztaságanak példaja.
11. Fogadsz, úgy mond, te méhedben,
És szüly fiat betsületben,
Kit Jésusnak nevez neven,
Isten fia, és nagy léssen.
- 45 12. Dávidnak, az ő Attyának
Székibe ültetéd annak,
Ura az Jákob házának,
Nem lesz vége országának.
13. A Pogányok is el jönnek,
Néki eleiben gyűlnek,
Hitből hozzánk közelitnek,
Örömekben énekelnek. Amen.³²

HUSVÉTI ÉNEK

- 5 1. Oh, Adam bűnös Fiai,
Eva Anyaknak Leanyi,
Bezzeg szörnyű nagy kényyai
Volt az Kristus szenvedési.
2. Nem vala ez gonosz tévő,
Isten szent nevét gyűlölő,
Sőt mindenekkel jól tévő,
Bűnösöken könyörölő.
- 10 3. Még is az kegyetlen népek
És a Papi Fejedelmek
Szörnyű halállal megölék,
Kereszt fára fel feszítették.
- 15 4. Azt mondták, hogy káromlo volt,
Nemzetét el árulta volt,
Császár ellen támadot volt,
Magát Istennek mondta volt.
- 20 5. Ördöngesnek kiáltatták,
Samaritánusnak hitták,
Latrok barlangjának mondták,
Tudom, ötet káromolták.
6. Oh, te Judás, hova léssel,
Hogy Uradat aruládel?
Tsak harmincz pénzen *adád el*,
Bezzeg igen kárhoztál el.

³²75–76.

- 25 7. Tü is, Sidok, hová lésztek?
Menyországból ki rekedtek,
Isten kedvéből ki estek,
Ez világon el terjedtek.
- 30 8. Sirattya ezt az hegy és völgy,
Vérre változott nap és hold,
Sirnak a fényes tsillagok,
Meg indult helyéből az föld.
- 35 9. A' Templomnak szép kárpittya
Hertelen kette hasada,
Az artatlant ő is szánnya,
Még is senki nem sirattya.
- 40 10. Oh, kemény szívü emberek,
Miért vadtok ily kemények?
Oh, háládatlan emberek,
Miért nem keserülitek?
- 45 11. Oh, igaz ítélő Isten,
Nem vala é *más mod* ebben,
Mellyel az bünös emberen
Könyörülne mindezeken?
- 50 12. Uram, honnan érdemlette
Adam bünös nemzettsége,
Hogy szent fiadat erette
Adád a nagy gyötrelemre?
13. No, azért mi Istenünknek
Ditséretet szent Nevének
Mondjunk, hogy nagy büneinknek
Meg kegyelmezet fejünknek.
14. Köszönnyük meg a Kristusnak
Mint kegyelmes meg váltónknak,
Hogy érettünk szent Attyának
Engedelmes lön halálnak.
15. Ditsértessél Atya Isten
Szent Fiaddal a mennyegben,
Vigy minketis ditsőségben
Holot ditsertessel Amen.³³

1 bünös
23 adel
41 itélo
42 mámod
43 Mellyek

Az itt közölt énekekről Kanyaró nem ad semmi tájékoztatást. Énekeskönyveink bibliográfiája köszöntőknek mondja őket. Legfeljebb az „Isten árva Anyaháza...” kezdetűről érezhető, hogy háznál elhangzott karácsonyi köszöntő is lehetett.

Az öt énekhez hasonlóan nyomtatásban eddig nem látott napvilágot a *Brassai-kódex* első darabja, bár a história több unitárius gyűjteményben megtalálható. Teljes címe: *Cálvinus Jánostól Gyéneudban igaz vallásdért meg égetetett Servetus Mihálynak utolsó tisztességtétele*.³⁴ *Servetus* énekeként is emlegetik. Helytelenül. A hosszú (83 versszak!) históriás éneken kívül ugyanis létezik egy rövid (30 soros) *Servetus ének*, mely gyakran a Servetus haláláról szóló históriát követi a gyűjteményekben. Ez a Servetus szájába adott panaszos fohász megjelent nyomtatásban is.³⁵ A két alkotást néha összekeverik. A kéziratos énekeskönyveink bibliográfiájának mutatója, ahol a Servetus vértanúságáról szóló história lelőhelyei (*Servetus éneke* címszó alatt) vannak felsorolva, tévedésből ott említi a rövid vers egy előfordulását.³⁶ A rövid vers egyébként nem szerepel a mutatóban.

A Servetus halálát tárgyaló éneken a történet azzal indul, hogy Servetusnak az „ember Jézusról” szóló tanítása miatt el kell hagynia hazáját. Bécsbe jön, de elfogják. Testét „igen megrongálják”, tömlőbe zárják. De megszabadul. Gensbe megy, ahol Kálvin a város püspöke, a város ura. Hozzá Servetust régen barátság fűzte. Kálvin azonban megtagadta az ember Jézust. Servetus éppen vasárnap érkezik Gyenevába. A templomba siet. Ott Kálvin prédikál az elválasztásról. A hamis tanítás miatt sírva fakadó Servetus a kérdezősködők előtt ellene mond Kálvinnak. Ez, a hírt haliván, nyomban odasiet. Rövid vitájuk eredménye, Kálván bilincsbe vereti Servetust, majd máglyahalálra ítéli. De ha az ember Jézust megtagadná, gráciát és papságot nyerhetne. Mivel Servetus állhatatosan kitart hite mellett, máglyán égetik meg, hamvait szélnek szórják. A befejező részben a szerző Kálvint, a predestinációt kárkoztatja, Servetus hitbéli állhatatosságát dicséri, s tanúsként azt hirdeti

Az Antichristusnak nem illik engedni,
Szükség azért nekünk a vérig küzdeni,
Ha megkívántatik, halálra is menni.

Az ének szerzőjét Kanyaró nem ismeri.

Az unitáriusoktól vértanúként tisztelt Servetusról (1511–1553) Gejzánovics Sándor, szerezte az éneket 1727 táján dersi iskolamesterként.³⁷ Gejzánovics 1717-ben lett a Kolozsvári Unitárius Kollégium tanulója. Ebben az időben vették el az unitáriusoktól Kolozsvárt a templomot, iskolát. Újkori történetüknek ebből a válságos korszakából csak hosszú vergődés után tudtak újra felszínre jutni. Ez a történelmi helyzet közrejátszott, hogy Servetusban Gejzánovics példaképet állítson hitsorsosai elé. Egyébként is Servetus eszményképe volt mind dogmatikai tanulmánya, mind lírai hangú tanító verseinek tanúsága szerint.

A *Brassai-kódexet* anyagának összességét nézve komoly tematikájú gyűjteménynek kell tekintenünk. A másoló nem igényelte a könnyű műfajt, nyoma sincs szerelmes versnek, diákszájon természetes dévajságnak, mulató énekeknek. Ez azért különös kisé, mert feltételezhetően a Kolozsvári Unitárius Kollégium diákja írhatta össze. A másolatok minősége, a sok szórortás, értelmetlenség gyakorlatlan versolvasóra, másolóra vall. Nem lehetett jártas a verselésben. Ennek ellene mond viszont a gyűjtemény írásának gyakorlott kézre mutató szabályos gondos vonalvezetése, könnyű olvashatósága. Alig fordul benne elő javítás, nincsenek áthúzgálások, fölírások. Egy-két szórórás ellenére a kézirat kiállításra szinte csinos, jó hatást tesz az olvasóra. A gyűjteménynek a kuruc siraloménekeken kívül nincs különösebb irodalmi, művészi értéke. Ha elvetjük a diákmásoló feltételezés-

³⁴ 1–12.

³⁵ KOCZÁNY, 157–158.

³⁶ Czombó Mózes-ék., 94–96.

³⁷ VÁRI Albert, *Gejzánovics Sándor*. KerMagy. 1917. 121–127.

sét, egy provinciális műveltségű felnőtt másolóra gondolhatunk, aki először határozottan unitárius jellegű énekanyag gyűjtését tervezhette. Meggyőződésükért, hitükért szenvedő hősök történei (ebbe jól beleillik a protestáns prédikátorokról szóló panaszvers is!), ismert unitárius verselők művei töltik ki a gyűjtemény bő kétharmadát. A hátralevő részben is vannak unitárius énekek, de közben lemásolt a háborúskodással kapcsolatos néhány szerencsétlen esetről szóló éneket is. A színhely mindegyiknél Erdély. Talán *A szebeni polgár éneke* is azért került gyűjteményébe, mert Nagyszebenhez kötötte. Az unitárius és erdélyi jellegű Beniczky- és Faludi-féle rövid versek és a kézirat utolsó részében található katolikus színezetű, Máriát dicsőítő énekek bontják meg.

A Servetusról szóló ének és a Faludi-vers jelenléte azért jelentős, mert lehetőséget adhat a *Brassai-kódex* keletkezési idejének a megközelítéséhez. Erről a kérdésről Kanyaró nem beszélt. Kézírtos énekeskönyveink első komoly bibliográfiájában sincs erről szó.³⁸ Stoll Béla a gyűjteményt a XVIII. század első feléből származtatja, de megkérdőjelezi a datálást. Annyi bizonyos, hogy a másoló 1727 táján kezdte el a gyűjtemény összeírását. Első darabja Gejzánovicsnak ebből az időből való szerzeménye. A kézirat többi énekének nincs időt meghatározó jellege. Faludi énekének nem ismerjük keletkezési idejét. Bizonyos, hogy nem Révainak 1786-os vagy 1787-es kiadásából ismerte a „Keresztények sírjátok... kezdetű vallásos énekét. Faludi „versei kéziratban is eléggé elterjedhettek.”³⁹ Ez az ének benne van pl. az 1716–1739 között, Székelyföldön keletkezett *Bocskor-kódex*ben⁴⁰ és az 1762-ben összeírt *Szokolczai István-ék*-ben.⁴¹ A XVIII. század első felében eljuthatott a *Brassai-kódex* összeírójának a kezébe is. A gyűjtemény keletkezési idejét Stoll Béla jól állapította meg.

FÜGGELÉK

Igen tisztelt Kolléga Úr!

November 22-ről keltezett levelére csak ma válaszolhatok, mert kívánsága teljesítésére el kellett mennem az Unitárius Kollégiumba. Ott aztán szomorú valóságot tudtam meg: a *Brassai-kódex* nincs meg.

Hogyan, mikor, kinél tűnt el, nem lehet megállapítani. Tény, hogy nincs.

Elvesztének azonban, azt hiszem, hogy elég biztos és nagyon szomorú körülményeiből lehet sejteni, hogy kinél és hogyan veszett el.

Kanyaró Ferenc, aki a Tört. Tárbán 1896-ban a kéziratot ismertette, hosszú ideig volt az unitárius egyházi (kollégiumi) nagy könyvtár könyvtárosa.

Éles elméjű, gunyoros, szellemes, vitázó, sőt marakodó természetű, szakjában kitűnő, tanításában jó módszerű, de sokban kicsinyes, versengő lélek volt. Én nem voltam tanítványa, mert Marosvásárhelyt a ref. kollégiumban tanultam, de mint unitárius, már VI. gimnazista koromban olvastam akkor igen fölkapott, rapszodikus, de érdekes művét, amelynek címe Unitáriusok Magyarországon volt.

Reám rendkívül hatott ez a munka, s szerzőjével megismerkedni különös szerencsémnek tartottam. Én 1896 őszén kerültem föl Kolozsvárra az egyetemre, s akkor láttam először, s azután talán egy évvel ismertem meg személyesen is Kanyarót. Akkor már benne volt a sorvadásban (tabes), de még magára, botra támaszkodva járt. Utóbb lábai csaknem kifíszszerűen elhajlottak, s a régi kollégiumba, mellyel csaknem átellenben, az utcasarkon lakott, két deák vállába kapaszkodva járt át órái megtartására. Már 1900-ban alig hagyta

³⁸ SZABÓ T. Attila, *Kézírtos énekeskönyveink és verses kézirataink a XVI–XIX. században*. Zalaú–Zilah, 1934. 121. (Téves SZABÓ T. Attilának az a megállapítása, hogy a kódex XVIII. századi anyagot őrzött meg.)

³⁹ HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfig. Bp., 1927. 33.*

⁴⁰ 24b.

⁴¹ 69b–70a.

el a szobáját máskor, mint óráiért. Betegségével kedélye is romlott, s lelke gyengéi felburjánzottak. Párszor voltam nála, s néha meg-megállított ablakánál az utcán, ahol órákig elnézelődött. Egy ilyen alkalommal döbbsentem meg gondolkozásán.

Pokoly József akkor írta meg az Erdélyi Ref. Egyházkerület történetét, s ehhez én is pár apró dátummal járultam egy Éber-kalendárium jegyzeteiből. E naptárban aztán ott voltak Bogáti Fazekas Miklós családi följegyzései is. Pokoly tőlem megkérdezte, hogy én nem szándékozom-e azokat közölni. Mondtam, hogy nem, mert azok nem az én tanulmányaim körébe vágnak. — Közben Kanyaró élesen nekiment Pokoly könyvének a Keresztény Magvetőben, s Pokoly pedig nem állott vitába, hanem éppen a Ker. Magvetőben közölte Bogáti F. Miklós följegyzéseit, megemlítve azt is, hogy azokhoz az én utamon jutott.

A cikk megjelenése után pár nappal történt, hogy Kanyaró lakása előtt haladva a Fő-tér felé, az utca másik soráról átszóltott, s rögtön a Bogáti följegyzéseire tért. Apróra kikérdezett, hogy hol, mikor találtam azokat. Én nem tudtam, hogy neki Bogáti éppen kedves költője volt, s mint történelemszakos nem ismertem az ő Bogáti-tanulmányait se. Utóbb jöttem reá, hogy szegény beteg ember arra gyanakodott, hogy én esetleg ellene akartam tán tenni valamit, hogy ellenfelével közöltem a Bogáti-adatokat. A beszélgetés alatt azonban kiderült, hogy én azokat nem akkor, hanem előbb találtam. Így is vallott, hogy miért nem közöltem én, s miért adtam éppen Pokolynak. Midőn én erre azt mondtam, hogy én nem vagyok irodalom-történész, ez a tárgy nem engem illet, és csak kapkodó közléskedés lenne tőlem effélékbe vágni, s nézetem szerint egy nagyobb célt, a történeti igazság minél nagyobb teljességéért mindnyájunk kötelessége támogatni: egész ingerülten kiáltott fel: „Nem! Nem! Fiatal ember! Ha valamit talál, azt az közölje, aki találta!” „De én nem vagyok szakembere a kérdésnek, csak műkedvelősködni nem komoly dolog. A fő, hogy megjelenhetett, mert így most mindenki használhatja” — vetettem elene újra. „Nem, nem, fiatalember!” — felelt újra hevesen. Ha maga nem használhatja, akkor inkább el kell dugni, hogy más se használhassa!”

Engem valósággal pofon vert ez a felfogás. Szinte kínos zavarba jöttem, s azt válaszoltam, hogy ezt a felfogást én soha sem teszem a magamévá. Hiszen ez a kutya eljárása, amely mikor jól lakott, a csontot elássa, hogy ha ő nem eheti meg, akkor más sem ehese meg. Elvörösödött, s csak azt mondta, hogy nincs igazam, és tapasztalatlan vagyok, s nemsokára elváltunk egymástól.

Mindezt én miért írtam meg ily apróra? Hogy megérttessem az azután történeteket.

Kanyaró betegsége folyton súlyosbodott, s pár év múlva nyugalomra kellett küldeni.

Ekkor kiköltözött Tordára, szülővárosába, hol egy nőtestvére volt férjével egy vargasmesternél. Ehhez ment lakni s ez ápolta. Utóbb úgy elnehezedett, hogy beszállították Kolozsvárra az elmegyógyintézetbe. Akkor már csak emberrom volt. Egyszer én is meglátogattam szegényt. A tabeseselek bágyadt, álmatag tekintetével nézett, de csakhamar megismert, s élenként kezdett szakirodalmi kérdésekről beszélgetni velem. Mert érdekes volt, hogy amíg pl. a számok értékéről és az időről teljesen tönkre ment minden értékékpzete, addig szaktudományából akkor is teljes biztossággal rengeteget tudott.

E közben az történt, hogy 1909 március legelején Seprődi János, az ismert zenetörténész, rég meghalt kollégám és barátom, az Erd. Múzeum Kézirattárába egy XVII. századi graduált hozott eladni. Akkor én még ott is szolgáltam. Seprődi Erdélyi Pálhoz, az igazgatóhoz vitte a kéziratot, s ez 50 koronáért megvette, és felküldte hozzám bevezetni az osztálynaplóba. A kéziratban Kanyaró kuszált bejegyzéseire ismertem. Aztán kiderült, hogy Seprődi 10 koronáért vette a kéziratot valakitől, aki Tordán az őszeren vásárolta. Kiderült, hogy a kézirat Felvinczi György grádualja volt. Megbizonyosodtam erről, s arról is, hogy az unkárius egyházi (Kollégiumi) kéziratárából veszett el.

Mivel a kutatás alatti kipattant, hogy az Erd. Múz. Kézirattára mit vett meg, az akkori koll. könyvtárnok követelte, hogy a kéziratot adjuk vissza oda. A vele való vitám alatt aztán kitűnt, hogy Kanyaró betegsége miatt egyáltalán nem volt közte és Pálfi Márton könyvtáros közt rendszeres átcadás és átvétel, s az utóbbi reájött, hogy sok becses régi magyar könyv és kézirat nincsen meg. Erre én, aki már 1908 májusától fogva rendes tanár voltam ott, az erdő felől állottam, s megmondtam, hogy ahol ily becses dolgokat

csak olyan ellenőrzés mellett őriztek, mint itt, ott elfér annyi lecke, hogy veszítsenek, s más talájon. Különben én nem azért mondtam meg a Felvinczi féle gráduált, hogy orgazdaságot keressek, hanem azért, hogy máskor jobban vigyázzanak. Ha éppen keresni akarnak pedig: tessék a többi elveszett könyvet keresni. Hiszen világos, hogy Tordán a Kanyaró nővérénél kell keresni az elveszett anyagot, mert kiderült, hogy a Felvinczi-kéziratot is az adta el.

A dolog vége az lett, hogy többszöri erélyes sürgetésemre végre — hetek múlva — a könyvtáros egy ügyvéddel és a tordai rendőrség igénybevitelével lefoglalt Vargáéknál két láda könyvet, kéziratot és irományt, melyek közül az utóbbiakról aztán kiderült, hogy Kanyaró magántulajdonai voltak. Ellenben a többi mind elhurcolt közvagyon volt. Az asszony előbb nyelvelt, de mikor megfenyegették, hogy orgazdaként járnak el vele szemben, megenyhült, és bevallotta, hogy a testvére azt mondta neki, hogy a két ládában nagy értékű könyvek és irományok vannak. Ő nem tudta, hogy azok kiéi. Testvéréének tudta, s mikor az bekerült az elmegyógyintézetbe, a szobából kiköltöztette a két ládát a bőrös szín padlására, s néhányat eladott az ócskaszeren. Ekkor már Kanyaró teljesen öntudatlan beteg volt, s 1910. III. 21-én meg is halt Kolozsvárt.

A Felvinczi-kézirat kétségtelenül innen, Tordáról került ki; s valószínűleg innen vészelt el a Brassai-kéziratkötet is. Szegény beteg embernek „az eldugás más elől” rögeszméjévé vált, s így csupa ritkaságot vitt és dugott el más elől magánál, hogy aztán tudatlan testvére korlátoztsága miatt némelyik talán örökre elvesssen.

A lefoglalt könyveket és kéziratokat aztán behozták, s Kanyaró magántulajdonát képező jegyzeteit az Egyház pénzen megvette a testvérétől. Nem sokat érnek.

A visszahozott kéziratok közt én is megtaláltam egy olyan kéziratot, melyet még 1894 őszén Kis-küküllő megyéből hoztam magammal, s Kanyarónak 1907-ben adtam át meghatározásra. Előbb hónapokig húzta a visszaadást, s végül letagadta az átvételt is, mikor évek után ismételten kértem. Ott hagytam, s ma is megvan a koll. kéziratrárában.

A Brassai-kéziratot Kanyaró használta először és utoljára. Ő azonban nem közölt mindent belőle. Valószínűleg ezért tette félre, hogy még közöljön belőle, vagy szokása szerint csak azért, „hogy más ne használhassa”.

Minden lélektani és logikai következtetés oda mutat, hogy nála, illetőleg az ő útján vészelt el.

Ezért írtam én most oly részletesen erről az ügyről s szegény néhai Kanyaróról. Természetesen mindezt csak magáninformációul kérem tekinteni. Elég sajnos, hogy nem a kéziratról magáról, csak az elvesztéről írhattam ezt az elég hosszú levelet, — vagy mondhatni: gyászjelentést. Annyival inkább sajnálom, hogy csak ezeket írhattam, mert amint látom, az a szerencse érthette volna a kéziratot, hogy kiadják. Ha valami véletlen szerencse előkerítené, s én megtudhatom, okvetlen tudatom erről.

Egyébként kivételesen, igen ritkán kölcsönöz is az Erd. Múzeum. Az erre vonatkozó kérést a Választmányhoz kell intézni. Postán semmi esetre sem küldünk. Néhány ritka Régi Magyar Könyvtári darabot György Lajos vitt fel és hozott le Budapestre és onnan vissza.

Én mindig szívesen állok rendelkezésére, amiben tudhatok, csak azt nem tudom, hogy meddig, mert nyugdíjazásom ideje közeledik, s itt azon kívül is elég szeszélyes a sorsunk. De az ember megszokik mindent, mint a kínai ember a szurokba főzést vagy a harctéren a katona a pergőtűzet. Hiszen nincsen olyan helyzet, melynél rosszabb ne lehetne.

Gombocz professzor úrnak, kérem adja át szívből jövő tiszteletteljes meleg üdvözlémet. Mennyire hiányzik ő itt!

Melegen üdvözli tisztelő kollégája

Kolozsvár, 1933. XI. 27 este.

Kelemen Lajos

KAZINCZY FERENC LEVELEZÉSÉNEK SZÁMLÁLÁSÁRÓL

*Kazinczy Ferenc-levelezése*¹ huszonhárom kötetének alapján Pásztor Emil kimutatást készített az írók és címzettek leveleinek „darabszámáról”.² Figyelmét felhívta Z. Szabó László: *Így élt Kazinczy Ferenc*³ c. életrajzának meghatározása: „közel 6000 levele maradt ránk”. Ha levelezést olvashatnánk, akkor is ettől eltérő a számolásunk. Pásztor Emil szerint a kötetek 5933 levelet tartalmaznak, ebből Kazinczy 3188-at írt. Kamody Miklós: *Levelezés és utazás Kazinczy Ferenc korában* c. tanulmánya szerint „3046-ot Kazinczy küldött, 2748 pedig hozzá érkezett”.⁴ Én is számoltam: kötetben az utolsó sorszám 5933, ebből 2745 Kazinczy írása. — Bizonytalan adatok, mert a sajtó alá rendezők nem számozták be a Kazinczynak címzett, de általa, a fontos hírek miatt mellékletként tovább küldött leveleket. Z. Szabó László kötete 1977-ben jelent meg, én 1984-ben *Váczy János Kazinczy szolgálatában* címmel írtam, hogy „Az újabban előkerült baráti leveleket a 23 kötetben megjelentekhez számítva, immár több mint 6000 baráti levelet számlálhatunk”.⁵ Valóban van érkezett és elküldött összesen ennél több levél.

Már itt megjegyezzük, hogy előbb a baráti, utóbb a hivatalos küldemények adatait említjük. — Kiadástörténettel nem foglalkozunk.⁶

I.

Az 1960-ban megjelent 23. (2. pótkötet) levelezés óta eddig 185 „darab” baráti levelezést sikerült nyilvántartanom. Ennyi már elegendő a 24. kötet megjelentetéséhez, különösen ha a jegyzetelést és a különböző mutatókat is hozzá számítjuk, valamint 13 levél szövegéből a hiányzó kiegészítéseket. Kutatásom eredményét ismertettem az Irodalomtudományi Intézetben „A Kazinczy levelezés 24–25. kötetének terve” címmel hirdetett vitautúléson 1984. május 3-án. Az ott, akkor bemutatott jegyzéket most, azóta előkerült levelekkel teljesebbé kiegészítve az írásom végén közlöm.

Talán pontosabb adatunk lenne, ha ránk maradt volna Kazinczy postakönyve. Írta róla Nagy Gábornak: „Postakönyvemben nem lelem feljegyezve mikor indult levelem az Úrhoz... tudom bizonyosan, hogy... meg vala írva, s azt képzeltem, hogy nem írtam be a postakönyvembe, s a postamester nem az én rovásomra, hanem az Úréra eresztette útnak a levelet”.⁷ Tehát, postakönyv feljegyzése sem egészen megbízható. Postamesterek annak a „rovására” továbbítottak leveleket, aki a költséget megfizette. Írónk Horváth Ádámától kérdezte: „Miért frankirozod leveleidet? Hiszen a postai rendelések azt nem kívánják, sőt azt kívánják, hogy érettek csak az fizessen a ki veszi, nem az a ki feladja”.⁸ Horváth válaszolta: „Miért frankirozom leveleimet? Úgy vélem, hogy a kik [azokat] gondosan kerestetik hamarabb megkapják a frankirozottat, mert hamarabb indul”.⁹ Gondolhatjuk, hogy jobban vigyáztak arra a küldeményre, amelyért kézbesítéskor fizettek. Kamody Miklós írta hogy 1751–1789. években „belforgalomban a levéldíj felét a feladó,

¹ *Kazinczy Ferenc levelezése*. (utóbb *KazLev*) VÁCZY János feldolgozása 1–21. kötet, megjelent 1890–1911. — HARSÁNYI István munkája a 22. kötet, ill. 1. pótkötet kiadása, megjelent 1927-ben. — A 23. kötet ill. 2. pótkötetet feldolgozta BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza. Megjelent 1960-ban.

² *Kazinczy Ferenc leveleinek száma*. ItK 1989. 427–428.

³ „Így élt” c. sorozat. Bp., 1977. 153.

⁴ *Széphalom* 2. [kötet] A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve. Miskolc, 1989. 33.

⁵ *Honismeret*, 1984. 4. sz. 10–13.

⁶ Uo. a kiadástörténetre vonatkozó adatok.

⁷ 1817. szept. 5. *KazLev* XV. köt. 309.

⁸ 1818. jan. 16. Uo. XV. köt. 444–445.

⁹ 1818. febr. 26. Uo. XV. köt. 486.

másik felét a címzett fizette (félportó)".¹⁰ Megemlíti ezt az adatot, mert Kazinczy is levelezhetett félportón; visszaemlékezik első levelére, „Még bírom egy 1764. december 3-án írt leveletem...”, a levelezés-kötetekből számolva pedig 1789. végéig 78 levelet írt.

Akárhogyan indult és érkezett a levél, panasz volt a postára. Jogos az aggodalom — mert mint írtuk — a küldemény sokszor mellékletet is tartalmazott. Kazinczy Horváth Ádámmal közölte „vevém leveledet és ismét felbontva, ismét rosszul lepecsételve”.¹¹ A kortársak levelezése országszerte közkezen forgott, tudósított, újságot, folyóiratot pótol. Cserey Farkas köszöntötte Kazinczynak, hogy „Csákinak írt szép és fontos levelét nekem is megküldötted mássában”.¹² Azaz másolatban — „is” — megküldte, de még kinek küldte el?

Kazinczy számozta a levelezését. Döbrentei Gábornak írt soraiban olvassuk: „Végig forgatván így a csomót [leveleket] megszálla az a kedv, hogy numeráljam, s extractust csináljak belőlük, mellyet minden Literaturai Levelezőim leveleivel tenni még olta készü-
lök. Harmadfél napomat lopta el egyéb siető dolgaimtól ez a munka, s kész vagyok vele”.¹³ Tartalmat kivonatolt, összefoglalt. Ezt tette például id. Ráday Gedeon 1786. január 3-tól, 1791. december 8-ig írt 35 levelével.¹⁴ A legelsőre, nyilván a másolatára, feljegyezte: „Az Originálist cserébe adtam Nagy Gábor Úrnak Debrecenbe. Ér-Semlyén, 1803. január 24d.”¹⁵ Egészen ritka eset ez, amikor Kazinczy egyik kortársának hozzá intézett leveleit hiánytalanul ismerjük.

Gyűjtötte is Kazinczy a postáját, kiadásukra már 1794-ben gondolt, ezért a válaszait két fogalmazásban írta meg. Egyik a missilis levél, másik a kiadásra szánt. Így Kis Jánosnak 1794. március 4-én csak a megjelentetésre fogalmazott levél tartalmazza Nagyvárad ismertetését és olyan eltérő a két írás szövegváltozata is, hogy Váczy János a levelezés sajtó alá rendezője, mind a két szöveget teljes terjedelmével közölte, külön-külön sorszámozással látta el a kötetben.¹⁶ — egy címzettnek egyazon keltezéssel két levelet számozhattunk.

Kiadástervvel évekig foglalkozott Kazinczy, Kis Jánosnak írta 1813. szeptember 4-én: „Pesti barátainak azt tanácslád, hogy szedjék össze leveleimet, s ami nyomtatható legyen benne, adják ki. Most tehát Levelezőimtől kölcsön fogom venni leveleimet s övékkel együtt végig olvasom, ami a Publikumot interesszálhatja kiszedem, új stílusba öntöm, s haladék nélkül kiadom. Meg fogom vallani, hogy új formába vannak öntve, és hogy sok leveleimet emlékezetből írom... Még e holnapban hozzá fogok a munkához, s fél esztendő alatt kész lesznek két vagy három kötettel. Megtörténhetik, hogy leveleim Nyolcz kötetre is fognak nevezkedni”.¹⁷ Kazinczy utóbb átgondolta, hogy tervét szinte lehetetlen megvalósítani. Csak édesanyjával és Kis Jánossal váltott levelezését dolgozta át — nem jelent meg.¹⁸ Toldy Ferencsel közölte 1827. január 25-én: „Falun lakom, távol társaimtól, s így ami nekik az együttlét, nekem a levelezés vala; de látván hogy leveleinket kinyomtatják, akarám, hogy egyet se írtam volna”.¹⁹

Hozzávetőlegesen sem tudjuk, hogy Kazinczy a letartóztatása perceiben, 1794. december 14-én hány levelet semmisített meg, nehogy barátait veszélybe hozza. Fogságában elkobozták a levelezését. Testvérétől, László főhadnagytól, 104 levél maradt ránk, bizonyos, hogy valamennyire válaszolt, de ezekből csak hármat ismerünk.²⁰ Virág Benedek

¹⁰ *Széphalom* 2. i. m. 38. — *Pályám emlékezete* (Bp., 1960.) 10.; — *KazLev* I., XXII., XXIII. kötetben.

¹¹ 1817. ápr. 30. *KazLev* XV. köt. 170.

¹² 1807. ápr. 23. *Uo.* IV. köt. 558.

¹³ 1815. márc. 14. *Uo.* XII. köt. 452.

¹⁴ *KazLev* I. köt. 86–88.

¹⁵ *Uo.* I. köt. 88.

¹⁶ *Uo.* II. köt. 340–342., 343–345.

¹⁷ *KazLev* XI. köt. 44.

¹⁸ 1793. júl. 27. *Uo.* II. köt. 580.; *Bevezetés* XXIV.

¹⁹ *KazLev* XX. köt. 189.

²⁰ SZINNYEI József, *Magyar írók...* V. köt. 1301. hasábj.

háza 1810-ben leégett, benne hamvadtak el Kazinczy levelei.²¹ Szinnyei szerint Romy Károly György Kazinczytól „majd ezer levelet kapott”.²² Szétszóródtak, tőle csak két levelet ismerünk. A ránk maradt levelek eltűnt levelekre is hivatkoznak.

Hány Kazinczy-levelezés pusztult el századunk viharos éveiben, a feldúlt könyvtárak és családi levéltárak kézírataival együtt, ki tudná megszámlálni. — Meggyőződhetünk arról, hogy nem is sejtjük körülbelül sem, vajon hány baráti levelet írt és hány levelet kapott Kazinczy Ferenc.

II.

Hivatalos levelezés tartalmazza az iskolafelügyelői intézkedéseket, a vármegyei és egyházi szolgálat és a családi örökösödési-per iratait.

A hagyatékot őrző és kiadó Kazinczy Bizottság döntése, hogy ilyen tárgyú levelezés nem sorolható be a baráti levelek közé. Az ügyintézésről távol áll a baráti levelek meleg hangvétele, irodalmi eseményekről szóló hírei és a családi élet örömeinek és gondjainak közlése. Mikor Váczy János (1859–1918) tanár, a Kazinczy Bizottság tagja, a hivatalos levelek sajtó alá rendezésével elkészült — meghalt. Kézírata: *Kazinczy Ferenc Hivatalos Levelezésének Maradványai*. 1786. Novemb. 11d. olt. 1791. Ápril. 11d. A Kassai Tudományos Kerület Nemzeti Iskolájának Inspectorsága alatt címmel többségében az Akadémia Kézírtatárának állományában őrzött leveleket tartalmazza.²³

Váczy János feldolgozása kiegészül a sárospataki Nagykönyvtárban található kéziratokkal, — ez Benda Kálmán gyűjtése, feldolgozásra engedte át, ezt itt is megköszönöm. Högye István a Sátoraljaújhelyi Levéltár állományában található kéziratokat dolgozza fel. Soós István az Országos Levéltárban lévő helytartótanácsai és kancelláriai iratokat készíti el kiadásra. Gyűjtésünkhöz tartoznak a Kassai könyvtárban és levéltárban található Kazinczy-kéziratok, levelek és iratok feldolgozása. Természetesen a folyóiratokban már kiadott hivatalos iratok is a kéziratokkal együtt kerülnének kötetes kiadványba.

Ennyi intézményből előkerült gyűjtés, kb. 700 „darab” levél, illetve irat. Ezekből a 24. baráti levelezés-kötet után a 25. és 26. hivatalos leveleket és iratokat tartalmazó kötetet lehetne összeállítani.

Kazinczy Ferenc ismeretlen és kötetben ki nem adott levelezése kéziratban és nyomtatásban:

1783. júl. 7.	K — Sárospataki tanároknak	(—)
1785. aug. 17.	K — Szabadkőműves páholynak	(Busa M.)
1786. okt. 16.	K — Orczy Lőrincnek	(Balogh B.)
1786. [nov.]	K — Barczafalvi Szabó Dávidnak	(Kókay Gy.)
1786. nov. 17.	K — Orczy Lőrincnek	(Balogh B.)
1786. dec. 19.	K — Szalay Sámuelnek	(—)
1787. jan. 5. (!)	K — Vay Istvánnak (!)	(Fehér E.) előbb (Szinnyei Gerzson)
1787. júl. 27.	K — Eszterházy Károlynak	(Szántó I.)
1788. márc. 22.	Horváth Ádám — K-nak	(—)
1788. nov. 12.	K — ismeretlennek	(—)
1789. márc. 18.	K — Eszterházy Károlynak	(Lőkös I.)
1790. ápr. 30.	Vitéz Imre — K-nak	(—)
1791. jan. 12.	K — Kassai városi tanácsnak	(Kókay Gy.)
1791. jan. 21.	K — Kassai városi tanácsnak	(—)

²¹ Uo. XIV. köt. 1241. hasáb.

²² Uo. XI. köt. 1393. hasáb.

²³ Jelzete: RUI 44/1–2. kötet.

(—) = ismeretlen

(a levelet közlő neve)

1791. júl. 17.	K – ismeretlennek	(–)
1792. ápr. 17.	K – Szentgyörgyi Istvánnak	(Busa M.)
1792. nov. 29.	K – Sahlhausen Móricnak	(Busa M.)
1793. [márc.]	K – Dessewffy Józsefnek	(–)
1794. márc. 4.	K – Cházár Andrásnak	(Centgraf K. utóbb Enyedi S.)
1794. aug. 16.	K – Okruczky Ferencnek	(–)
1795. jún. 15.	K – Dobos Istvánnak	(–)
1795. júl. 10.	K – Sáróy Szabó Sámuelnek	(Benda K.)
1801. okt. 20.	K – ismeretlennek	(–)
1801. nov. 29.	K – ismeretlennek	(Jancsó E.)
1802. szept. 25.	K – Berzeviczynének	(Busa M.)
1802. szept. 25.	K – Tökénének	(Busa M.)
1798. okt. 7.	K – Eszterházy Károlynak	(Bihari J.)
1803. febr. 18.	Kriebel János – K-nak	(–)
1803. márc. 19.	Kininger G.V. – K-nak	(Busa M.)
1803. márc. 29.	Decsy Sámuel – K-nak	(–)
1803. máj. 29.	Kovachich M.Gy. – K-nak	(Busa M.)
1804. jan. 13.	Márton József – K-nak	(–)
1805. júl. 19.	Decsy Sámuel – K-nak	(–)
1805. aug. 17.	K – Pfanschmidnének	(Busa M.)
[1805. ?]	Decsy Sámuel – K-nak	(–)
1805. jan. 28.	Kutuzov – K-nak	(–)
1806. febr. 8.		(–)
1806. jan. 24.	K – Sárvári Pálnak	(Julow V.)
1806. aug. 29.	K – Rott, Johann Jakabnak	(Busa M.)
1806. dec. 16.	Lónyay Gábor – K-nak	(Busa M.)
1807. jan. 13.	Márton József – K-nak	(–)
[1807]	ismeretlen – K-nak	(–)
1807. aug. 11.	Decsy Sámuel – K-nak	(–)
1807. szept. 11.	Blaschke, J. – K-nak	(Busa M.)
1808. jan. 14.	Riedele András – K-nak	(–)
1808. jún. 11.	Riedele András – K-nak	(–)
1808. okt. 20.	Riedele András – K-nak	(–)
1808. nov. 20.	Riedele András – K-nak	(–)
1808. nov. 21.	Riedele András – K-nak	(–)
1808. jan. 27.	Virág Benedek – K-nak	(Busa M.)
1809. márc. 8.	Vályi-Nagy Ferenc – K-nak	(Busa M.)
1808. júl. 30.	K – Zitek Tamásnak	(Jécsay L.)
1809. márc. 2.	Riedele András – K-nak	(–)
1809. febr. 25.	K – Schlözer, August Ludwignak	(Futaky I.)
1809. márc. 2.	Riedele András – K-nak	(–)
1809. márc. 8.	Vályi-Nagy Ferenc – K-nak	(Busa M.)
1809. ápr. 13.	K – Jósika Miklósnak	(–)
1809. ápr. 17.	Lónyay Gábor – K-nak	(Busa M.)
1809. máj. 15.	Riedele András – K-nak	(–)
1809. jún. [?]	Riedele András – K-nak	(–)
1809. jún. 13.	Lónyay Gábor – K-nak	(Busa M.)
1809. jún. 14.	K – Szirmay Péternének	(Enyedi S.)
1809. jún. 16.	Kandó Gábor – K-nak	(–)
1810. febr. 16.	Márton József – K-nak	(Busa M.)
1810. márc. 6.	Decsy Sámuel – K-nak	(Busa M.)
1810. ápr. 10.	K – Nagy Ferencnek	(–)
1811. febr. 5.	K – Felsőbüki Nagy Pálnak	(–)
1811. febr. 27.	Vay József – K-nak	(–)

1811. máj. 5.	K – Virág Benedeknek	(Busa M.)
1811. máj. 20	Szemere Pál – K-nak	(–)
1811. szept.	Szücs Dániel – K-nak	(–)
1811. nov. 9.	Szücs Dániel – K-nak	(–)
18 ^a nov. 21.	Szemere István – K-nak	(–)
[18.]	Török József – K-nak	(–)
181 an. 2 ^a	Sipos Pál – K-nak	(Makkai E.)
181 apr.	Szemere Pál – K-nak	(–)
1812. júl.	K – ismeretlennek	(–)
1812. nov. [?]	Szentmiklóssy Alajos – K-nak	(Tóth K.)
1813. júl. 16.	Szücs Dániel – K-nak	(–)
1814. febr. 10.	Szemere István – K-nak	(Busa M.)
1814. máj. 10.	Sipos Pál – K-nak	(Makkai E.)
1814. nov. 26.	Dukai Takács Judit – K-nak	(Kocsis R.)
[1815]	K – Kölcsey Ferencnek	(–)
1815. febr. 2.	K – Dókus Sámuelnek	(–)
1815. febr. 20.	Dukai Takács Judit – K-nak	(Kocsis R.)
1815. febr. 28.	K – Madame la Marquise-nek	(–)
1815. márc. 4.	K – Ajtay Sámuelnek	(–)
1815. márc. 5.	Márton József – K-nak	(–)
1815. márc. 6.	Dukai Takács Judit – K-nak	(Kocsis R.)
1815. máj. 31.	Kölcsey Ferenc – K-nak	(–)
1815. aug. 6.	K – Szemere Pálnak	(–)
1815. szept. 1.	Kölcsey Ferenc – K-nak	(–)
1815. szept. 25.	K – Sátoraljaújhelyi Ref. Egyh. Tanácsnak	(Fejes I.)
1815. nov. 21.	Szemere István – K-nak	(–)
1816. jan. 16.	Lónyay Gábor – K-nak	(–)
1816. febr. 6.	K – Adorján-család ismeretlen tagjának	(Wallentiny D-né)
1816. márc. 26.	Dókus László – K-nak	(–)
1816. jún. 28.	Dukai Takács Judit – K-nak	(Kocsis R.)
1816. okt. 3.	K – Szabó Sámuelnek	(Buzogány A.)
1816. okt. 16.	Szücs Dániel – K-nak	(–)
1817. jan. 7.	K – Sátoraljaújhelyi Ref. Egyh. Tanácsának	(Fejes I.)
1817. [?]	K – Vályi-Nagy Ferencnek	(–)
1817. jún. 10.	K – Kornis Mihálynak	(–)
1817. júl. 8.	Kultsár István – K-nak	(–)
1817. szept. 22.	Szücs Dániel – K-nak	(–)
1817. nov. 29.	Szücs Dániel – K-nak	(–)
1817. dec. 26.	Márton József – K-nak	(–)
1818 [?]	ifj. Török József – K-nak	(–)
1818. febr. 5.	Márton József – K-nak	(–)
1815. dec. 21. (!)	K – Kriebel Jánosnak (!)	(Váradi-Sternberg J.)
1818. márc. 23.	K – Szabó Sámuelnek	(Mátray E.)
1818. márc. 31.	Márton József – K-nak	(–)
1818. [máj.]	Szücs János – K-nak	(–)
1818. jún. 8.	Márton József – K-nak	(–)
1818. jún. 15.	K – Döbrentei Gábornak	(Busa M.)
1819. márc. 30.	Szentmiklóssy Alajos – K-nak	(–)
1819. júl. 3.	Szentmiklóssy Alajos – K-nak	(–)
1819. szept. 23.	K – Dessewffy Józsefnek	(Busa M.)
1819. dec. 25.	Szentmiklóssy Alajos – K-nak	(–)
1819. [II.félév]	Szentmiklóssy Alajos – K-nak	(–)
1820. jan. 10.	Szentmiklóssy Alajos – K-nak	(–)
1820. máj. 23. (!)	K – Majláth Jánosnak (!)	(Esztegar L.)
1820. aug. 12.	Szentmiklóssy Alajos – K-nak	(–)

1820. aug. 28.	Szentmiklóssy Alajos — K-nak	(-)
1820. szept. 29.	K — Kornis Mihálynak	(Jancsó E.)
1820. okt. 26.	Szentmiklóssy Alajos — K-nak	(-)
1821. máj. 7.	K — Podmaniczky Lajosnak	(Váczy J...és kora jegyz.)
1821. jún. 22.	Szentmiklóssy Alajos — K-nak	(-)
1821. júl. 26.	K — Kandó Gábornak	(Jenei F.)
1821. nov. 14.	Szentmiklóssy Alajos — K-nak	(-)
1821. nov. 16.	K — Bozzay Sámuelnek	(-)
1822. jan. 20.	K — megyei esküdtnak	(-)
1822. febr. 28.	Szentmiklóssy Alajos — K-nak	(-)
1823. [?]	K — Kis Jánosnak	(Váczy J...és kora jegyz.)
1822. nov. 2.	Bozzay Sámuel — K-nak	(-)
1823. febr. 18.	Kriebel János — K-nak	(-)
1823. febr. 20.	Szentmiklóssy Alajos — K-nak	(-)
1823. márc. 21.	Szentmiklóssy Alajos — K-nak	(-)
1823. júl. 3.	Szentmiklóssy Alajos — K-nak	(-)
1823. szept. 9.	K — Kállay Péternek	(-)
1824. aug. 9.	Teőke Elise — K-nak	(-)
1825. máj. 18.	Kölcsey Ferenc — K-nak	(-)
1826. márc. 14.	Kossuth Lajos — K-nak	(-)
1826. jún. 9.	Márton József — K-nak	(-)
1826. júl. 27.	K — Kézy Mózesnek	(-)
1826. okt. 30.	K. Ferencné — K-nak és K. Lajosnak	(Pásztor E.)
1826. okt. 31.	Márton József — K-nak	(-)
1828. márc. 19.	K — Madarassy Jánosnak	(Takáts S.)
1828. jan. 13.	Teleki József — K-nak	(-)
1828. márc. 21.	K — Lyakovics János Vincének	(Sztripszky H.)
1828. márc. 26.	K — Szemere Lászlónénak	(Lukácsy S.)
1828. ápr. 17.	K — Szemere Pálnak	(-)
1828. júl. 31.	Bajza József — K-nak	(-)
1828. szept. [?]	Toldy Ferenc — K-nak	(-)
1828. okt. [?]	Bajza József — K-nak	(-)
1828. okt. 4.	Hrabovszky Antal — K-nak	(-)
1828. okt. 18.	Bajza József — K-nak	(-)
[1828.]	Szemere Pál — K-nak	(-)
1828. [dec. 28. ?]	Horváth János — K-nak	(-)
1829. [febr. ?]	[Szentmiklóssy] Alajos — K-nak	(-)
1829. máj. 4.	K — ismeretlennek	(-)
1830. [?]. 14.	Márton József — K-nak	(-)
1830. jan. 9.	K — Szemere Miklósnak	(Dánielisz E.)
1830. febr. 16.	K — Szemere Miklósnak	(-)
1830. márc. 31.	Széchenyi István — K-nak	(-)
1830. [máj.]	Fekete Gáspár — K-nak	(-)
1830. jún. 18.	K — ismeretlennek	(Soós I.)
1830. júl. 19.	Palatinus — K-nak	(-)
1831. jan. 21.	K — Cserey Miklósnak	(-)
1831. jan. 26.	K — Szemere Miklósnak	(-)
1831. jan. 30.	K — Cserey Miklósnak	(-)
1831. febr. 5.	Teleki József — K-nak	(-)
1831. febr. 13.	Teleki József — K-nak	(-)
1831. márc. 8.	Döbrentei Gábor — K-nak	(-)
1831. márc. 21.	ismeretlen — K-nak	(-)
1831. ápr. 10.	K — Guzmics Izidornak	(-)
1831. máj. 19.	Döbrentei Gábor — K-nak	(-)
1831. máj. 24.	K — Teleki Józsefnek	(-)

1831. jún. 2.	Döbrentei Gábor — K-nak	(-)
1831. jún. 26.	Teleki József — K-nak	(-)
1831. júl. 9.	Döbrentei Gábor — K-nak	(-)
1831. aug. 5.	Teleki József — K-nak	(-)
1831. aug. 8.	Teleki József — K-nak	(-)
1831. aug. 11.	Horváth Antal — K-nak	(-)
1831. aug. 18.	K — Jósika Miklósnak	(Jancsó E.)
1833 (!). jan. 30.	Szirmai Kalós Bertalan — K-nak	(Komáromy A.)

A levelek szövegének kiegészítése (nem szövegösszevetés)

		<i>KazLev</i>
1775. okt. 25.	K — Orczy Lőrincnek	I. k. 78.
1788. nov. 3.	Horváth Ádám — K-nak	I. k. 232–235.
1795. aug. 20.	K — Török Józsefnének	II. k. 416.
1814. jan. 5.	K — Ponori Thewrewk Józsefnek	XI. k. 172–174.
1814. jún. 15.	K — Dömötör Pálnak	XI. k. 434–435.
1814. aug. 6.	K — Sipos Pálnak	XII. k. 16–17.
1815. [dec.11.]	K — Wesselényi Miklósnak	XIII. k. 347–348.
1817. jan. 13.	K — Hormayr, Joseph-nek	XV. k. 70–71. (n.) (más)
1818. dec. 17.	Vitkovics Mihály — K-nak	XVI. k. 352–356.
1829. márc. 23.	K — Guzmics Izidornak	XXI. k. 36–38.
1829. ápr. 27. (!)	K — Guzmics Izidornak	XXI. k. 50–56.
1831. ápr. 28.	K — Guzmics Izidornak	XXI. k. 534.
1831. aug. 8.	K — Rummy Károly Györgynek	XXI. k. 628–631.

Kiss József

(1923–1992)

„A tragikai hős bátor a sors ellen, míg leküzdhetőnek hiszi; az eposz hőse bátor, *noha nem hiszi annak.*” Arany János meghatározása két magatartásról, melyek közül az utóbbit bámulta jobban. Talán nem stílustörés, ha most, egy Petőfi-kutató életére emlékezve, hozzá illő gondolati vezérfonalként, mondhatni világi textusul Petőfi barátjának szavait idézem. Olyan ember távozott közülünk, akire semmi sem volt jellemzőbb, mint ez a reményről független küzdeni tudás. Sorsa külsőségeiről, igaz, aligha jutna eszünkbe az eposzi hős. Háttérbe húzódva élt és dolgozott, közszereplést nem vállalt, rang, cím nem érdekelte, kitüntetésért nem állt sorba, hatalomra nem vágyott, a pozícióharctól távol tartotta magát. Jóformán mindazt, amiért tülekedni szokás, könnyű szívvel átengedte másoknak. Mintha kezdettől érezte volna, s bizonyosan érezte is, hogy az ő feladata, mely más és nehezebb, előbb-utóbb úgyis megtalálja őt, mert nem akad rá egyéb vállalkozó, s neki azután minden csepp erejét arra kell összpontosítania, pusztán a helytállásért, a győzelem esélye nélkül. Foglalkozásában, a textológusi hivatásban maga is ennek jelképét látta: melankolikus belenyugvással, szinte elégtétellel idézte egyik tisztelt kollégájától, hogy legjobb esetben is csak mintegy kétharmad rész bizonyul helyesnek a szövegkritikus munkájából. Neki ráadásul egy ideológiai béklyókba vert, megdönthetetlennek ígérkező politikai rendszerben kellett megtalálnia ezt a csekély presztízsű, éppen hogy megtűrt, de legalább ideológiai kívánalmaktól viszonylag mentes irodalomtudósi tevékenységet. A talentumok szabad forgatásának nem kedveztek azok az idők. Szerencsére ő tudta, amit nemzedékének legjobbjai, hogy mikor milyen feladat elvégzésére van mégis lehetőség, hogy miképpen kovácsolhatunk szükségből erényt, hogy miként sáfárkodhatunk legjobban azzal a kevéssel, amit a mostoha viszonyok meghagynak. Úgy akart dolgozni, hogy később se kelljen szégyellnie, amit bármikor leírt, de kiszolgáltatottsága esztendeiben is megkeresse vele kenyerét, s eltarthassa mindazokat, akik az ő gondoskodására szorultak. Ezt az utat választotta, s ezen meg is maradt, nehéz sorsa buktatói ellenére, végül egy hosszantartó betegség lerázhatatlan szorításában, egyre törekenyebben, mégis bátran küzdve, észrevétlen eposzi hősként, utolsó lehelletéig.

Életéről legrégibb barátainak is alig beszélt, s minket, akik fiatalabb kollégái és intézeti szobatársai voltunk, az utóbbi években fogadott annyira bizalmába, hogy viszontagságainak egy-egy sokáig őrzött titkát megossza velünk. Az apró mozaikkövek lassanként álltak össze, s a kibontakozó kép tovább növelte tiszteletünket. Kiss József 1923. augusztus 17-én született, Kiss Elemér okleveles gazda, mezőgazdasági kamarai igazgató és Grasselli Etelka elemi iskolai tanítónő második fiaként. A kisfiú ötéves, amikor szülei elváltak, tízesztendő, amikor édesanyját elveszítette. Középiskoláit a pápai református kollégiumban végezte; 1941-ben beiratkozott a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem magyar-német szakára, s tagja lett az Eötvös Collegiumnak. Apját ugyanebben az évben egy gyógyíthatatlan betegség nyugdíjba kényszerítette. Az egyetemi hallgatót 1944 őszén behívták, alakulatával Németországba vezényelték, ahol angol fogságba esett, Németország és Belgium területén fogolytáborokban raboskodott, és csak 1946 májusában térhetett haza. E kétévi megszakítás után folytathatta tanulmányait, mígnem 1947-ben tanári,

1948-ban bölcsészdoktori oklevelet szerzett. Tudományos ambícióinak megfelelő állásról ekkor már nem álmodhatott. Apja immár osztályidegennek minősült, bátyját, a kisgazdapárti Kiss Elemért, aki a Földművelésügyi Minisztériumban dolgozott, az 1940-es évek végén, a korai koncepciók perek egyikében hét és fél évi börtönre ítélték, ahonnan majd csak 1955-ben szabadul amnesztiával, már beteg, hogy szénhordóként kelljen tengődni korai haláláig. A végzett bölcsész ezért általános iskolában helyettes tanár (1948–1949), különböző diákotthonokban nevelő (1949–1950), majd könyvtáros az MTA Könyvtárában (1950–1957). Közben apjától a történelmi igazságszolgáltatás ürügyén megvonták nyugdíját, s ettől kezdve haláláig (1952) úgyszólván fia tartotta el, néhány száz forintnyi könyvtárosi fizetéséből. A fiatal ember tudta, hogy valahol bármikor elővehetik azt a kartotékot, amelyben apja és bátyja ügyei mint őt terhelő körülmények tartatnak számon. Vonzotta az irodalomelmélet, de erre akkoriban Prokrusztész-ágy várt, Thomas Mann-nal is szívesen foglalkozott volna, de e „polgári” szerzőtől nyomatékosan eltanácsolták. Könyvtári munkája mellett bekapcsolódott az akadémiai Petőfi-kiadás szerkesztésébe, valamint sajtó alá rendezte (Bartha Dénessel) P. Horváth Ádám *Ötödfélszáz énekei*-t. Mindinkább kiderült, mennyire szükség van kutatói munkájára; 1957 közepén áthelyezték az MTA Irodalomtudományi Intézetébe, s attól fogva mindvégig ott dolgozott. Kedvezőtlen politikai körviszonyok és áldatlan szakmai belviszályok közt ő mentette át a Petőfi-kutatás ügyét, s alapvető szövegkiadások és forrásgyűjtemények egész sorát tette le az asztalra. 1960-ban megnősült, házasságából két gyermeke származott, Anikó (1962) és Péter (1967); 1974-ben elváltak, volt felesége később állandó kezelésre szanatóriumba került, így annak két utóbb született kisfiával is törődött, saját cseperedő gyermekeit mindinkább felkészítve e kisebbek nevelésére. Amikor élete vége felé a Petőfi-kutatás eredményeit semmibe vette a nagypénzű dilettantizmus, mely egy Szibériából hazahozott női csontvázat akart a költő földi maradványaként hitelesíttetni, mégpedig a Petőfi-család sírboltjának feldúlása árán, megintcsak ő volt az, aki legbátrabban szembeszállt a vállalkozás demagóg vezérével, magára zúdítván annak haragját, de megmentve a magyar tudomány méltóságát. Elhunyt 1992. május 13-án.

Mindebből tisztán kirajzolódik, milyen ember volt. Olyan, aki megtalálja a világ gazdátlanul hagyott terheit, s akit megtalálnak a világ gazdátlanul hagyott terhei. Egy kollégája írta nemrég, hogy a 70-es évek közepén „az egész Petőfi-kutatás meghalt volna az intézetben, ha nincs ott Kiss József, aki a legkiválóbb Petőfi-kutatók közé tartozik [...] maradt Kiss József a kritikai kiadás iszonyú terhével, amit ő csodásan cipel.” Igen, maradt, ő mindig maradt, a gazdátlanul hagyott terhet fölvette és vitte, póztalanul, zokszó nélkül, amennyire erejéből telt. Most, amikor nem maradhatott tovább, amikor végül mennie kellett, most érezzük meg hirtelen, hogy sokunk vállaira szétosztva is mekkora súlytöbbet nehezedik. Az ő emléke adjon erőt az eljövendő filológus-nemzedékeknek, s nemcsak nekik, hogy elvállalják és továbbvigyék. Bárcsak fel tudnánk nőni a feladathoz.

Dávidházi Péter

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 618 Ft

Egy szám ára: 103 Ft

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat

H-1389 Budapest, Postafiók 149.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója.

Szedte az Argumentum Kft.

Budapest, 1992.

Megjelent 12,51 A/5 ív terjedelemben.

HU ISSN 0021-1486

Nyomtatta a Jahn Ferenc Dél-pesti Kórház nyomdaüzeme

Munkaszám: 574/92

SOMMAIRE

<i>Kecskeméti, G.</i> : „Domini sumus” (Enseignement religieux et représentation de noblesse dans les inventions des sermons funebres du 17 ^e siècle)	381
<i>Kerényi, F.</i> : József Katona au programme des théâtres hongrois (1811–1837)	399
<i>Kádár, J.</i> : Jókai Mór: <i>Az arany ember</i> (L'homme d'or)	414

Textologie

<i>Szilágyi, M.</i> : Les traditions de texte et la datation des nouvelles de Kölcsey	440

Atelier

<i>Hopp, L.</i> : Mikes Kelemen: <i>Keresztényi Gondolatok</i> (Pensées chrétiennes)	452
<i>Angyalosi, G.</i> : Ignatus ou l'impressionisme critique	464
<i>Varga, R.</i> : De la correspondance de Gyula Illyés avec Imre Forbáth	473
<i>Bezeckzy, G.</i> : De la conception de littérature de la monographie de Mihály Szegedy-Maszák sur Zsigmond Kemény	481

Document

<i>Gömöri, Gy.</i> : Poème latin d'un humaniste tchèque sur Gábor Bethlen	489
<i>Varga, I.</i> : Le codex Brassai	493
<i>Busa, M.</i> : De la compte de la correspondance de Ferenc Kazinczy	510

Chronique

